

પ્રત્યક્ષ

પ્રત્યક્ષ વર્ષ ૨૩ અંક ૩-૪ સાળાંગ અંક ૯૧-૯૨ જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર-ડિસેમ્બર ૨૦૧૪ સંપાદક રમણ સોની

પ્રત્યક્ષીય

‘પાઠ્ય’પુસ્તક-નિર્માણ અને વિદ્યાર્થી‘વાચક’ ૩

સમીક્ષા

હુ હુ (નવલકથા : નરોત્તમ પલાણ) રમેશ ર. દવે ૭

દેવળાને ઝાંપે (ચરિત્ર : કિશોર વ્યાસ) વિનોદ ગાંધી ૧૧

લોકસાહિત્યવિજ્ઞાન (વિવેચન : હસુ યાજ્ઞિક) બળવંત જાની) ૧૫

વરેણ્ય

બીજરેખા હલેસાં વિના તરતી રહે (કવિતા : જયદેવ શુક્લ) ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા ૧૮

તપાસ-વિશેષ

પુલકિત, સ્વામી (મરાઠી-ગુજરાતી અનુવાદો) અરુણા જાડેજા ૨૪

રૂપાંતર (સાહિત્યથી સિનેમા)

ભારતીય સિનેમા અને વિલિયમ શેક્સ્પિયર – અમૃત ગંગર ૨૭

પત્રચર્યા

હેમંત ધોરડા,૩૩; કિરીટ દૂધાત, ૩૪

સામયિક લેખ સૂચિ : ૨૦૧૩

‘લોકસાહિત્ય : અભ્યાસ’થી ‘વિશેષાંકો’ સુધી – કિશોર વ્યાસ ૩૬

પરિચય-મિતાક્ષરી

પ્રાપ્ત પુસ્તકોની સ્વીકારનોંધ : સંપાદક ૪૬

વિશેષાંગ

શાળા-પાઠ્યપુસ્તકો : વિમર્શ અને અવલોકન

વિષયો અને લેખકો – ૪૯થી ૮૬

વાર્ષિક સૂચિ ૨૦૧૪ ૮૭

આ અંકના લેખકો ૮૮

આ અંકની પ્રકાશનતારીખ ૩૧-૧૨-૨૦૧૪

આવરણ : આકાશ સોની આવરણ-રેખાંકન સૌજન્ય : ‘રૂપસંહિતા’,વાસુદેવ સ્માર્ત

PRATYAKSHA

Periodical Registration No. RNI New Delhi, 54887/98

ISSN 2278-9081

પ્રકાશક અને મુદ્રક : શારદા સોની ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, દીવાળીપુરા, જૂનો પાદરા રોડ,

વડોદરા ૩૯૦૦૧૫ ફોન : ૦૨૬૫-૨૩૫૭૧૮૭

મુદ્રણ-અંકન : વિભા સોની, ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, વડોદરા ૩૯૦૦૧૫ ફોન : ૦૨૬૫-૨૩૫૭૧૮૭

મુદ્રણસ્થાન : મધુ પ્રિન્ટરી, કારેલીબાગ, ગુજરાત સમાચાર સામે, વડોદરા ૧૮ ફોન : ૦૨૬૫-૨૪૬૧૨૪૪

સભ્યપદ

વાર્ષિક રૂ. ૩૫૦. વિદેશમાં ડોલર ૩૦, પાઉંડ ૨૦.

શુભેચ્છક રૂ. ૩૦૦૦

સભ્યપદની રકમ હાથોહાથ, મનીઓર્ડર, ડીડી કે મલ્ટીસિટી ચેકથી મોકલી શકાશે. ચેક/ડ્રાફ્ટ 'શારદા સોની પ્રકાશક પ્રત્યક્ષ' એ નામે લખવા વિનંતી; માત્ર પ્રત્યક્ષ ન લખવું. મનીઓર્ડર મોકલનારે સંદેશાની જગ્યાએ પૂરું નામ-સરનામું અવશ્ય લખવું. એ સિવાય રકમ ગેરવલ્લે કે અન્ય નામે જવા સંભવ છે.

સભ્યપદની રકમ મોકલવાનું સરનામું : શારદા સોની/ રમણ સોની ૧૮ હેમદીપ સોસાયટી, દીવાળીપુરા, જૂનો પાદરા રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૧૫

●

પ્રત્યક્ષ વર્ષમાં ચાર વાર : માર્ચ, જૂન, સપ્ટેમ્બર અને ડિસેમ્બરના અંતે - પ્રગટ થાય છે.

અંક ન મળ્યાની ફરિયાદ ૧૫ દિવસની અંદર જ કરવી. અંક સિલકમાં હશે તો જરૂર મોકલાશે.

●

સંપાદકીય સંપર્ક :

રમણ સોની ૧૮ હેમદીપ સોસાયટી, દીવાળીપુરા, જૂનો પાદરા રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૧૫

ફોન : 0265-2357187, 09228215275

email : ramansoni46@gmail.com

પ્રત્યક્ષમાં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના લેખકોના અભિપ્રાયો સાથે સંપાદક/પ્રકાશકની સંમતિ-અસંમતિ અપ્રસ્તુત છે.

શ્રવ્યક્ષીય

‘પાઠ્ય’પુસ્તક-નિર્માણ અને વિદ્યાર્થી‘વાચક’

ઘણાં વર્ષોથી એમ થયા કરતું હતું કે શાળા-પાઠ્યપુસ્તકોની પણ – સંપાદનો-સંકલનો તરીકે – સમીક્ષા કરાવવી જોઈએ. પહેલાંનાં પાઠ્યપુસ્તકો અને હાલનાં ‘શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ’-નિર્મિત પાઠ્યપુસ્તકોને સાથે રાખીને તુલનાલક્ષી તપાસ પણ થઈ શકે. પણ ત્યારે એ થઈ ન શક્યું.

સાહિત્યના – કે પુસ્તકમાત્રના – વાચનની વૃત્તિ ઘટતી જાય છે એમાં, સમૂહ-માધ્યમો, અંગ્રેજી માધ્યમની સ્કૂલો, વગેરે ખૂબ ગવાયેલાં પરિબળો ઉપરાંત આપણા લેખકોની, અનુનેય ન થતી ભાષાભિવ્યક્તિ તથા સંપાદકોની, દીર્ઘદષ્ટિના અભાવવાળી યોજના-પદ્ધતિ જેવી બાબતો પણ લોકોને વાચનવિમુખ કરતા જવા માટે જવાબદાર છે. આવી વિલક્ષણ પરિસ્થિતિમાં મને ભાષા અને સાહિત્યના પહેલા ‘વાચકો’ યાદ આવ્યા. પ્રાથમિક-માધ્યમિક શાળાનાં એ બાળ-કિશોર વયનાં વાચકો શિક્ષકોની મદદથી કે સ્વતંત્ર રીતે શું ‘વાંચે’ છે? આપણા ‘પાઠ્ય’-ક્રમો અને આપણાં ‘પાઠ્ય’-પુસ્તકો એ પરીક્ષાનો રસ્તો બતાવનાર ‘ભોમિયો’(Guide) જ બની રહે છે કે – એ ઉપરાંત – વાચનરસ જગાડવાનું જરૂરી કામ પણ કરે છે?

અંગ્રેજી Readers પરથી, શરૂઆતનાં પાઠ્યપુસ્તકોને માટે, એક સરસ શબ્દ ‘વાચનમાળા’ આપણે ગુજરાતીમાં રચેલો. એ વાચનમાળાઓ દ્વારા, લિપિજ્ઞાન મેળવીને તરત પેલું બાળક સાહિત્યરસ અને જ્ઞાનવિજ્ઞાનરસ તરફ વળતું હતું. એક વાચક(reader) તરીકેની એની એ પ્રથમ દીક્ષા બનતી હતી. અને એ એને વિશેષ વાચન – બાળસાહિત્ય અને બાળવિજ્ઞાનકથા – તરફ પણ વાળતી હતી.

જ્ઞાનસજ્જતા વધારવા માટે, કસોટી(પરીક્ષા) અને સ્પર્ધાનું મહત્ત્વ પણ, જરાય ઓછું નથી – કૌશલ્યો સિદ્ધ કરવા માટેનો વેગ સ્પર્ધાઓ-પરીક્ષાઓથી સાંપડતો હોય છે. પરંતુ જ્યારે, પહેલાં વિસ્મય ને પછી જિજ્ઞાસા ઊઘડતાં જતાં હોય – કલ્પનામય કુતૂહલથી જ્યારે જીવન અને જગતની વાસ્તવિકતાઓને જોવાનું શરૂ થતું હોય – એ વયે, પરીક્ષાને જ સાધ્ય બનાવી દેતો કૂદકો જો રુચિપોષક સોપાનોની અવગણના કરી બેસે, તો એ ઠીક નહીં. વળી, રુચિની ખીલવણી એટલે માત્ર ભાષા-સાહિત્યની જ નહીં, ગણિત-વિજ્ઞાન અને સામાજિકશાસ્ત્રો અંગેની પણ ખરી. શ્રવણ-કથનને સાથે રાખતું વાચન; અને વાચનને પ્રેરતું જતું શિક્ષણ – એવી રેખા પર પાઠ્યપુસ્તક પ્રવર્તતું હોય એથી રૂડું શું?

પાઠ્યપુસ્તકોને આવી દષ્ટિએ અવલોકવાનો એક ઉપક્રમ કરવાનું મનમાં રહ્યા કરતું હતું.

□

પહેલાં વ્યક્તિગત સંપાદક/સંપાદકો દ્વારા પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર થતાં હતાં. હવે તો ‘ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ’ એક મોટા ફલક પર કામ કરે છે : વિષયસલાહકારો, સંપાદકો, પરામર્શકો, તજજ્ઞો, શિક્ષણચિંતકો અને શીખવતા શિક્ષકો – એ બધાંને સાંકળીને, અભ્યાસક્રમો સાથે એમના વિચારોનું સંકલન કરીને પાઠ્યપુસ્તકોનું ‘નિર્માણ’ થતું હોય છે – એટલે, એ પાઠ્યપુસ્તક કેવળ ‘સંપાદન’ નથી રહ્યું, એ કેવળ ‘વાચનમાળા’થી પણ આગળ જવા કરે છે. એ વધુ ને વધુ સજ્જતાલક્ષી થવા તાકે છે.

પરંતુ એ જ કારણે કેટલીક બાબતોની તપાસ જરૂરી બની જાય છે. કેટલાક પ્રશ્નોદ્વારા એનું વસ્તુલક્ષી અવલોકન કરી લેવું જોઈએ : પાઠ્યપુસ્તક-નિર્માણનો આ મોરચો નવો પરીક્ષા-સજ્જતા-લક્ષી તો નથી રહી જતોને? પાઠ્યપુસ્તક દ્વારા આખરે તો એક સંચય મળે છે – તો એ સંચય કક્ષાનુરૂપ બને છે? રુચિપોષકતાને જાળવીને એ ચાલે છે? વિષય-વૈવિધ્ય જાળવવાની કાળજી સાથે એ પુસ્તકની રસ-સમજ-ક્ષમતાની કાળજી રખાઈ છે? અભ્યાસક્રમનાં બધા એકમો/ઘટકોને સામેલ કરવાની ચોકસાઈ રખાઈ હોય, તો એવી ચોકસાઈ એ ઘટકોની અધિકૃતતામાં – એની વિગતશુદ્ધિમાં,

એ ઘટકોના નિરૂપણમાં, એમની ભાષાભિવ્યક્તિમાં, એમની ભાષા-જોડણી-શુદ્ધિમાં પણ રખાઈ છે ખરી? — આવી તપાસ જ ઉચિત અવલોકન બની શકે ને સૌને ઉપયોગી નીવડી શકે. અમારો મૂળ તંત તો એ જ કે વિદ્યાર્થી પરીક્ષાર્થી બને એ પહેલાં, ને એ સાથેસાથે, તત્પર ‘વાચક’ પણ બને છે કે કેમ.

યોજના

એટલે એક રૂપરેખા તૈયાર કરી. સાહિત્યના કે વિદ્યાના કોઈ અન્ય પુસ્તકની થઈ શકે એ જ રીતે તો પાઠ્યપુસ્તકની સમીક્ષા શક્ય ન હતી — છતાં એનાં ચયન-સંપાદન સમેતનાં ઘટકોનું વિશ્લેષણ-સમીક્ષણ તો શક્ય હતું જ. વળી, પાઠ્યપુસ્તક-નિર્માણના તબક્કાઓ — સૌથી પ્રારંભનાં પાઠ્યપુસ્તકો, એ પછીના સમયનાં ને હવે ‘મંડળ’નિર્મિત પાઠ્યપુસ્તકો —ને પણ આવરી લેવાય તો એક ઉપયોગી તુલના આપતી ઈતિહાસરેખા પણ ઉપસાવી શકાય. વળી સમીક્ષાલક્ષી ઉપરાંત, પરંપરા વિશે ને કેટલાંક ઘટકો વિશે વિચારલક્ષી લેખો પણ મેળવી શકાય — પરંતુ આ બધામાં શિક્ષણની ફિલસૂફી પર નહીં (કેવું ‘હોવું જોઈએ’ એના પર જ નહીં) પણ પાઠ્યપુસ્તકની પ્રત્યાક્ષતા પર (કેવું ‘થયું છે’ એના પર) લક્ષ રહે એ કેન્દ્રમાં રાખ્યું. અને સાહિત્ય, વિદ્યા અને શિક્ષણ સાથે જોડાયેલા લેખકમિત્રોને, એ માટે લેખો કરી આપવાની વિનંતી કરતા ફોન કર્યાં ને પછી ‘પ્રત્યક્ષ’ના આયોજનનો નકશો આપતો એક વિગતવાર પત્ર પણ એમને મોકલ્યો.

□

આ વિશેષ ઉપક્રમ

એનું પરિણામ તે આ અંકમાનું વિશેષાંગ — ‘પાઠ્યપુસ્તક વિમર્શ અને અવલોકન.’ (જુઓ પૃ.૪૮ થી ૮૬). આવી યોજના, ધારી હોય એ રીતે પૂરેપૂરી તો પાર પડતી હોતી નથી. કેટલાક મિત્રોને આ ઉપક્રમ ગમ્યો પણ એમનાં બીજાં રોકાણો હતાં એટલે લેખ કરી આપવાનું એમણે ન સ્વીકાર્યું; કેટલાકે સ્વીકાર્યું પણ છેલ્લે સુધી એ લેખ મોકલી શક્યા નહીં (એ કારણે કેટલાક ઉપયોગી મુદ્દા સમાવવા રહી ગયા); માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકમિત્રો પાસે એમના અનુભવો લખાવવા હતા પણ એ શક્ય ન બન્યું — માત્ર એક લેખ મેળવી શકાયો. કેટલાક શિક્ષણ-ચિંતકો-અધ્યાપકોનો સંપર્ક હું કરી ન શક્યો.

પરંતુ, જે મળ્યું એથી પણ ઘણો આનંદ થયો. બધાએ સમજાવ્યું તો લખ્યું જ, પણ નિસબતથી ને રસપૂર્વક પણ લખ્યું. ઘણા લેખો તો બહુ જ સમૃદ્ધ બની આવ્યા છે — એનો ઊંડો સંતોષ છે. લેખો સળંગ છાપ્યા છે પણ, અનુક્રમ(પૃ.૪૮)માં નિર્દેશ્યા છે એવા વિભાગો-અનુસાર એની ગોઠવણી કરી છે, એથી એને એક ઘાટ મળ્યો છે.

રતિલાલ બોરીસાગરનો ભૂમિકાલેખ, મંડળની કાર્યપદ્ધતિ અને પ્રક્રિયામાં ઊંડે ઊતરતો હોવા સાથે જ પોતાનાં સ્વતંત્ર નિરીક્ષણો પણ આપતો હોવાથી ઘોતક બન્યો છે. આપણા લેખકો પાઠ્યપુસ્તક માટે કશું લખી આપવા તૈયાર ન હતા જ્યારે મરાઠીમાં ઉત્તમ લેખકો પણ બાળકો-કિશોરો માટે લખતા રહ્યા છે એ તરફ એમણે યોગ્ય ધ્યાન દોર્યું છે. રમેશ બી. શાહના લેખમાં પણ વિદેશના ઉત્તમ વિદ્વાન કાળજીપૂર્વક ને ઘણાંનાં સહાયસૂચનો લઈને ઉપયોગી પાઠ્યપુસ્તક કરે છે એની જિંકર છે જ. રતિભાઈએ માતૃભાષા અને માતૃબોલીનો મુદ્દો ઉપસાવ્યો છે એ વિચારણીય છે. પ્રબોધ પંડિતે એમના પુસ્તક ગુજરાતી ભાષાનું ધ્વનિસ્વરૂપ અને ધ્વનિપરિવર્તન (૧૯૬૬)માં, તળ બોલી અને માન્યભાષા વચ્ચેનાં વાણી-સ્તરો બતાવીને, ગ્રામવિસ્તારનાં બાળકો માટેના શિક્ષણ અંગે એક સૂચન કર્યું હતું (જુઓ, પૃ.૮૬ નીચેનું અવતરણ) પણ આપણે ત્યાં આજસુધી એ અંગે કશું થઈ શક્યું નથી. રતિલાલ બોરીસાગર પાઠ્યપુસ્તકના વિનિયોગની ચર્ચા સુધી પણ ગયા છે ને પાઠ્યપુસ્તકો ‘સાધન’ બનવાં જોઈએ એને બદલે ‘સાધ્ય’ બની રહ્યાં છે એ તરફ એમણે ધ્યાન દોર્યું છે. ભાષાશિક્ષણ [સાચી અને સારી અભિવ્યક્તિ] પર ભાર મુકવાને બદલે સાહિત્યશિક્ષણ તરફ વળી જવાયું છે એ બહુ જ મહત્ત્વનો મુદ્દો પણ એમણે ઉપસાવી આપ્યો છે.

દીપક મહેતા એક સંશોધકના તંતથી, ૧૯૨૮માં જ્યોર્જ રિસ્લો જર્વિસે તૈયાર કરાવેલાં પ્રારંભિક પાઠ્યપુસ્તકોના

ઇતિહાસમાં આપણને લઈ ગયા છે. એ વિગતોની જાણકારીની દૃષ્ટિએ રસપ્રદ છે, પણ વધુ અગત્યનું તો એમણે હોપવાચનમાળાની 'પાંચમી ચોપડી'નાં ઘટકોનો પરિચય આપ્યો છે એ બને છે. – એના જ સંદર્ભમાં અહીં, ગુજરાતી સાહિત્યકોશ ખંડ-૩માંનું 'હોપવાચનમાળા' પરનું અધિકરણ પણ મૂક્યું છે. પાઠ્યપુસ્તક-નિર્માણની પ્રારંભિક પરંપરા આ બંને મિત્રોના લેખોથી અહીં સાચવી લેવાયાનો પણ આનંદ છે.

'સાહિત્યલહરી', 'સાહિત્યપલ્લવ', વગેરે જેવાં પૂર્વ-પાઠ્યપુસ્તકો વિશેના લેખો મળી ન શક્યા પણ એ ખોટ કંઈક અંશે 'વિદ્યાપીઠ વાચનમાળા વિશેના શ્રદ્ધા ત્રિવેદીના લેખથી પુરાઈ છે. શ્રદ્ધાબહેને વિગતોમાં જઈને તુલના કરીને પૂર્વ-પાઠ્યપુસ્તકો અને વર્તમાન પાઠ્યપુસ્તકોની વિશેષતાઓને સરસ રીતે મૂકી આપી છે. પાઠ્યપુસ્તક મંડળ નિર્મિત પાઠ્યપુસ્તકોનું વર્તમાનના સંદર્ભમાં મહત્ત્વ બતાવીને પણ 'વિદ્યાપીઠ વાચનમાળા' વીસરાતી નથી' એવો એમણે ઉદ્ગાર કર્યો છે એ – એક વિદ્યાર્થી તરીકેના વાચનસંસ્કારો ને વાચનરસ ત્યારે કેવા પ્રબળ હતા એ બતાવી આપે છે. 'મંડળ' ઘણી વ્યક્તિઓની મદદ લે છે એમાં 'આમ તો ઝાઝા હાથ રળિયામણા પણ હોય, પણ ક્યારેક ઊંધું પણ થાય।' એ એમની નુકતેચીની બહુ સૂચક છે.

દર્શના ધોળકિયાના લેખથી ગુજરાતી વિષયનાં મંડળ-નિર્મિત વર્તમાન પાઠ્યપુસ્તકોની વાત શરૂ થાય છે. વિદ્યાર્થીની વય અને સમજની કક્ષાને લીધે 'અતિજ્ઞાન' દસમા ધોરણના વિદ્યાર્થીને માટે ગ્રહણક્ષમ ન ગણાય એવો મત એમણે દર્શાવ્યો છે એ, આ કૃતિઓ પ્રત્યક્ષ રીતે વર્ગમાં શીખવતાં વિભા નાયકના એવા જ મતથી સમર્થિત થાય છે. મણિલાલ હ. પટેલે પાઠ્યપુસ્તકોમાં કાવ્ય-પસંદગી અને કાવ્ય-ગુણવત્તાથી સારી – ક્યાંક તો વિશ્લેષણમાં જતી – સમીક્ષા કરી આપી છે એમાં, પાઠ્યપુસ્તકની 'સમીક્ષા'નું ઉચિત ઉદાહરણ મળે છે.

એક શિક્ષકની નજરે વિભા નાયકે પાઠ્યપુસ્તકોનાં ઘટકોનું – કૃતિપસંદગી, વિષયવૈવિધ્ય, સ્વાધ્યાયો વગેરેનું – સમીક્ષણ કર્યું છે. વિદ્યાર્થીને આસ્વાદ્યતાને બદલે ક્યારેક વિમુખતા તરફ લઈ જાય એવા પાઠ્યપુસ્તક-નિર્માણ અંગે એમણે શિક્ષકની અકળામણથી પસ્તાળ પાડી છે એ પણ કેટલેક અંશે વિચારણીય બને છે, એમની ટીકાઓ દૃષ્ટાંતોથી સમર્થિત બની હોવાથી એમનો લેખ યોગ્ય 'સમીક્ષા'નો દાખલો પણ બને છે.

બે અભ્યાસી મિત્રોએ પાઠ્યપુસ્તકમાંના વ્યાકરણઅંશો વિશે લખી આપ્યું એનો આનંદ છે. વિનાયક ધોત્રેએ પૂરી વિનમ્રતાપૂર્વક પણ, વ્યાકરણ-નિરૂપણમાંની ભૂલોને, અસ્પષ્ટ વિધાનોને તથા અપર્યાપ્તતાઓને ચીંધી બતાવ્યાં છે. શૂન્યક્ષતિ (Zero error) અંગેની એમની વાત બહુ મહત્ત્વની છે. કોશ જેવા સંદર્ભગ્રંથો જેટલી જ શૂન્ય-ક્ષતિની કાળજી પાઠ્યપુસ્તકો વિશે પણ દાખવવી અનિવાર્ય છે, નહીં તો એ વિપરીતાર્થ બની બેસે – એવી ઝીણી વાત એમણે લેખકો-સંપાદકો અને મંડળ પ્રત્યેના પૂરા આદર સાથે પણ સ્પષ્ટતાથી કહી આપી છે.

હર્ષવદન ત્રિવેદીએ, વ્યાકરણની વાત કરતાં પહેલાં જરા બહોળા પરિપ્રેક્ષ્યમાં – કૃતિપસંદગી, વ્યાકરણ, ભાષાશુદ્ધિ, સ્વાધ્યાય એવાં બધાં ઘટકોને આવરી લેતી, પાઠ્યપુસ્તકોની સંપૂર્ણ સમીક્ષા પેશ કરી છે. હર્ષવદનનો લેખ 'પ્રત્યક્ષ'ની સમીક્ષા-પદ્ધતિનું પણ ઉચિત દૃષ્ટાંત બન્યો છે – જરાક આકરી સ્પષ્ટતાઓ છતાં એમનો લેખ ક્યાંય પણ આધારો વિનાનાં વિધાનોવાળો બન્યો નથી એ રીતે સંતુલિત છે.

ગુજરાતી ઉપરાંત, અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત વિષયોનાં પાઠ્યપુસ્તકો વિશેના બે લેખો મળ્યા (વધુ મળી ન શક્યા), પણ એ કેવળ આશ્ચસક જ નહીં, સંતોષજનક બની શક્યા છે. હિમાંશી શેલતે ટૂંકા લેખમાં પણ બહુ સચોટ દૃષ્ટાંતોથી આવશ્યક ક્ષતિનિર્દેશો કર્યા ને એ સાથે જ જે યોગ્ય અને ઉપયોગી થયું છે એની સરાહના પણ કરી છે. જેમકે, 'વિદ્યાર્થીને અંગ્રેજી ભાષા માટે સજ્જ કરી શકે એવું આ [નવમા ધોરણનું] પાઠ્યપુસ્તક છે.' ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકમાં પણ કૃતિપસંદગી અંગે એમણે ઝડપી પણ યોગ્ય નિરીક્ષણો આપ્યાં છે. અને 'કૃતિપસંદગીનું કામ કરનારાંના વાચનનો વ્યાપ કેટલો છે?' એવો પાયાનો મુદ્દો એમણે ઊંચકી આપ્યો છે.

નીના ભાવનગરીનો લેખ અભ્યાસીના વિશ્લેષણનો એક સરસ નમૂનો છે. કેટલાં બધાં દૃષ્ટાંતોથી એમણે પોતાની

વાતને ચોખ્ખી કરીને ઘોતક રૂપે મૂકી આપી છે! સંસ્કૃત ભાષા ને સાહિત્યપરંપરામાં, આજે પણ બાળકોને રસ પડે એવી ઘણી ખાસિયતો છે, અને એનો પાઠ્યપુસ્તકમાં ઉપયોગ થઈ શકે, એ એમની વાત મહત્ત્વની – એક સારા સૂચનરૂપ – બની છે.

સામાજિક શાસ્ત્રો અને વિજ્ઞાનોનાં પાઠ્યપુસ્તકો સુધી પહોંચી શકાય એમ ન હતું એ સંજોગોમાં માત્ર એક લેખ મેળવી શકાયો – અર્થશાસ્ત્રના પાઠ્યપુસ્તક વિશે. પરંતુ, રમેશ બી. શાહ જેવા સરળતા અને પારદર્શકતાના આગ્રહી વિદ્વાન પાસેથી મળેલો આ લેખ આ વિષયોનો એક ખૂબ મહત્ત્વનો, પ્રતિનિધિરૂપ લેખ છે. એમણે પોતાના અનુભવો સામેલ કરીને ઘણાં દૃષ્ટાંતો લઈને વિગતવાર પોતાની વાત રજૂ કરી છે એ પાઠ્યપુસ્તકોના સંપાદકો અને નિર્માતાઓ માટે માર્ગદર્શક બની શકે એમ છે.

નિષ્કર્ષ અને બે-એક સૂચનો

આટલા લેખો આમ તો પર્યાપ્ત ન ગણાય – આથી વધુ મોટા ફલક પર કામ થવું જોઈએ. પણ એમાં સમયની મર્યાદા તેમજ સાહિત્યસમીક્ષાના સામયિકની સીમા – એ બંને કારણરૂપ બન્યાં છે. પરંતુ બીજા કોઈને – આપણે ત્યાં પ્રગટ થતાં શિક્ષણ અંગેનાં સામયિકોને પણ – આ કરવાનું યાદ નથી આવ્યું તો પછી જેટલું અંકે થાય એટલું તો એક વાર કરી લેવું, એ આશયથી આ ઉપક્રમ કર્યો. મૂળ તો, અગાઉ કહ્યું એમ, વિદ્યાર્થીના ‘વાચક’ત્વનો મુદ્દો આનો પ્રેરક બનેલો છે.

જે અહીં પ્રગટ થયું છે એ પણ ઘણી બાબતોમાં દિશાસૂચક બની શકે એવાં સૂચનો, પ્રગટ અને અપ્રગટ, આ બધા જ લેખોમાં પડેલાં છે. આ આખો અભિગમ વિધાયક બની આવ્યો છે – ‘શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ’ને, શિક્ષકોને, પ્રારંભિક-માધ્યમિક શિક્ષણનો મહિમા જાણનાર અદના વિચારકને એ બે ઉપયોગી વસ્તુઓ હાથવગી કરી આપશે. ને તો સમીક્ષા-સામયિક આમાં પડ્યું એની સાર્થકતા સમજાશે.

પણ, આ નિમિત્તે ‘શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ’ને એક-બે સૂચનો કરવાની ઇચ્છા થાય છે :

વિષયસલાહકાર તજજ્ઞોથી લઈને શિક્ષકો સુધીનાને સાંકળીને પાઠ્યપુસ્તકના નિર્માણની પ્રક્રિયા જેમ સતત ચાલતી રહે છે એવા જ સાતત્યથી, ને વધારે કાર્યક્ષમતાથી એક ‘સંશોધનકેન્દ્ર’ પણ નિરંતર કાર્યરત રહેવું જોઈએ. જેમ વિજ્ઞાનોમાં –દા.ત. મેડિકલ સાયંસમાં, હોસ્પિટલો અને ફાર્મસીઓની પ્રત્યક્ષ કામગીરીની પડછે સતત ચાલતાં ‘રિસર્ચ સેન્ટર્સ’નો, મોટી ઉપયોગિતાવાળો ખરો મહિમા અંકિત થયેલો છે એવો જ મહિમા પાઠ્યપુસ્તક-સંશોધનકેન્દ્રનો પણ બને. એ નિર્મિત પાઠ્યપુસ્તકોનું, વર્ગશિક્ષણનું, શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓનાં કાર્યો(પર્ફોમન્સ)નું, સંલગ્ન સામાજિક પરિબળોનું સતત વિશ્લેષણ કરે; વયાનુસાર શબ્દોકોશોનું, ક્ષાનુસાર કૃતિ/ઘટકોની સૂચિઓનું નિર્માણ કરે; પરિસંવાદો – અને ખાસ તો સઘન કાર્યશાળાઓ(workshops)નું – અવારનવાર આયોજન કરે. ને એ રીતે પાઠ્યપુસ્તકની પ્રક્રિયાને મોટું પ્રતિપોષણ(feedback) પૂરું પાડે – બલકે સીધું માર્ગદર્શન આપે. આપણે ત્યાં સંશોધનકેન્દ્રો નામનાં ને શોભાનાં – લગભગ નિષ્ક્રિય બની રહેતાં હોય છે એ સ્થગિત સ્થિતિમાંથી નીકળી જવું જોઈએ.

પાઠ્યપુસ્તકો નિર્ણિત કરતાં પહેલાં જેમ અજમાયશ તરીકે ભણાવાય છે ને શિક્ષકો વગેરેનાં સૂચનો મંગાવાય છે એમ જ, પાઠ્યપુસ્તક-નિર્માણ સાથે ન સંકળાયા હોય એવા જાણકારો-અભ્યાસીઓને પણ એ અજમાયશી પુસ્તકો વિગતવાર સમીક્ષા અને સૂચનો માટે મોકલવાં જોઈએ. કેવળ ‘મંડળીઓ’ રચવાને બદલે એનું સ્વરૂપ વધારે ખુલ્લું(open) ને પારદર્શક રાખવું જોઈએ.

મૂળભૂત અને આખરી વાત એ કે, પાઠ્યપુસ્તકને પરીક્ષા માટેની કેવળ ‘સામગ્રી’ બનાવી દેવાને બદલે એને બાળક-કિશોરના વાચન-આસ્વાદન માટેની ‘રચના’ બનાવવાની દિશામાં એકાગ્ર બનાશે તો જ વિદ્યા અને સાહિત્યનાં ક્ષેત્રોમાં જે ઉત્તમ લખાણું છે ને લખાય છે એની સાર્થકતા પણ વધશે.

રમણસોમી

સમીક્ષા

હુ હુ – નરોત્તમ પલાણ

ગૂર્જર, અમદાવાદ, બીજી આ. ૨૦૧૩. કા. ૪૦૮, રૂ. ૨૫૦

એક વિશિષ્ટ નવલકથા

રમેશ દવે

‘હુ હુ’ વહેલી લખાવી જોઈતી નવલકથા છે. તેનો નાયક વીસમી સદીની બીજી પચ્ચીસીની આસપાસનાં વર્ષોનું જૂનાગઢ અને તેનો ગરવો ગિરનાર પણ છે. જૂનાગઢ શહેરે પ્રત્યક્ષ અને ગિરનારે પરોક્ષ રૂપેરીતે, હિન્દુ-મુસ્લિમ પ્રજામાં કુંકાતાં હુહુ કહેતાં પ્રચંડ દરિયાઈ વાવાઝોડાં સામે સંઘર્ષ કરતાં કરતાં એને સહેવાનાં પણ છે. અલબત્ત, એ સંઘર્ષમાં એમને દત્તાત્રેય અને દાતારની અકલ્પ્ય હૂંફ અવિરત સાંપડતી રહી છે.

પ્રકારની દૃષ્ટિએ ‘હુ હુ’ ઐતિહાસિક નવલકથા ઠરે છે પરંતુ તેના વાચકે, કથાની કઈ ઘટના ઐતિહાસિક છે અને કઈ ઘટના કાલ્પનિક છે અથવા કઈકઈ ઘટનાઓ ઇતિહાસ અને કલાનું સુભગ સંમિશ્રણ છે – એવા પ્રશ્નવમળમાં ઘુમરાવાની જરૂર નથી.

આપણું સ્વરાજ્યાંદોલન, ગાંધીપ્રભાવ, બીજું વિશ્વયુદ્ધ, હુહુનો હાહાકાર, જૂનાગઢનાં એકાધિક કોમી રમખાણ, સામ્યવાદ-પ્રભાવિત ક્રાંતિકારીઓ દ્વારા અંગ્રેજ સલ્તનત અને અધિકારીઓના વિરોધમાં થતા હિંસક હુમલાઓ, મુસ્લિમ લીગ અને હિન્દુ મહાસભાનો વધતો જતો પ્રભાવ, સ્વરાજપ્રાપ્તિ, હિન્દુસ્તાનનું ભારત

પાકિસ્તાન રૂપે થયેલું વિભાજન, જૂનાગઢ-સૌરઠ વિસ્તારમાં ભાગલાવાદી પરિબળોની સક્રિયતા અને તેને નિષ્ફળ બનાવતી આરઝી હકૂમત – વગેરે ઐતિહાસિક ઘટનાઓ આ કથાની કરોડરજજુ છે.

તો, ધર્માલયવાળાં મણિશંકર ભટ્ટ (ભટ્ટજી) અને સંતોકબા, જૂનાગઢની કોલેજમાં ભણવા આવેલો રામલાલ ઠક્કર, રસોડું સંભાળતાં ફાતીદે, સંતોકબાની દીકરી જોસી, ધર્માલયના અધિકારી શ્રીમાન, જમાઈરાજ, ગોવાળ, લાલુભા, સીદી મુસ્લિમ યુવાનોના મોવડી-યુવાન રજુ, એની મોટીબેન મોતીબુ, ઔષધીય વનસ્પતિના ચાહક પીરબાપા, રજુના ચાચાની દીકરી પ્રનુ, જોસીની બેનપણી અને તેમની આસપાસનાં લોકો જેવાં કાલ્પનિક પાત્રો પૈકી રામ અને અલક તથા રજુ અને પ્રનુ સમગ્ર પાત્રસૃષ્ટિનું નેતૃત્વ કરે છે અને કથામાં પ્રાધાન્ય પામ્યાં છે. આ બે યુગલોની, હિન્દુ-મુસ્લિમ એવા બે કિનારા વચ્ચે આવતાં ઘોડાપૂર અને વહેતા સમથળ પ્રવાહ ઉપર પથરાતી પ્રેમગાથા કથાને રસાળ અને મર્મસ્પર્શી બનાવે છે.

અલબત્ત, અહીં માંડીને કથા-વાતો કહેવી નથી પણ હમણાં નોંધ્યાં એ મુખ્ય પાત્રો, જૂનાગઢના પેલા જરા જુદા સમયને શી રીતે જીવ્યાં છે તેની વાત કહું તો – રામ યુવાન છે અને એને શોભે એ રીતે અંદર-બહાર એકરૂપ છે. એમ હોઈને એ સાવ સહજતયા સ્પષ્ટવક્તા છે. એક નાનું શું દષ્ટાંત જોઈએ-

રજુ રામનો સન્મિત્ર છે. રજુના એક બુઝુર્ગ વડીલ બલાલબાપુ ધંધારોજગારની વાતો કરતાં કરતાં કહે છે : "હા, મોટો છોકરો વેરાવળ છે, નાનો ચોરવાડા! દરિયાઈ રોજી છે, બે પૈસા મળી રહે છે." રજુ બલાલબાપુ તરફ એક અદબ ધરાવે છે એ રામ જાણે છે. તેમ છતાં એમના છેલ્લા વાક્યના સંધાને રામ બલાલબાપુને પૂછે છે : "દેશને બરબાદ કરવાના માત્ર બે જ પૈસા?" આ સીધા અને તમતમતા સવાલ પાછળની મૂળ વાત આમ છે - બલાલબાપુ દરિયાકિનારે હથિયારની હેરાફેરી-ઉતારવાનું કામ કરે છે. રામના કડવાવખ નીવડેલા સવાલથી ચોંકી ગયેલા રજુ, યાકુબ અને મુજાવર પણ સ્તબ્ધ છે. રામ વાનનો ફોડ પાડતાં કહે છે "રજુ, એમનું અસલ નામ શું છે તે તો હું જાણતો નથી પરંતુ દરિયાકિનારે હથિયાર ઉતારવાનું કામ આ વડીલ કરે છે." રામનો આવો ખુલાસો સાંભળીને, પિતાના મિત્ર એવા મુરબ્બી બલાલબાપુને રજુ પણ જુદી નજરે જુએ છે : "પોતાના ખભે રહેલો બલાલબાપુનો હાથ રજુએ હળવેકથી દૂર કર્યો અને ચહેરા પર કંઈક તિરસ્કાર લઈને તે બલાલ સામે જોતો જોતો રામ પાસે આવીને ઊભો રહ્યો ! " રજુના આ સ્થળાંતરથી સૂચવાતી વાસ્તવિકતા અને તેની ઉપરનું કદરૂપું ઓઢણું રામની કેફિયતથી આમ ઉકલી આવે છે :

"રજુ, મારા બાર દિવસનો હિસાબ તારે જોઈએ છે ને ? પૂછ આમને, ગયા અઠવાડિયે ભાદરના પુલ નીચેથી ભાગતા મેં આની હોડી પકડી પાડી હતી ! એ તો ભલું થજો ભરતીના મોજાનું કે બરાબર વખતસર આવ્યું અને હોડી વાંકી થઈ એટલે એના હાથનો દંડો મારા માથે ન પડતાં, હોડીની ધાર ઉપર પડ્યો !

‘બલાલબાપુ ?’

‘બલાલબાપુ નહિ, સિંગાપોરથી ભાગી છૂટેલા, ગદર પાર્ટીના હરનામસીંઘ કાહરી!’

વચ્ચેની વીગતો અહીં નોંધવી જરૂરી નથી પણ આ બલાલબાપુએ જ કહેલું વાક્ય : "ભાઈ , તમે બધું જાણો છો પછી શું ?" મહત્ત્વનું છે. રામ આમ તો હજુ કોલેજમાં ભણે છે પણ એનું ગણતર ગજા બહારનું રચનાત્મક છે – આમ છતાં, મજાની વાત એ છે કે રામની આવી પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ ગતિવિધિ ક્યાંય કૃત્રિમ અનુભવાતી નથી.

રામનો સામાજિક સંઘર્ષ અને ચેતોવિસ્તાર સૂચવતી એક વાત અહીં નોંધાવી જોઈએ : પરિચય પ્રેમરૂપ પામ્યા પછી અલકને એ કહે છે : " અલક, મને આઝાદી કરતાં પણ હિન્દુ-મુસલમાનનો પ્રશ્ન વધારે અગત્યનો લાગે છે." આ વિધાનના સંધાને અલકે પૂછેલો પ્રશ્ન પણ એમની જુગલબંધીનું પ્રમાણ નીવડે છે : "હુહુને અને હિન્દુમુસલમાનને સંબંધ હશે?" આ સહિયારી સમાજહિત-ચિંતાના અનુષંગે, બી.ડી.ઓ પીતી શકવાળી નૂરી અને માધા ભાટ વિશે થયેલી વાત સાંભળતાં સાંભળતાં અલકને આંતરીને રામ કહે છે : "હા, પણ શું કે'તી 'તી ઈ કે-'

‘કે’તી ‘તી કે હુ હુને અને હિન્દુમુસલમાનને સંબંધ છે. હુ હુ કુંકાય એટલે હિન્દુમુસલમાન પણ ગાંડાં થઈને ચિચિયારિયું પાડતાં સામસામાં દોડી નીકળે.

‘ક્યારેક એમ લાગે છે કે હિન્દુમુસલમાનના સામસામે ખેંચાતા બે સઢવાળ વહાણ જેવો આપણો દેશ છે. સાવરકર કહે છે તેમ બહુમતીનું સઢ મોટું હોય તો જ ગતિ શક્ય છે. અથવા ઝીણા કહે છે તેમ બન્ને સઢને પોતપોતાનાં અલગ વહાણ આપો, બાકી ગાંધી ચાહે છે તેમ એક વહાણ અને બે સરખા સઢ સફરને આસાન નહિ રહેવા દે." (૩૪૩)

આ રામ-અલકનું પ્રથમ મિલન અને તેનો પરવર્તી પ્રભાવ પણ રોમહર્ષક રીતે નિરૂપાયાં છે :

"ધર્માલયમાં દીવાબત્તી થતાં હતાં, કોઈ સ્વામીજી આજે મહેમાન તરીકે આવ્યા છે. દરવાજામાં વળી રામ ચાલીમાં પ્રવેશ્યો ત્યારે સામેથી, આછી-ઝીણી કાળી ફેમનાં ચશમાંવાળી કેસર કેરી હાથમાં ‘ફૂલછાબ’ના અંકો લઈને આવતી હતી ! એક પળ બંનેની આંખો મળી ત્યાં પાછળ આવતી જોસીએ અવાજ દીધો; ‘અલક, ઊભી રહે, હું તને મૂકવા આવું છું!’ આગળ નીકળીને રામે પાછું વાળીને જોયું, ‘અ-લ-ક!’ નામ એને ગમ્યું! (૨૨)

આ બે ચક્ષુમિલનથી સર્જાતા પરવર્તી પ્રભાવનો ઉપર નિર્દેશ કર્યો છે, તે પણ જોઈએ : "બે દિવસ પછી દરિયા કિનારાની રેતીમાં બેઠાં બેઠાં રામ, જૂનાગઢના દસ મહિના યાદ કરતો હતો! કેવા માણસો, કેવી ઘટનાઓ! કોલેજના અધ્યાપકો અને વર્ગો! રજુ, સંતોકબા, ગિરનારનું સૌંદર્ય અને રાતદિવસ તાજું ને તાજું અનુભવાતું પેલું સ્મિત! કાળી-ઝીણી ડાંડલીમાંથી ચમકતી બે આંખો! રામે કાંઠાની રેતીમાં અ-લ-ક લખ્યું! એને નાચવાનું મન થયું! દરિયાનું મોજું 'અલક'ને ભીંજવી ગયું. મોજું નો'તું, દિલ હતું રામનું, જે અલક નામ ઉપર સતત આવ-જા કરે છે." (૨૮)

રામ અને અલકના રાતરાણી સમા મહેકતા સંબંધને કથાકારે, મજા પડી જાય એવો રળિયાત આલેખ્યો છે. એક નાની શી ઘટના જુઓ : "અલકની બહેનપણી જોસી રામને કહે છે : "રામભાઈ, મારે તમને એક ચિઠ્ઠી દેવાની છે." એ રામના હાથમાં કવર મૂકતાં કહે છે: "મારી બહેનપણી અલક તમારે માટે આપી ગઈ છે. રામ આતુર ઉતાવળે ઓરડીમાં જઈને, ફાનસની વાટ જરા મોટી કરી કવર ખોલે છે - એમાં કંઈ નથી પણ એની પાછળ પગલાં દબાવતી આવેલી જોસી તાળીઓ પાડી હસે છે. કથાકારે છેલ્લે નોંધ્યું છે : "ભલે જોસીએ મજાક કરી પણ સ્વપ્નલોકના સરનામે એને અલકનો પત્ર જરૂર મળ્યો!" (૨૯)

રામ-અલક એમની મોજ-મસ્તીમાં કોલેજમાંથી બહાર આવે છે અને સામે, ઘોડાગાડી સાથે આવેલો એનો મિત્ર રજુ તેની પત્ની પ્રનુ સહિત એની રાહ જુએ છે. એકમેકમાં ખોવાઈ ગયેલાં રામ-અલકને રજૂ કહે છે. "ભાઈજાન કબાબ મેં હડી નહિ બનેંગે લેકિન ડેમ તક તો સાથ લેઈંગે ઔર ફિર આપ દોનોં કો અકેલે ઉપર જાને કી ઈજાજત દેંગે!" પુનમ મીઠું મીઠું શરમાય છે. અલક એના નિખરી આવેલા રૂપને માણે છે અને ઘોડાગાડી ઊભી રહી ત્યાં આનંદની લહેરખી છવાય છે - પુનમ સબીજ છે! અલક ભેટી પડીને એને ચૂમે છે. રજુ જાણે એમાં આગવો ગરાસ લુંટાતો હોય એમ હંહંહં કહી લટકી કરે છે. એને અલક આમ ઉત્તર વાળે છે : "ભાઈજાન, હવે તમારી સુવાંગ માલિકીના દા'ડા પૂરા થયા!"

આનંદવિભોર રામ પૂછે છે : "આ વાત મોતીબુને કરી છે?" -ના. અને રામ આ વધામણી ખાવા રજુ-પ્રનુની સાથે જવા કહે છે પણ રજુ વળતું જબરું નાટક કરી એને રોકે છે :

"સાંભળો ! કંઈ સંભળાય છે ?" રજુ પ્રનુના પેટ પાસે કાન લઈ જઈ ઊં ઊં કરતાં આગળ બોલ્યો : 'કહે છે કે ચાચા-ચાચીને એકલાં જવા દો, જેથી મને મારો દોસ્તાર વહેલો વહેલો મળે!"

તો, રામ-અલક અને રજુ-પુનમની રઢિયાળી કથા ભલે વાચકો જ પૂરી માણે !

આરંભે નોંધ્યું છે તેમ આ કૃતિ, માણસ-માણસ વચ્ચે ધર્મ અને સંપ્રદાય, જાતિ અને પાંતિ તેમ જ નિકૃષ્ટ કક્ષાનું રાજકારણ કેવા કેવા અંતરાય ઊભા કરે છે - તેની વાત કરે છે. એ સંદર્ભે જરા વાત કરીએ તો -

બીજા વિશ્વયુદ્ધ સંદર્ભે ગાંધીએ હિટલરને, 'મુજ ગરીબનું કાંઈક સાંભળશો?'- એ શીર્ષક તળે યુદ્ધ નિવારવા-રોકવા લખેલા વિનંતી પત્ર અને ઝીણાએ અંગ્રેજ સરકારને, કોંગ્રેસ મુસ્લિમનોને અન્યાય કરે છે - એ મતલબની કરેલી ફરિયાદ તથા એ બંને બાબતે કોંગ્રેસ તથા મુસ્લિમલીગે દર્શાવેલા પ્રતિભાવો કથામાં આમ નિરૂપાયા છે :

"અંધારાના ઓળા ઊતરી રહ્યા હતા ત્યારે ગિરનાર દરવાજાની બહાર પંજીરની જગ્યામાં કટ્ટરપંથીઓ ભેળા થઈને ચિત્રવિચિત્ર તર્કો કરતા હતા :

હિન્દુડા જ્યાદા છે

આપણને નહિ રહેવા દે

મસ્જિદોના મિનારા ભોં ભેગા થશે.

માથાભારે આ હીરડાં આપણા જનાનાને ચૂંથશે."

પણ આ અકારણ થતા ઉકળાટ અને ભયને શમાવવા વૃદ્ધ સુલેમાન બલોચ "મુસ્લિમોની આફતપળે આ હિન્દુઓ જ પડખે ઊભા રહ્યા હતા - એ ભૂલી ગયા?" એવાં એવાં દષ્ટાંત ટાંકીને પેલા ઉશ્કેરાયેલા લોકોને શાંત કરવા મથે છે. વળી એ કામમાં સત્તાર શાહની પણ વેળાસરની અને એવી જ ઉપયોગી મદદ મળે છે

"ધર્મના ઉસૂલ ભૂલીને ઉસ્તાદને અવળે માર્ગે ચડાવવો એના જેવો ગુનો ઈસ્લામમાં બીજો નથી ! કલમો પઢતા

પ્રાણી માત્રનું ભલું અને સ્વાર્થનો ત્યાગ તો અલ્લાહના સોગંદ ઉપર પ્રથમ શરતો હતી. હવે વિચારો, આપ અહીં શું પ્રાણીમાત્રના ભલા માટે ભેગા થયા છો? સોગંદને પાકા કર્યા પછી તોડી ન નાખો! ઈસ્લામ એટલે તો સ્વાર્થત્યાગ, તેના બદલે ઈસ્લામને વચ્ચે લાવી સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવા હુલ્લડ મચાવો છો?... ખબર છે ને માંડવીની ચોકની મસીદ અને અંબાજીનું મંદિર વીજળીએ એક જ ઝટકામાં તોડ્યાં હતાં તે? કુદરતના દરબારમાં હિન્દુ-મુસલમાનના ભેદ નથી. ખુદાતાલાનો ભય રાખો, ખુરાફાત છોડો, ઈન્સાની ખૂન જેવું આ ખલ્કમાં બીજું કંઈ ખૂબસૂરત નથી, એને વહાવીને ખુદાનો ખોફ ન વહોરો, ખબરદારી રાખો ભાઈ, ખબરદારી!" (૫૬)

આ વાતના અંતે સત્તાર શાહે પગ ઉપાડતાં પહેલાં પેલા ટોળામાં ન્યાયકર્તા કાઝીસાહેબને જોયા. એ થંભી ગયા અને ઉમેર્યું : કાઝીસાહેબ, તમે તો ન્યાયકર્તા કહેવાવ, જરા કહો તો, તમે મુસલમાન પણ તમારો ઉછેર કોણે કર્યો અને હજુ ગઈકાલની વાત, તમારો જાન કોણે બચાવ્યો હતો - તે આ બધાને કહો ! કહો ભાઈ, કહો કે એક હિન્દુડો દિનભર કાળી મજૂરી કરીને જે અર્ધો રોટલો લાવતો તેમાંથી અર્ધો આપીને મને નમાજ પઢતો કર્યો છે! હિન્દુ કોમ તરફથી આપણને જે સહુલિયત મળી છે, તેનો એકરાર પણ સરેઆમ કરતા રહેવું જોઈએ!" (૫૬)

ના, અહીં હિન્દુ-મુસ્લિમ વૈમનસ્ય અને મેળાપની કથા નથી માંડવી. હા, કથાનાં કેટલાંક વિરલ રસસ્થાનનો નિર્દેશ અલબત્ત, કરવો છે. કથાના વિરામ કને, રામ અને અલકના સાયુજ્યને સૂચવતી આ ઘટના અપને આપમેં સ્મરણીય બને છે ! જૂનાગઢની વિષમ પરિસ્થિતિ અનુસાર ભટ્ટજી રામને બંગાળમાં છવાયેલા દુષ્કાળના રાહતકાર્યમાં જોડાવા સૂચવે છે. અલક સ્વાભાવિક રૂપે જ એથી નારાજ છે પણ ભયાવહ સ્થિતિને અનુલક્ષીને એ રામને વિદાય આપે છે ત્યારે રામ કહે છે : 'અલક, હું જાઉં છું પણ પાછો જરૂર આવીશ.' ઉત્તર આપતાં અલક કહે છે. 'હા, તમારે પાછા આવવાનું જ છે.' પણ એનો હૃદયભાવ તો એણે મનોમન ઉચ્ચારેલા આ વાક્યમાં વ્યક્ત થાય છે : 'તમે આ શરીરમાં તમારી સુગંધ મૂકશો ત્યારે જ હું મારો જન્મ સાર્થક સમજીશ.'(૩૫૦)

કથામાં સૌથી આકર્ષક નીવડી છે વર્ણનકલા. જે સ્થિતિ અને ગતિનાં વર્ણન થયાં છે તે નિરૂપ્યને તાદ્દશ કરી આપે છે. કેટલાંક દૃષ્ટાંતો જોઈએ -

ગિરનારની પરકમ્મા દરમ્યાન રજુ દોડી આવીને રામને કહે છે : "રામભાઈ , આ કાળો ઘૂનો! 'અને એ ઘૂનો આમ તાદ્દશ થાય છે : ' બેય બાજુ કાળી વિશાળ, માખણ જેવો પોચો આભાસ રચતી ચમકતી શિલાઓ અને વચ્ચે સ્વર્ગની અપ્સરાના કમખાનું આભલું તૂટીને પડ્યું હોય એવો ઘૂનો, સૂરજના પ્રકાશમાં ચમકદમક થતો હતો." (૮૪)

રજુ-પુનમની પુત્રી રોશનીનું વર્ણન પણ આવું જ મર્મસ્પર્શી નીવડે છે. "રોશની પણ જાગી હતી. યાકુબ નીચે ઊતરીને બાજુના ઓટા ઉપર પલોંટી વાળીને બેસી ગયો. એના ખોળામાં રોશની જાણે ગરુડના માળામાં કબૂતરી ઘુઘવાટા કરતી હતી! અલકે તેડવા કર્યું પણ યાકુબદાદુ પાસેથી રોશની કોઈની પાસે જાય નહિ."

પાત્રોના અન્તર્બહિરંગને આલેખતી ઘટનાઓ પણ સંબંધિત પાત્રના લક્ષણ-વિશેષને અંકે કરાવી દે છે. રામ એના અભ્યાસ દરમ્યાન જ્યાં રહે છે એ ધર્માલયનું રસોડું ફાતીદે સંભાળે છે. એ સૌને હેતથી જમાડે છે. એક વાર આ ફાતીદે, જમવામાં મોડા પડેલ રામને વહે છે : 'કોલેજ અને રજુની પાછળ પાછળ છેલ્લા બે મહિનાથી પેટભરીને નિરાંતે જમ્યો છો તું?' -પણ વળતું રૂના પોલ જેવો માખણનો પિંડો એની થાળીમાં મૂકીને હેતથી જમાડે છે. પેટભરીને જમ્યા પછી રામ ભાવભર્યું એમની સામે જુએ છે તો ફાતીદે કહે છે: 'બેટા, તું કેટલાનું ધ્યાન રાખે છે! અલ્લા તારી બધી જ મનોકામના પૂર્ણ કરશે.'

'મા, તમે પણ શું ઓછું ધ્યાન રાખો છો? આ જુઓને, ત્રણ વાગ્યે આવ્યો તોય થાળી પીરસવા બેસી ગયાં! રામે જોયું કે ફાતીદેની આંખમાં પાણી હતું.

'શું થયું મા?'

'આ તેં 'મા' કીધું એમાં!' ફાતીદે આંખો લૂછતાં હસી પડ્યાં. 'લ્યો, તો તો રોજ મા-મા કરીશ.' રામ ત્યાં જ ફાતીદેના ખોળામાં ઢળી એને ફરતા હાથ વીંટાળી ગયો. -આ વિરલ દૃશ્યનાં સાક્ષી સંતોકબાને એમના પતિ ભટ્ટજીએ કહેલું વાક્ય યાદ આવી જાય છે : "માણસ કુટુંબભાવથી બંધાયેલો છે. ધરમનાં ચીંથરાંથી નહિ" (૬૧)

નવલકથાકારે કથાવસ્તુના પોષણ માટે ઇતિહાસ, દંતકથા, સુભાષિત-સૂત્રો, લગ્નગીતો-લોકગીતો, કહેવતો-કહેવતકથાઓ, પદ-ભજનો, પ્રવચનો તેમ જ પ્રદેશ અને અઢારેય વરણની જાતિ- જ્ઞાતિમૂલક લાક્ષણિકતાઓ – જેવી સામગ્રીનો સમુચિત ઉપયોગ કર્યો છે. અહીં એક-બે દૃષ્ટાંતો નોંધવાં છે.

હરપ્રસાદ સાવ અકલ્પ્ય અવસ્થામાં, એમના મામાની દીકરી મીનાને, એની પ્રૌઢાવસ્થામાં લાજવંતી રૂપે મળે છે. એક ભયંકર મનોસંઘર્ષ પછી, પોતે જેને જુવાનીમાં સાવ છેલબટાઉ માની હતી તે મીના એની આરોહ-અવરોહભરી જિન્દગીનાં વારાંગના, મૌસી, ગાયિકા જેવાં રૂપો-પડાવો પસાર કરીને હીરલશાનું ભજન ગાય છે : ‘સોનું ધારીને હંસલા સંગ કર્યો, મારા કરમે નીકળ્યું કથીર...’ – અપલક આંખેએ સ્ત્રીને અવલોકી રહેલા હરપ્રસાદની મન-સ્થિતિ આમ નિરૂપાઈ છે. "હરપ્રસાદ જોઈ રહ્યો ! જુવાનીમાં જેને છેલબટાઉ માની હતી તે મીના કેટલી વિશાળ! કેટલી ઊંચી! એને પેલા ફકીરની કથા યાદ આવી, મસ્જિદ આગળ કોઈએ રૂપિયો ના દીધો, કૂટણખાના પાસે દશ મળ્યા! ફકીર બોલ્યો, ‘માલિક, તું પણ કમાલ છે! રહે છે ક્યાં અને ક્યાંનું સરનામું આપે છે!’"(૧૪૨)

ગિરનારની પરકમ્મા દરમ્યાન ચૌદસની સુંવાળી ચાંદનીથી સજ્જવન થઈ ઊઠેલા બોરદેવીમાં રાતે મળેલી

ભજનમંડળીમાં ભુટા બારોટે જંતર પર કરેલી ગણેશસ્તુતિ –દેવ દુંદાળા તને સમરિયે, પરથમ મતિ સૂંઢાળાજી – પૂરી થઈ થઈ ત્યાં ગોવાળની ફરમાઈશ પોગી ગઈ ‘બારોટ, ઓલી હિન્દુ-મુસલમાનવાળી થાવા દેજો !’ અને ભુટા બારોટે માંડેલી, ભેદને અભેદમાં પલટાવતી લોકવાતો અથવા કહો દંતકથા પણ સચોટ છે. જેરામ ભારતી અને જમિયલશાહે આપેલો આદેશ માથે ચડાવીને માણેકનાથ અને મનસૂરશાહે પરસ્પર કરેલો સહિયારો વેશપલ્લો અને ત્રણ ત્રણ વર્ષ સુધી હિન્દુ-મુસ્લિમ લોકોને આપેલો જીવનસંદેશ કેવો તો અદ્ભુત નીવડે છે – એ જાણવા-માણવા વાચકે ૯૮થી ૧૦૫ વચ્ચેનાં આઠ પાનાંની પરિક્રમા જાતે જ કરવી પડશે.

કથાની વાત પૂરી કરીને, કથાની બહાર આવીને ય, કથાવાચન દરમ્યાન સતત અનુભવાતી રહેતી એક વાત કહેવી છે – નવલકથાકાર નરોત્તમ પલાણે, કથાનાયક રામ કને, યુવાનવયે એમણે કરેલાં કેટલાંક કામ અને એમાંથી લાઘેલી મોજમજા કરાવી છે. તો વળી, કરવા ધારેલાં કંઈ કકેટલાંય કામ જે સંયોગવશ નહીં થઈઅશક્યાં હોય –એ પણ કરાવ્યાં છે ! માણસ એક સર્જક તરીકે એણે માણેલી-નાણેલી દુનિયાજહાંને આમ આલેખે અને સેવાયેલી પણ નહીં સંતોષાયેલી ઝંખનાને પણ જીવી લે – એ પણ એક સરસ જીવન-તરીકો જ છે ને! □

દેવળાને ઝાંપે – કિશોર વ્યાસ
 બોરીસાગર સાંસ્કૃતિક પ્રતિષ્ઠાન, વિ. ગૂર્જર એજન્સીઝ, અમદાવાદ, ૨૦૧૪. પૃ.૮૦, રૂ.૧૦૦.

આસ્વાદે સંસ્મરણો
વિનોદ ગાંધી

કિશોર વ્યાસનું ‘દેવળાને ઝાંપે’ વતન સાવર-કુંડલામાં એમણે ગાળેલા બાળપણનાં સંસ્મરણોનું પુસ્તક છે. સામાન્ય રીતે, બહુધા સંશોધનમાં રત રહેતો એક લેખક

આ દિશામાં કશુંક આલેખવા કલમ પકડે ત્યારે કેવું પરિણામ આવ્યું/આવતું હશે એ બાબતે કુતૂહલ રહે તેથી દેવળાને ઝાંપે જવા, પુસ્તક મળ્યું ત્યારથી જ મને ઉતાવળ

હતી ! દેવળાના ઝાંપાના સ્થળવિશેષોના ફોટોગ્રાફ્સ પણ સર્જકના સંસ્મરણાત્મક નિબંધોને જાણવા-સમજવા ખાસ્સા ઉપયોગી થાય છે.

લેખકે પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે તેમ પોતાની જાતને બને તેટલી ઓગાળીને લખવાના પ્રયત્નનું એક ઉદાહરણ છે 'દેવળાને ઝાંપે' એ સંસ્મરણલેખ. આ સંસ્મરણમાં લેખક આલેખક બનીને ઊભર્યા છે. લખાણના કેન્દ્રમાં છે ત્રણ જણ - સુઘરી, બાનુડી અને મૂળશંકર. એ ત્રણે પાત્રોમાં જો કંઈ એકસરખાપણું હોય તો તે છે તેઓની ગરીબાઈ. જો કે આખા લેખમાં દેવળાના ઝાંપાની વિશેષતાઓની વચ્ચે ગરીબાઈ ઘર કરી બેઠી છે. એને જુદાં જુદાં સર્જનાત્મક વિધાનોથી વ્યક્ત કરવાનો આલેખકનો પ્રયાસ સફળ અને ઉત્તમ રહ્યો છે. બાળજીવનની નિર્દોષતા વચ્ચે ધર્મ કે જ્ઞાતિના ભેદભાવ વગરનું સહિયારું જીવન અહીં આલેખાયું છે. પરસ્પરના પ્રેમને લીધે જ બીજાના દુઃખે દુઃખી થવાનું અહીં બન્યું છે. સુઘરીનું કરુણ મોત કે અબુધપણે જેના હાથનો રોટલો અને ચા પીને અભડાઈ જવાનો કશો છોછ ન હોય એવી બાનુડીનું ભાઈ ને હાથે વેચાઈ જવું અને ક્યાંક અલોપ થઈ જવું - આ બધું વાચકની આંખને કોરી રહેવા દેતું નથી. બાપના શબ પર છાંટી ખાલી કરેલી અત્તરની શીશીઓ ભેરુઓને સુંઘાડતી બાનુડીની અબુધતા અને નિર્દોષતા પણ વાચકને કરુણાનુભૂતિ કરાવે છે. લેખકે ગરીબાઈને ઝાંપે પડી રહેતા ભારેખમ ગોળમટોળ લાકડા સાથે સરખાવી છે. આવી સરખામણીમાં લેખકની કુશળતા વર્તાય છે. એ લાકડું જેમ હટાવી શકાય એવું નથી અને અડગ ને અડગ પડવું રહે છે, તેમ ગરીબાઈ પણ ઝાંપાના આ લોકોના જીવનમાંથી હટાવી હટતી નથી, અડીંગો જમાવીને બેઠી છે.

દેવળા ગેટના ડેલાને અડકીને આવેલ 'રામકૃપા' બંગલાની કરુણકથા 'ધનો ધરાઈ ગયો છે' એ સંસ્મરણ લેખ કરે છે. બસ-અકસ્માતમાં રાવલભાઈનું મોત થયેલું. તો એમની પત્નીએ પુત્રવધૂથી હારીયાકીને ફૂલો પૂરી આપઘાત કરેલો અને લઢકણી પત્નીથી કંટાળીને ધનાએ ગૃહત્યાગ કરેલો. મોટી ઉંમરે ખોળાના ખુંદનાર તરીકે આવેલ ધનો પિતા રાવલભાઈ અને માતાનો લાડકવાયો

દીકરો હતો. પિતાના મૃત્યુના પાંચેક વર્ષ પછી પરણેલા ધનાનું જીવન ઝેર જેવું થઈ ગયેલું કારણકે મલ્લ જેવી અને લઢકણા સ્વભાવવાળી પત્ની ધનાને સુખેથી જીવવા જ દેતી ન હતી. આમ 'રામકૃપા' બંગલો રામસીતા વગર ખાલી થઈ ગયેલો. આ આખું સંસ્મરણ લેખકની સર્જનાત્મક ભાષાને બળે આસ્વાદ્ય બની રહ્યું છે. એક સાંજે મંદિર તરફની કેડી તરફ જવાનું છોડી અવાવરુ ફૂવા તરફ ધકેલાય છે ધનાની મા! સાંજનું ઝાલરટાણું છે. મંદિર તરફ નજર કરી એ ભગવાનની મૂર્તિઓના છેલ્લા દર્શન કરવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ "ભગવાન નજરે ચઢતા ન હતા." અને આરતીના ઘંટારવમાં એ સ્ત્રીના ફૂવામાં પડવાના ધબૂકાનો અવાજ ભળી જાય છે. 'ભગવાન નજરે ચઢતા ન હતા' આ સાદું વાક્ય આપઘાત કરવા આવેલ સ્ત્રીના કડવા, દુઃખી જીવનનું બિમ્બ ઝીલે છે. એક સુખી ઘર કંકાસિનીના આવવાથી કેવું વેરવિખેર થઈ જાય છે એની કરુણ પ્રતીતિ વાચકને સ્તબ્ધ કરી દે છે. બાળપણમાં માના હાથનો કોળિયો ખાવા માટેય ગલ્લાંતલ્લાં કરતો ધનો જિંદગીનાં થોડાંક જ પાનાં ફેરવીને ધરાઈ ગયો હતો. સાંધ્ય આકાશના રંગોની વચ્ચે ધનાની વહુના અમીટ રૌદ્રરંગને મૂકીને સર્જકે અનન્ય તુલના સિદ્ધ કરી છે. આ અને આવા સંસ્મરણ-લેખો જોસેફ મેકવાનના 'વ્યથાના વીતક'ના ચરિત્રાત્મક નિબંધોની યાદ અપાવી જાય છે. લેખાંતે બોલતો કથક કોઈ અનન્ય ઉદ્દેશ્યક બની રહે છે - આવું મોટાભાગના સ્મરણલેખો બાબતે બન્યું છે.

'મારા ગુણુબાપા મને ઓળખતા નથી' માંના ગુણુબાપા સાથેનું લેખકનું અંદરુની સાયુજ્ય વાચકને ખાસું સ્પર્શી જાય છે. એકવારનો ફોજદાર જેવો કડપ ધરાવતા શિક્ષકાચાર્ય ગુણુબાપાએ સ્મૃતિલોપને લીધે સંબંધોને પણ કેવા ખંખેરી નાખ્યાં છે - એની દુઃખદાયક પ્રતીતિથી કથક આઘાત અનુભવે છે. બાળપણમાં નિશાળમાં પોતાના સંતાનોને મૂકીને ગાંઠિયા ન ખાનાર ગુણુબાપા એ જ સંતાનોને ઓળખી શકતા નથી અને સમયાંતરે "ભાઈ, ક્યાંથી આવવાનું? તે તમે ધંધો શેનો કરો છો?" એવા પ્રશ્નો પૂછ્યા કરે છે. એનો રંજ ચરિત્રલેખકને ઘણો છે. શતાયુ જીવનારા કેટલાક પણ

કુટુંબમાં કિલ્લોલ કરતા જોવા મળે છે ત્યારે અહીં હજુ તો જીવનનો આઠમો દાયકો(કોઠો) ય પૂરો ન કરનાર ગુણુબાપા સ્મૃતિલોપનો કેવા ભોગ બન્યા છે! લેખનું અંતિમ દૃશ્ય ખાસું પ્રતીકાત્મક બન્યું છે. સુકાયેલા આંબા હેઠળ, ફળિયામાં ગુણુબાપા બેઠા છે. નજીકના બીલાના ઝાડ પર પાકેલા ફળને 'કોઈ' પંખી ટકટક ટોચે છે સુકાયેલો આંબો, બીલાના ઝાડપરના પકવ ફળને ટોચતું પંખી અને હેઠે બેસેલા સ્મૃતિ ગુમાવેલા બાપા – આ દૃશ્યવિશેષના પાત્રોને અને પંખીની ક્રિયાને જો કોઈ ભાવક ઉકેલી શકે તો એને સાચે જ કરુણનો અનુભવ થયા વિના ન રહે. આવી પ્રતીકાત્મક સંકુલતા રચવી એ સર્જક માટે મહત્ત્વની વાત બની રહે છે.

‘એક પરદેશી પંખી મારા ફળિયે ગાય છે’ શીર્ષક હેઠળના સંસ્મરણલેખના કેન્દ્રમાં તો હરિકાકા છે, પણ એની સાથે સર્જકના ઘરની કથનીઓનો ચિતાર પણ મળે છે. વળી હરિકાકાના વ્યક્તિત્વની રચાતી રેખાઓ વચ્ચે સમાંતરે એમનાં પત્ની-શેઠાણીનો ચરિત્રાલેખ પણ ઊભો થાય છે. ઊંચી બારીમાંથી સતત બહાર તાકી રહેતાં અને આંખમાં ઘેરી ઉદાસી આંજી બેસી રહેતાં શેઠાણીનું ઉદાર વ્યક્તિત્વ પાછળથી છતું થાય છે. યુગાન્ડાથી કમાઈ આવીને મુંબઈ રહેતા અને ક્યારેક વતનમાં આવતા, ભાડૂઆતો વિશે સતત બળાપો કાઢ્યા કરતા હરિકાકાને મન પૈસા જ મહત્ત્વના હતા. તો સમાંતરે, પરચુરણ કાઢી બાળકોને વહેંચી રહેતું મહેતાજીનું પાત્ર વિલક્ષણ છે. આમ અખૂટ ધનના ધણી અને થોડામાંથી થોડું આપી દેનાર મહેતાજીના પાત્રને સાથોસાથ મૂકીને લેખકે વાચક પર ન્યાય તોળવાનું છોડી દીધું છે. જે સામાન વેચવા યુક્તિઓ અજમાવવાની કોશિશ હરિકાકા કરતા હતા એ સામાન ધૂળ ખાતો આજેય પડ્યો રહ્યો હતો. શેઠાણીએ આપેલ વાડકી-ચમચીમાંથી લેખક પાસે હરિકાકાનું નામ કોતરેલી ચમચી, હજુયે નામસહિત બચી છે, પણ હરિકાકા બચ્યા નથી. જીવનની આ જ તો વિડંબના છે. નાની-સાદી વાર્તા કહી જીવનનું મોટું સત્ય તારવી આપતો આ સંસ્મરણલેખ પણ સ-રસ બન્યો છે.

અત્રત્ર વેરાયેલી રમૂજની છાંટવાળું સંસ્મરણ એટલે ‘ઝાંપાના ડોક્ટર ને એના દરદીઓ.’ કડવાભાઈ

કરિયાણાવાળાથી શરૂ થયેલું સંસ્મરણ મોહનભાઈ ડોક્ટર પાસે આવીને અટકે છે, પછી આગળ વધે છે. ઝાંપે બે-ચાર ડોક્ટરો નાની ખોલીઓમાં બગાસા ખાતા બેસતા. કોઈવાર તો દર્દીઓની રાહ જોતાં જોતાં ડોક્ટરો જ માંદા પડી જતા. ડૉ. મોહનલાલના દવાખાનાનું વર્ણન પણ રમૂજ ઉપજાવે એવું છે. એમનું દવાખાનું પણ લાઈબ્રેરી જેવું લાગે છે કારણ કે બાંકડાઓ, ખુરશીઓ, જૂનું ટેબલ અને નિર્જનતા એ ગામડાગામની લાઈબ્રેરીની લાક્ષણિકતા છે, જે અહીં છે. જવલ્લે જ આવી ચડતા દર્દી માટે ડોક્ટર કેવા ઘાંઘા થતા એનું વર્ણન પણ રમૂજ ઉપજાવે છે. દર્દીને દૂરથી આવતો જોતાં જ મોહનલાલ પછવાડેના ઘરથી દોડી આવતા અને જ્યાં સુધી બીજો દર્દી ન આવે ત્યાં સુધી એ દર્દીને તપાસતા. ગોઠણ કળતો હોય એવા દર્દીના માથાને એ ઝીણવટથી તપાસતા. બધા રોગમાં ડોક્ટર એક જ પ્રકારની પ્રવાહી દવા પધરાવતા. (લાખ દુઃખો કી એક દવા...) આ જોઈ શંકાથી પૂછનાર દર્દીને એ ધમકાવતા, ‘અલ્યા, ડોક્ટર તું છે કે હું ?’ દર્દીનું મોં દીવેલ પીધા જેવું થઈ જતું. પણ મોહનલાલને તો લાગતું કે માંદા માણસને ચહેરો તો આવો જ હોય ને ! ગડગૂમડના ‘સ્પેશ્યાલિસ્ટ’ ડૉ. મોહનલાલે જ બાળપણમાં આ લેખકના પગમાં ખૂંપી ગયેલી ખૂંતામણીની પીડામાંથી એમને બચાવેલા. જોકે ઝાંપાના બાકીના ડોક્ટરો કમાવાની રાહમાં ઉંમરલાયક થતા ગયા. – જેવું વાક્ય પણ રમૂજપ્રેરક છે. પણ લેખાન્તે લેખકે ભાષામાં વકોક્તિ લાવી કમાલ કરી છે. રમૂજના વાતાવરણમાંથી બહાર લાવી વાચકને એ ‘સમભાવ’ના બિન્દુએ મૂકી દે છે. જુઓ : નવા નવા દાકતરો આવતાં ઝાંપે બેસતા ડોક્ટરો ઊઠતા ગયા પણ મારી ચિત્તની દાબડીમાંથી મલમ લગાડતા મોહનલાલને મેં આજ સુધી ઉઠાડ્યા નથી. ખૂંતામણીની જેમ એ મારે કાળજે ખૂંપી ગયા છે.

‘બાપુના હસ્તાક્ષર’ તો નિતાંત ચરિત્રનિબંધ જ છે સતત માને વીંટળાયેલા રહેતા અને માના દરેક કામમાં મદદ કરતા બાપુએ કિશોર વયમાં જ મા ગુમાવેલી. એના આઘતે એ પથ્થર દિલના માણસને પણ રડાવે એમ રડેલા. પણ એમના જીવનનું બીજું રુદન તો આર્થિક અભાવોથી લાચાર બાપનું ભૂલ્યુંભૂલાય નહીં એવું રુદન હતું. દીકરીના

લગ્ન માટે કરેલા પાતળી સેરના હારને દીકરીએ નાપસંદ કરી ફેંકી દીધેલો, એ હાર પાસે ભોંયે પડી બાપુ જે હૈયાફાટ રડેલા એ બીજું રુદન. ઘરની ભીંતો ધોળવા ચઢેલા ‘બાપુ’ પર ચૂનો ભરેલી ડોલ પડતાં છાતીમાં થયેલું નાનું ઢીમચું મોટું થતું ગયું અને શસ્ત્રક્રિયા કરવા નજીકના શહેરમાં જવું પડ્યું એ વખતે ગામમાં રહેલાં ભાંડુરાંઓએ કેવી કરકસરથી દોહવા દિવસો કાઢ્યા એની વાત પણ લેખકે વાસ્તવિક આલેખનથી કરી છે. બીજી વારની માંદગી શહેરના દવાખાનામાં જીવલેણ નીવડી નકામી થઈ ગયેલી કીડનીને લીધે મૃત્યુ પામતા બાપુના એ મરણચિત્રને લેખકે નિઃશેષપણે અને હૈયે ચોંટી જાય એ રીતે આલેખ્યું છે. બાપુના અક્ષરો એકાએક નોંધારા થઈ ગયા. મોતીના દાણાનો હાર તૂટી જઈ વેરવિખેર. ધીરે ધીરે બાપુ પોથીમાં પાડેલા અક્ષર જેવા ઝાંખાંખાં થતા ગયા. ઝાંપે ઊભેલી આંધળી માને શહેરમાં વસી ગયેલા દીકરા પર કાગળ તો લખાવવો છે પણ હવે કોને કહે? મોતીના દાણા જેવા અક્ષરોના ઘણી એવા બાપુએ લખાવટ કરી આપવા ક્યારેય કોઈને ના નથી પાડી – એ ઘટનામાં એમનું ઉદાર વ્યક્તિત્વ પણ ઊપસી આવ્યું છે.

ધર્મના ભેદભાવ વગરના એક વખતના ગુજરાતના ગામડાગામનું ચિત્ર ‘ઝાંપે વસ્યા મુનિઓ’માં ઊપસ્યું છે. મુસ્લિમોના તાજિયા બનાવવામાં અવિનાભાવે સાથ આપતાં હિન્દુઓ, એ તાજિયાની પ્રદક્ષિણા કરતા બધી વરણના લોકો – એ વાત આજે આશ્ચર્યકારક લાગે! જૈન સાધ્વીઓએ કરેલાં જનકલ્યાણનાં કામો કેવાં તો પરિણામો લાવે છે એ જાણવા આ સંસ્મરણલેખમાંથી પસાર થવું પડે. ધનાઢ્ય ભાઈની સાધ્વી થયેલી બહેને તારાજ થયેલાં ઘરો-મકાનો બાંધવા ભાઈ પાસે મૂકેલી માંગણી અને એ પૂરી પણ થઈ કરોડોના ખર્ચામાં – એ વાત ખરેખર રોમાંચક રીતે અહીં મુકાઈ છે. લેખકનો આ વિશે કરાયેલો લીટી-લસરકો વાચકના હૈયામાં પણ પહોંચ્યા વિના રહેતો નથી. – દેરાણી-જેઠાણી દેલવાડાના ગોખ જ બંધાવી શક્તા નથી. પણ ભાંગી પડેલા ઘરના મોભ પણ ચઢાવી શકે છે.

લખાણ સાદી બાનીમાં જ લખવું – એવા નિર્ધાર

સાથે લેખકે આ સંસ્મરણો માટે કલમ ચલાવેલી છે, પણ અલંકારાદિ અને કથનરીતિઓના સર્જનાત્મક સાહજિક નમૂના તો અહીં લેખકને ય અવગણીને આવી ચડ્યા છે અને સંસ્મરણોને અસલ ચળકાટવાળાં ને નોખાં બનાવવા મદદરૂપ બન્યા છે :

–સવારે શેરીમાં સોનું પાથર્યું હોય એવો ઉજાસ ફરી વળતો. (પૃ.૧૦)

–અરવલ્લીની મસિયાઈ બહેન જેવી ટેકરીઓની હાર.....લાંબી થઈ આડી પડેલી ઘઉંવણાં રંગની કોઈ સ્ત્રી જેવી લાગતી. (પૃ.૨૦)

–ધીરે ધીરે બાપુ પોથીમાં પાડેલા અક્ષર જેવા ઝાંખાંખાંખા થતા ગયા. (પૃ.૫૮)

–ઘોયાવાળો ભમરડો કોઈ ઋષિના શાપથી કુરૂપ બનેલી યુવતી જેવો લાગતો. (પૃ.૬૩)

તો પ્રતિભાબળે સર્જનાત્મક તેજ લઈ પ્રગટતાં સર્જકનાં વિધાનો આનંદજનક બની રહ્યાં છે. જુઓ –

–દેવળાના ઝાંખા ઉપરથી મોર ઊડી ગયાનું ત્યારે સમજાયું. (પૃ.૧૧)

–મોડી રાતે ખટારાઓ ધૂણ્યા કરતા. (પૃ.૧૦)

–છાસના એ રેલાઓમાં ઝાંખાનાં આંસુઓ ભળી ગયાં હતાં. (પૃ.૨૮)

દાતણ દેશું દાડમી રે....., એવી ચોપાટું મંડાણી ચંદન ચોકમાં....., બાઈ! મૈને ગોવિંદ લીનો મોલ – જેવાં શીર્ષકો લોકગીત/ગીતની પંક્તિમાંથી લઈને સર્જકે પોતાના લેખોને સાર્થક બનાવ્યા છે.

ક્યાંક સોરઠી બોલીના પ્રભાવમાં માનવાચક સર્વનામને બદલે એકવચન દર્શાવતું સર્વનામ એ મૂકે છે –‘એમને’ને બદલે ‘એને’. બીજું કે જો આ સંસ્મરણલેખો હોય તો એમાંનાં પ્રસંગો કે પાત્રો કાલ્પનિક કેવી રીતે હોઈ શકે? વળી, પ્રસંગો-સ્થળો કાલ્પનિક નથી એ વાતતો એમાં છપાયેલા ફોટોગ્રાફ્સ સાબિત કરે છે. સંસ્મરણો તો જીવાયેલા જીવનનાં જ હોય ને? ખેર, સંશોધક અને સર્જક એક જ ખોળિયામાં રહેતો હોય એવા જૂજ દાખલાઓમાં કિશોર વ્યાસનું નામ મૂકવાનું મન થાય.

□

લોકસાહિત્ય-વિજ્ઞાન - હસુ યાજ્ઞિક

ડિવાઈન પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૨. ૩.૨૦૪, ૩.૧૫૦.

પશ્ચિમી અદ્યતન વિચારણા અને ઉમેરણરૂપ ભારતીય વિચારસામગ્રી

બળવંત જાની

લોકવિદ્યા, લોકસાહિત્ય, મધ્યકાલીન લૌકિકકથામૂલક સાહિત્ય અને ગુજરાતી કંઠસ્થ પરંપરા જેવા વિષયે પચાસેક વર્ષથી ક્રિયાશીલ હસુ યાજ્ઞિકનું આ પુસ્તક 'લોકસાહિત્ય-વિજ્ઞાન' પ્રાદેશિક ભારતીય ભાષાઓમાં સત્યેન્દ્રના હિન્દી ગ્રંથ 'લોકસાહિત્ય વિજ્ઞાન' (૧૯૬૨) પછીનું મહત્ત્વનું પ્રકાશન ગણાશે. સત્યેન્દ્ર પછી હરદ્વારીલાલ શર્માના હિન્દી ગ્રંથ 'લોકવાર્તાવિજ્ઞાન' (૧૯૮૦) સમગ્ર ભારતીય ભાષાઓમાં અધિકૃત અભ્યાસગ્રંથ મનાયેલ છે. આપણે ત્યાં ગુજરાતીમાં ઝવેરચંદ મેઘાણી, જયમલ્લ પરમાર, પુષ્કર ચંદરવાકર, હરિવલ્લભ ભાયાણી, શાંતિભાઈ આચાર્ય, કનુભાઈ જાની તથા હસુ યાજ્ઞિક જેવા લબ્ધપ્રતિષ્ઠ વિદ્વાનોના સ્વાધ્યાયગ્રંથો સુખ્યાત છે. આ વિદ્વાનોએ પશ્ચિમની વિચારણાને આધારે અને આપણા ગ્રંથસ્થ લોકસાહિત્યને નજર સમક્ષ રાખીને મૂલ્યાંકનપરક, સૈદ્ધાન્તિક અને સંપાદનકાર્યની ઇતિહાસલક્ષી વિગતોને પોતાનાં સ્વાધ્યાય-સંશોધનમાં સ્થાન આપેલું છે. ફોકલોરની ગુજરાતી પરિભાષા સંદર્ભે લગભગ તમામ અભ્યાસીઓએ લોકવિદ્યા કે લોકજીવનવિદ્યા જેવા પર્યાય પણ દર્શાવેલ છે. લોકવિદ્યાના વાણીગત પ્રકારને લોકસાહિત્ય અને કનુભાઈ જાની લોકવાડ્યમય તરીકે ઓળખાવે છે. આ પુસ્તક આ સંદર્ભે લોકવિદ્યા નહીં, તેના એક પ્રકાર લોકસાહિત્યના વિજ્ઞાનનું છે. લોકવિદ્યા એટલે કે Folklore વિશે હસુ યાજ્ઞિકે 'લોકવિદ્યાવિજ્ઞાન' (૨૦૦૨), 'ગુજરાતની લોકવિદ્યા'(૨૦૦૩), અને 'લોકવિદ્યા પરિચય'(૨૦૦૬) જેવા ત્રણ અભ્યાસપૂર્ણ ગ્રંથો રચેલા. ગુજરાતી લોકસાહિત્યમાળાના મણકાના

વિષયાનુસારી પુનઃ સંપાદનના ગ્રંથોની નાનકડા મોનોગ્રાફ સમાન અભ્યાસપૂર્ણ પ્રસ્તાવનાઓ, ગુજરાતી ગ્રંથસ્થ લોકકથાઓ, લોકગીતોના અભ્યાસપૂર્ણ, સિદ્ધાન્તનિષ્ઠ સંશોધનલેખો, સર્પન્ટલોર, એનિમલ લોર, ટ્રાયબલ લોર, અકલ્ટ લોર, અને ઘોસ્ટ લોર જેવા વિષયે વિગતપૂર્ણ અભ્યાસલેખો, લોકગીતના વર્ગીકરણમૂલક લેખો, અને લોકસંગીત જેવા વિષયના સ્વાધ્યાયનિષ્ઠ લેખોને કારણે પુરોગામી વિદ્વાનો કરતાં એમની એક આગવી મુદ્રા ગુજરાતી અભ્યાસીઓમાં સ્થિર થયેલી છે.

પશ્ચિમમાં ફોકલોર પછી ફોકલોરિસ્ટિક્સ-લોકવિદ્યાવિજ્ઞાન અને પછી એના અનુસંધાને એના જ અભ્યાસની એક પ્રશાખા સ્વરૂપે ફોકલિટરેચર અને એનું વિજ્ઞાન વિષય તરીકે વિકાસ પામ્યું. આપણે ફોકલોર-લોકવિદ્યા-(લોકવાડ્યમય- એવો કનુભાઈ જાની માત્ર લોકસાહિત્યની અવેજી માટે જ યોજે છે. Folklore માટે તો તેઓ લોકવિદ્યા જ માત્ર જાણ પૂરતું પ્રયોજે છે.) નામકરણથી મુખ્યત્વે લોકસાહિત્ય તત્ત્વવિચારણા થતી રહી. લોકવિદ્યાના લોકસંગીત, ચિત્ર, નૃત્ય, સ્થાપત્યાદિ ચર્ચા ઓછી થઈ. હસુ યાજ્ઞિક લોકવિદ્યા વિશેના ત્રણ સિદ્ધાન્તમૂલક અને લોકસામગ્રીના પરિચયમૂલક સ્વાધ્યાય-ગ્રંથો પછી એ ગ્રંથસ્થ ગુજરાતીના લોક-સાહિત્યના તથા વનવાસી સાહિત્યના પૂરા અધ્યયન પછી એના પરિપાક રૂપે 'લોકસાહિત્યવિજ્ઞાન' ગ્રંથ પ્રકાશિત કરે છે. એમની પાસે પશ્ચિમનો, ભારતીય વિદ્વાનોનો અને ગુજરાતી સારસ્વતો દ્વારા પ્રકાશિત સામગ્રીનો પૂરો સંદર્ભ હાથવગો હોવાને કારણે 'લોકસાહિત્ય-વિજ્ઞાન' ગ્રંથ સમગ્ર ભારતીય ભાષાઓમાં વૈશ્વિક અને ભારતીય

લોકસાહિત્યકેન્દ્રી અભ્યાસગ્રંથ તરીકેની મુદ્રા ધારણ કરે છે. ગુજરાતી ભાષામાં થયેલી લોકસાહિત્યની સિદ્ધાન્તનિષ્ઠ તથા લોકસાહિત્યની સ્વરૂપલક્ષી અવધારણાનો આલેખ અને સંપાદન-સંશોધન ઇતિહાસ પણ પ્રસ્તુત કરે છે. પશ્ચિમના અભ્યાસીઓની વિચારણા, ભારતીય અભ્યાસીઓને દષ્ટિબિંદુ ઉપરાંત ગુજરાતની લોકસાહિત્ય સામગ્રીને કારણે ઉમેરણરૂપ ગણી શકાય એવાં ઘણાં વિચારબિંદુઓ અહીં છે. વળી, કેટલીક વિચારણાઓની ફેરવપાસ કરીને વિશેષ અર્થઘટનો કે નૂતન પૂર્તિરૂપ સામગ્રી પણ હસુભાઈ તરફથી અહીં ભળેલી જોવા મળે છે.

કશા ઊહાપોહ કે અભિનિવેશ વગર મહત્ત્વના વિચારોનું સંમાર્જન, અર્થઘટન અને ભારતીય-ગુજરાતી સંદર્ભે શ્રેયસ્કરપ્રેયસ્કર સામગ્રી કે સિદ્ધાન્તોને સ્વીકારવાનું તેમનું વલણ પણ ભારે હકારાત્મક છે. અનેક મોટિક્ક, કે સ્ટોરી ટાઈપ અને સ્ટોરી સાયકલ અર્થાત્ કથાઘટક કે કથાબિંબ અને કથાયક આપણાં સાંસ્કૃતિક સંદર્ભે તથા પશ્ચિમ ભારતના કંઠપ્રવાહની કથાઓના આધારે, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત તથા જૂની ગુજરાતીમાં લિખિતરૂપ પામેલી લૌકિક કથાઓને આધારે ચર્ચા છે એ એમની સંશોધનનિષ્ઠ વ્યક્તિમત્તાનું પરિચાયક છે. એમણે અહીં લોકવિદ્યા અને લોકસાહિત્ય સંદર્ભે ભારતીય દષ્ટિબિંદુને પ્રસ્તુત કરનારા મીમાંસકો અને ગ્રંથો, મમ્મટ, ભોજ, હેમચંદ્રાચાર્ય, અગ્નિપુરાણ, બૃહદેશી (મતંગ) વગેરેના સંદર્ભે આપ્યા. વિક્રમકથાયકના સંદર્ભો, પશ્ચિમના સમૃદ્ધ ગ્રીમબંધુઓથી આરંભાયેલી આલોચના અહીં કેટલી વહેલી કેવા સ્વરૂપે વિચારાયેલી હતી એ વિગતો મૂકવાનો અને ભોજ, હેમચંદ્રાચાર્ય વગેરેએ પ્રબંધકાવ્ય સંદર્ભે લોકકલાના મણિકુલ્યાદિ અગિયારેક પ્રકારો આપેલા છે એને તથા પશ્ચિમની વિચારણા સાથે-સામે મૂકી આપવાનો કરેલો પ્રયત્ન એમનું પોતીકું પ્રદાન છે. એ રીતે કંઠસ્થ પરંપરામાં પ્રચલિત રચનાઓને પોતાના અધ્યયનમાં સ્થાન આપનારા પ્રથમ ‘શૃંગારપ્રકાશ’કાર ભોજ અને ‘કાવ્યાનુશાસન’કાર હેમચંદ્રાચાર્ય છે.

લોકસાહિત્યના ઉદ્ભવવસોત સંબંધે પશ્ચિમમાં થયેલી વિચારણાની હસુ યાજ્ઞિકે ભારતીય દષ્ટિબિંદુથી કરેલી

ફેરવિચારણા આ ગ્રંથનું મહત્ત્વનું યોગદાન છે. પશ્ચિમની વિચારણામાં પૂર્તિરૂપ આ મુદ્દાઓ અંગ્રેજીમાં મુકાય તો વિશ્વને આપણા સર્વાંગી દષ્ટિબિંદુનો પરિચય મળી રહે, પરંતુ હસુ યાજ્ઞિક વિચારને સ્થાપિત કરવાનું-પ્રસ્તુત કરવાનું વલણ ધરાવતા હોવાને કારણે એમણે સ્થાપનાઓ, ફેરવિચારણાઓ અને ગુજરાતીઓમાં થયેલા અર્થઘટન કે આસ્વાદને સંદર્ભે પોતાનું વિશેષ અર્થઘટન તેઓ મંદસ્વરમાં મૂકી આપતા જણાય છે. હકીકતે તો ‘લોકસાહિત્ય વિજ્ઞાન’ એ પશ્ચિમી, ભારતીય અને ગુજરાતમાં થયેલી આજ સુધીની વિચારણાને પોતાની રીતે પોતાની ભાષામાં મૂકી આપતો અનુવાદ કે સંકલનગ્રંથ નથી પણ અદ્યતન વિચારણાને પોતાની પ્રજ્ઞાને પ્રસ્તુત કરીને, ભારતીય વિચારણાને આમેજ કરીને ઉમેરણરૂપ સામગ્રીથી સભર સિદ્ધાન્તપરિચયગ્રંથ છે. એમાં વિચારસામગ્રીનું કમશઃ નિરૂપણ કર્યું જણાય છે. પ્રારંભે ‘લોકસાહિત્ય : વિભાવના, લક્ષણો પ્રકારાદિ’માં વીશેક મુદ્દાઓમાં સામગ્રીને વર્ગીકૃત કરીને આલોચના કરી છે. બીજા પ્રકરણમાં લઘુલોકસાહિત્ય સ્વરૂપોને લાઘવથી સમજાવ્યા છે. ગ્રંથમાં ભારે વિગતથી જેની ચર્ચા થઈ છે એ ‘લોકકથા’ના સ્વરૂપ પ્રકારોની ચર્ચા કરીને પછી ચોથા પ્રકરણમાં ગુજરાતીમાં લોકકથા સ્વરૂપની એ પ્રકારની ચર્ચામાં સમાવિષ્ટ થયેલા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો અને નહીં સમાવિષ્ટ થયેલા પાશ્ચાત્ય અને ભારતીય વિદ્વાનોના કાર્યને નજર સમક્ષ રાખીને ખૂબ જ વિગતે ચર્ચા કરી છે. ત્યારબાદ ‘લોકકથા : વિભાવના, સ્વરૂપ અને પ્રકાર’ નામના પાંચમા પ્રકરણમાં સિદ્ધાન્ત, સ્વરૂપ અને પ્રકારો સંદર્ભે પાશ્ચાત્ય અને ભારતીય વિદ્વાનોની વિચારણાને કેન્દ્રમાં રાખીને મુદ્દાસર રીતે પોતાનો સ્વાધ્યાય પ્રસ્તુત કરેલ છે. છઠ્ઠું પ્રકરણ ગુજરાતીમાં લોકસાહિત્ય સંપાદન વિવેચનના ઇતિહાસને અનુલક્ષે છે. આમ, ‘લોકસાહિત્ય વિજ્ઞાન’ લોકસાહિત્યની સિદ્ધાન્તનિષ્ઠ વિચારણાનો અને ગુજરાતીમાં લોકસાહિત્યક્ષેત્રે થયેલા કાર્યના મૂલ્યાંકનનો અભ્યાસગ્રંથ છે. ઝવેરચંદ મેઘાણી, જયમલ્લ પરમાર, પુષ્કર ચંદરવાકર, શાંતિભાઈ આચાર્ય, હરિવલ્લભ ભાયાણી અને કનુભાઈ જાની દ્વારા પ્રસ્તુત થયેલી સ્વાધ્યાયશીલ વિચારણા પછી મહત્ત્વની આલોચનાને

સમાવતો મહત્ત્વનો અભ્યાસ ગ્રંથ છે. કયા વિદ્વાને કઈ પરિભાષા પ્રયોજી, શેને આધારે કેટલા પ્રકારો પડ્યા, એ કેવી રીતે સમજાવ્યા – એ બધું મૂળમાંથી પસાર થઈને ચકાસીને એમાં રહેલી અધુરપને પૂર્તિરૂપે પ્રસ્તુત કરીને અખંડ સાવચવ વિચારધારાની સમજ સ્પષ્ટ કરવાનું તેમનું વલણ પણ ધ્યાનાર્હ છે. ભારતના, વિદેશના પુરોગામીઓની અધ્યયનસામગ્રીનું અધ્યયન, એમણે ખપમાં લીધેલી મૂળભૂત સામગ્રીની ચકાસણી, આપણે ત્યાં એને કેવા સ્વરૂપે પ્રયોજી શકાય એની ચર્ચા પણ અહીં કેન્દ્રસ્થાને રહી છે. પુરોગામીઓના પ્રદાનને તેઓ સાદર, નામોલ્લેખ સાથે સાધાર પ્રસ્તુત કરે છે. કનુભાઈ જાનીએ લોકસાહિત્યની, લોકગીતની પરિભાષા પહેલી કોણ પ્રયોજેલી, કોણે, ક્યારે, કેવા વિષયનાં સંપાદનો પ્રકાશિત કરેલાં એ બધી વિગતોને પણ તેમણે અહીં મૂકી એથી ગ્રંથની શ્રદ્ધેયતામાં અભિવૃદ્ધિ થઈ છે.

આદિવાસી પ્રજાના લોકસાહિત્ય સંદર્ભે તડવી દંપતી અને શાંતિભાઈનું કાર્ય શા માટે આરંભનું છતાં શ્રદ્ધેય છે એમાં માત્ર સંપાદિત રચના જ નથી એવું કથામૂલક વિશ્લેષણ છે અને શાસ્ત્રીય અધ્યયન પણ છે એ પાસાં તેમણે ખોલી આપ્યાં છે. ભગવાનદાસ પટેલે ડુંગરી ભીલોમાં પ્રચલિત કથાને-રચનાને સંપાદિત કરી, એમનો કથાસાર પ્રસ્તુ કરેલો. પણ એનું વિગતે વિશ્લેષણાત્મક-વિવેચનાત્મક અધ્યયન હસુ યાજ્ઞિક અને અન્ય વિદ્વાનો દ્વારા પછીથી થયું. આ કારણે લોકમહાકાવ્યની સ્વરૂપલક્ષી વિચારણા પણ એમણે કરેલ. જો કે હસુભાઈએ આદિવાસી લોકસાહિત્યનો સમગ્રલક્ષી ઈતિહાસ આલેખ્યો હોઈને એ બધી વીગતો અહીં મૂકી નથી.

ગુજરાતી આદિવાસી લોકસાહિત્ય ગુજરાતી લોકસાહિત્યથી કઈ રીતે નોખું તરી આવે છે એની થોડી પણ ચર્ચા અને એના સ્વાયત્ત સ્વરૂપની વિગતો અહીં સામેલ થઈ હોત તો અત્ર-તત્ર ગ્રંથમાં પ્રસ્તુત વિચારસામગ્રીને નિશ્ચિત આકાર અત્રેથી પ્રાપ્ત થઈ શક્યો હોત. એ જ રીતે વિદેશમાં વિશેષ પ્રચલતિ સ્ટ્રક્ચરલ,

ફંક્શનલ, અને મોર્ફોલોજિકલ જેવા અભિગમથી લોકકથાના અધ્યયનની પરંપરા છે તે અભિગમોને પણ સમજાવ્યા હોત તો વિશ્વમાં લોકકથાના અધ્યયનની પદ્ધતિનો પરિચય આપણને પ્રાપ્ત થઈ શક્યો હોત. હસુભાઈ આ અપેક્ષા સંતોષશે એવી અપેક્ષા એમની પાસે જ રાખી શકાય. એ જ રીતે લોકસાહિત્યવિષયક સામયિકો કે સંશોધનલેખોને આપણા તાજેતરના સૂચિનિષ્ણાતો, સામયિક-સંપાદકો, અભ્યાસીઓ એમની સૂચિમાં પણ ક્યારેય સામેલ કરતા નથી. સાઠ વર્ષથી પ્રકાશિત અકાદમીના ‘લોકગૂર્જરી’ સામયિકનો ક્યાંય ઉલ્લેખ નથી. ભૂતકાળ ‘વીરડો’, ‘શારદા’, ‘કચ્છકલામ’, ‘ઊર્મિ-નવરચના’ જેવાં સમૃદ્ધ સામયિકોને પણ નજર સમક્ષ ન રાખીને અવહેલના થતી રહી છે. એથી અહીં એ સામયિકોના પ્રદાનની નોંધ પણ અપેક્ષિત હતી.

એફ.એફ. કોમ્યુનિકેશનની ગ્રંથશ્રેણી, લોકસાહિત્ય-લોકવિદ્યાના અભ્યાસીઓએ અવલોકવી જ રહી. એના સતત ઉલ્લેખો અત્રે છે. કેટલાક અંકો મેં એમ.એસ. યુનિવર્સિટીમાંથી મેળવીને વાંચેલા. એ ઉપરાંત આર્ને, ગ્રીમબંધુ, જે.ડી સ્મિથ, જેમ્સ બર્ગેસ, ટોની-પેન્જર, ડોર્સન, ડેકામેરોન, ફેઝર, બર્ન, બીશપ પર્સી, બ્લૂમફિલ્ડ, વેરિયર એલ્વિન, સ્ટીથ થોમ્પસન જેવા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના કાર્યનું વિગતે અધ્યયન કરીને એના અનેક સ્થાને સંદર્ભો ટાંકીને લોકસાહિત્યલક્ષી વિચારણાને સ્પષ્ટ અને સુરેખ આકાર અર્પીને પ્રસ્તુત કરી છે. અહીં વિદેશના જ માત્ર નહીં પણ આપણાં આઠ-દશ જેટલા સંસ્કૃત-પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષાના મીમાંસકોના ગ્રંથોમાં થયેલી વિચારણાને પણ સાંકળી છે એ લોકવિદ્યા-લોકસાહિત્યને હવે અધ્યયન-અધ્યાપન અને સંશોધનમાં ગુજરાતની પ્રત્યેક યુનિવર્સિટીમાં સ્થાન મળ્યું છે તે સમયે આપણે ત્યાં થયેલી વિચારણાનો અને પશ્ચિમમાં થયેલી વિચારણાનો તથા ઉમેરણરૂપ-પૂર્તિરૂપ સામગ્રીનો શાસ્ત્રીય દષ્ટિબિંદુથી વિનિયોગ કરીને તૈયાર થયેલો આ ગ્રંથ અભ્યાસીઓ માટે હાથપોથી બની રહેશે. □

વરેણ્ય

સ્પર્શસ્વાદસુગંધરંગનાદની ખેવના

□

બીજરેખા હલેસાં વિના તરતી રહે : જયદેવ શુક્લ

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, ૨૦૧૩. પૃ.૧૩૨, ૩.૧૫૦.

□

ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા

સરોદવાદક ઉસ્તાદ અમઝદઅલીખાને એકવાર રકેશ રસિંહાને મુલાકાત આપતાં વિવિધ કલાઓના સંયોજન અંગે એવો ઉત્તર આપ્યો હતો કે પૂરેપૂરા સંગીતકાર થવા માટે અન્ય તંત્રોમાં પ્રકારોમાં અને કલાઓમાં રહેતા ઉત્તમનો પરિચય હોવો જરૂરી છે. કવિતાના ઈતિહાસમાં કદાચ એનું ઉત્તમ ઉદાહરણ ફ્રેન્ચ પ્રતીકવાદ પૂરું પાડે છે. ચિત્રકાર દે'ગાની કવિ માલાર્મે સાથેની સ્પર્ધા કે કવિ વાલેરીની સંગીતકાર વાગ્નેર સાથેની સ્પર્ધા કે માલાર્મેની એ બંને સાથેની સ્પર્ધાએ વિશ્વકવિતાની રૂખ બદલી નાખી હતી.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં કલાનાં પરસ્પર આદાનપ્રદાન કરતી તત્કાલીન વિકસતી કલામીમાંસાની નવી શાખા તરફ ધ્યાન ખેંચી કવિતા અને ચિત્રકલાની પોતપોતાની શક્તિમર્યાદાની ચર્ચા આરંભેલી. પ્રહ્લાદ પારેખે ગાંધીવાદના ભાવનાવાદી વ્યવહાર સામે સૌન્દર્યની કલા સૃષ્ટિનો સ્પર્શ કર્યો હતો, એ અનુગાંધીવાદની પહેલી પેઢી પછી ગુલામમોહમ્મદ શેખે ચિત્રકલાનું દ્રવ્ય કાવ્યમાં કાલવવાનો જે પ્રયાસ કર્યો એ આધુનિકતાવાદી બીજી પેઢી હતી. આજે અનુઆધુનિકતાવાદી ત્રીજી પેઢીના અતિરંજિત ગીતગઝલના કોલાહલ વચ્ચે કલાઓના મર્મને શક્ય એટલી સભાનતાથી અને ઋજુતાથી ઝીલનાર જયદેવ શુક્લ 'બીજરેખા હલેસાં વિના તરતી રહે' જેવો

કાવ્યસંગ્રહ લઈને આવે છે ત્યારે થોડાક સાહિત્યજનો (literary cognoscenti)ના કાનમાં શામક કહી શકાય એવો અછાંદસ લય રેડાય છે.

જયદેવ શુક્લની સંપોષણ-મૂડી(Incubation fund)માં વિવિધ કળાના ને પરંપરાના સંસ્કાર પડેલા છે. એક બાજુ પંડિત મહાદેવશર્માજીના સંગીતે અને વાસુદેવ સ્માર્તની લયાન્વિત રેખાઓએ તેમજ કલાકાર અરુણ જરદોસની ફોટોગ્રાફીએ એમના પર પ્રભાવ પાડ્યો છે, તો બીજી બાજુ પરંપરા તોડવા માટે કર્મકાંડી વેદસંસ્કારના સ્તરોએ સાહસ માટે એક ફલક પૂરું પાડ્યું છે. આમ છતાં એમની રચનાઓમાં આવેગ કે આવેશને બદલે એમણે છેવટે આંતરપ્રતીતિને સ્વીકાર્યાનો એકરાર છે. વળી કાવ્ય સીધું જ ઊતરી આવવા જેવી વાતને ન સ્વીકારતી રચનાપ્રક્રિયા વખતે એમના મનમાં સંવેદન સુધી પહોંચેલા શબ્દને કાવ્યાકાર સુધી પહોંચાડવાની નેમ રહી છે. બીજી રીતે કહીએ તો શબ્દોની રૂપાન્તરશક્તિમાં એમને વિશ્વાસ છે. સૌથી મોટી વાત તો એ છે કે આજે ડાબે હાથે અઢળક રચાતી તાત્કાલિક રોચક કામગીરીની સામે આ કવિ કાવ્યસર્જનને રીવર-રાફ્ટિંગનું સાહસ ગણે છે. અને એટલે જ આ કાવ્યસંગ્રહની રચનાઓમાં સાહસ છે તો સાથે સાથે એમના તરાપા ઊથલી પડવાના અનેક પ્રસંગે છોલાવાનાં નિશાન પણ દેખાઈ આવે છે. આ

કાવ્યસંગ્રહ સુધી પહોંચતાં એમના બંને સંકલ્પો પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવા છે; પહેલા સંકલ્પમાં આધુનિકતાવાદી કવિઓથી છૂટા પડવાની સભાનતા છે, તો બીજા સંકલ્પમાં પોતાના પહેલા કાવ્યસંગ્રહ 'પ્રાથમ્ય' (૧૯૮૮, ચન્દ્રમૌલિ પ્રકાશન)થી અલગ પડવાની ખેવના છે. આધુનિકતાવાદી વલણથી છૂટવા એમણે સમાજિક સંપ્રજ્ઞતામાં પ્રવેશવાનો પ્રયાસ કર્યો છે તો પોતાના પહેલા કાવ્યસંગ્રહથી છૂટા પડવા એમણે સંગીતને બદલે ઉભારદાર ચિત્રકલા (Relief work) તેમજ કથનકલા-સંવાદનો આશ્રય લેવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

જયદેવના આ બીજા કાવ્યસંગ્રહનું શીર્ષક 'બીજરેખા હલેસાં વિના તરતી રહે' એમના કવિમિજાજને અનુકૂળ છે. 'બીજરેખા' દ્વારા સૂચવાતી સૌન્દર્યલક્ષિતાનો, 'હલેસાં વિના' દ્વારા સૂચવાતી બીજરેખા પર નાવની સ્વયંગતિની સંકલ્પનાનો અને 'તરતી રહે'માં સૂચવાતી કવિની સભાન આયાસસિદ્ધિ છતાં સહજ જણાતી રચનાપ્રક્રિયાનો સંકેત છે. ઉપરાંત, બધું સંમાર્જિત સાફસૂથરું અને સુરેખ જોઈએ એવું કવિ તરીકેનું એમનું સંલક્ષણ(Tidy syndrome) પણ એમાં છતું થાય છે.

આ કાવ્યસંગ્રહ કુલ છ ખંડોમાં વહેંચાયેલો છે. એમાં પહેલા પાંચ ખંડમાં એમની રચનાઓ જુદાં જુદાં કાવ્યજૂથોમાં વિભાજિત છે, તો છેલ્લો છઠ્ઠો ખંડ કવિની પોતાની કેફિયતે અને કવિ પરની વિવેચનાએ રોકેલો છે. પ્રારંભિક બંને ખંડો - એક રાજકીય ઘટનાની આસપાસનો અને બીજો અપત્યસ્નેહ(અપત્ય માટેનો સ્નેહ અને અપત્યનો સ્નેહ)નો આ કવિને એના પોતામાં રહેલા પૂર્વ કવિથી જુદી ઓળખાણ આપવા તરફ ફેંટાયા છે. અલબત્ત, એમાં અપત્યસ્નેહનો ખંડ આ સમગ્ર કાવ્યસંગ્રહનો ઉત્તમાંશ ધારણ કરીને બેઠો છે. સામાન્ય રીતે પિતાપુત્ર વચ્ચેની જાણીતી સોરાબ રૂસ્તમ ગ્રંથિની સામે પિતાપુત્રની ઝંખનાગ્રંથિને પોષતા આ ખંડમાં વળી કથન-સંવાદના તરીકાઓનો અભિગમ ધ્યાનપાત્ર બન્યો છે.

પિતાની ઘોડો બનવાની ક્રિયા જાણીતી છે, પણ 'દરજીડો' રચનામાં નાના બાળમાનસમાં પિતાની દરજીડો બનવાની ક્રિયામાં નવી ચમત્કૃતિ છે ચિત્રકલાગત અંશને

શબ્દચિત્રમાં રૂપાન્તરિત કરતી પંક્તિઓની તાદશતા જુઓ :

આ માથું ને પીઠ, આણં લીલાં

કપાળ પર લોખંડના કાટ જેવી કથ્થાઈ લાલાશ

આ... એની પૂંછડી ઊંચી

પણ સહેજ માથા તરફ ત્રાંસી પૃ. ૨૧

આની સામો બાળસહજ અશક્ય માગણીનો નમૂનો :

'આ' ટુવિટ' તો સંભળાયું, પણ ચીતરોને પૃ. ૨૧

બાળકસમક્ષ અવાજ અને દશ્યમાં એકાકાર થઈ પિતાનું દરજીડામાં થતું પરિવર્તન કથાદોર રચી પિતાઓ માટેનું સફળ બાળકાવ્ય બનાવે છે. પિતાની આ નિસ્બત સામે બાળકની નિસ્બતનું પણ સહજ સ્મરણચિત્ર અન્યત્ર રચાયું છે :

બારી પાસેના એકલિયામાં

મારી જોડે આવી સૂતાં

ધૂળવાળાં બચુકડાં પગલાં,

પૃ. ૨૪

આવા પ્રારંભથી કવિ સીધા શિશુસ્મરણમાં લઈ જાય છે. 'એકલિયા' શબ્દ દ્વારા એકને જ સૂવાના માપનું ગોઠવું સૂચવી બાળક પ્રત્યેની વાત્સલ્ય-નિકટતાનો પરિચય તો આપે છે પણ 'ધૂળવાળાં બચુકડાં પગલાં' શાકુન્તલના દુષ્યન્ત પિતાના અનુભવનો પણ સંસ્કાર આપે છે. પિતા દ્વારા વાર્તા મંડાય છે, છેલ્લે 'ખાઉં ખાઉં' કરતો વાઘ આવતાં 'ના, ના મારા પપ્પાને નહિ ખાવા દઉં' કહેતું બાળક પિતાને વળગી પડે છે. વર્તમાનમાં ચાલતું આ ભૂતકાલીન ચિત્ર છેવટે પાછું વર્તમાનની ક્ષણ પર આવી અટકે છે.

આંસુ લૂછવા

ઊંચકાયેલા હાથ પર

અંધારું ધસી પડે છે

પૃ. ૨૪

'બૂટ પરથી ધૂળ રેલાય' રચનામાં બાળક સાથે સંકળાયેલા વરસાદી ગમબૂટ અંતે બાળક સાથે એકાકાર થાય છે એવો કાવ્યમાર્ગ પણ પ્રશસ્ય છે.

બૂટને તળિયે

સુકાયેલી ધૂળ-માટી

હળવેથી

આંગળી વડે ખોતરું છું

‘પપ્પા, પપ્પા મને બહુ જ ગીલીગોટા થાય છે’
બસ મારાથી રડી... પૃ.૨૬

‘પપ્પા, બોલોને !’ રચનામાં દૂર વસેલા પુત્ર સાથેના ફોનથી થતા સંવાદ વચ્ચે ડૂમો ભરાયેલા પિતાના કંઠને સૂચવતા મૌનનો ઉપયોગ ખૂબ પરિણામગામી છે. ‘રસ્તો ઓળંગતી વેળા’ રચનામાં ‘બાબા પર હાથ મૂકી રસ્તો ઓળંગવાની ક્રિયા પરસ્પરાવલંબન અને વિપર્યય વિનિયોગથી શુદ્ધ બની છે. ‘યાદ આવે છે’ રચનામાં યાદની પ્રક્રિયાનો ફોડ પાડી દેતી વીગત, ‘લખોટી’માં બાળક અને લખોટીનો વધુ પડતો ઘેરો કરેલો સંસ્કાર, ‘દેરવાં ફરતાં રહે છે’માં એ જ રીતે વીગતને ઘેરી કરતો ‘વરસાદ તૂટી પડે છે’નો અંત, વગેરે વધુ સંયમથી નિવારી શકાય એવાં થોડાંક સ્થાનો છે ‘પુત્રની વિદેશી દોસ્તને પ્રથમવાર ફોન પર મળ્યા પછી’ જેવી રચનામાં ખાસ્સું કૃતક પ્રવેશી ગયું છે. ‘કાનનો અંધકાર’ ‘અવાજનું અજવાળું’ જેવા પ્રયોગો કાવ્યમાં ઓગળતા નથી. આવા થોડાક અપવાદો બાદ કરતાં ‘અપત્યરસનેહ’નો આ સમગ્ર ખંડ ગુજરાતી સાહિત્યમાં વાત્સલ્યરસનો ચોક્કસ એક નવો મુકામ અને કવિનો નવો અવાજ રચે છે.

પોતાની સૌન્દર્યમૂલક હરકતોથી જુદા પડવા માટે વર્તમાન રાજકીય અને સામાજિક સંદર્ભમાં પ્રવેશવા મથતા કાવ્યસંગ્રહના પ્રથમ ખંડમાં સામાજિક પ્રતિબદ્ધતા અને કલાની પ્રતિબદ્ધતા વચ્ચેનું કેન્દ્ર છે. અંધકાર, ધૂળ અને ધુમાડો વારંવાર ખપે લગાડાયાં છે. ‘માગશરની અમાવાસ્યા’માં ‘જો સૂરજ ઊગે તો / કદાચ / સવારે/ સૂરજ પણ બરફનું ગચ્ચું બની જાય તો ?’ જેવી પુરોગામી સુરેશપંક્તિથી તૈયાર થયેલું નિજી કલ્પન જરૂર કાર્યક્ષમ બન્યું છે પણ ‘વાડ’ માં રાજેન્દ્ર શુક્લની ‘બસ કાવ્યો’ની શૈલીનો સંયોગ એટલો કાર્યક્ષમ નથી બની શક્યો. ‘હા ભાઈ હા, બધેબધે પડે છે’ જેવી રચના સંગતતા અને સાતત્યના અભાવને કારણે શિથિલ રહી જાય છે. પ્રથમ ખંડના જૂથમાં ‘ગબડાવી દે, ફંગોળી દે...’ ઉત્તમ રચના બની છે. પ્રતિબદ્ધતા અને કલાની પ્રતિબદ્ધતાનો અહીં સંવાદ રચાયો છે. ભૂંડનાં સ્પર્શક્ષમ વર્ણનો, ચમત્કૃતિપૂર્ણ સ્વાભાવોક્તિઓ ‘સુવરની ઓલાદ’ ગાળમાં સંકળાયેલો મુસ્લીમ અને હિન્દુ સંસ્કાર અને અંતે આદિમ સમુદ્રમાં

પૃથ્વીના ધુમાડિયા ગોળાને ડૂબાડી દેવાનો પુરાણના ઉદ્ધારક વરાહ અવતારને આકોશ-પ્રાર્થના- આ બધું મળી ને પ્રતિહિંસાનું સૌષ્ઠવશિલ્પ રચે છે. પૃથ્વીની ‘બોડા, ધૂમાડિયા ગોળા’ની ઓળખ પણ જ્યદેવનું સઘન કવિકર્મ છે.

આ કાવ્યસંગ્રહનો ચોથો ખંડ પૂર્વજસંસ્કારનો છે. એના છેડા પૃથ્વીથી શરૂ કરી ‘મા’ સુધી અને દાદાથી શરૂ કરી પિતા તેમજ કવિની પોતાની પ્રતિસ્પર્ધી જાત સુધી વિસ્તરેલા છે. ‘પૃથ્વીકાવ્યો’માં જ્યદેવની વિશિષ્ટ ઓળખ છે. પૃથ્વી સાથેની કીડાનું લાડ એમાં જે સક્ષમ કલ્પનોથી ઊતર્યું છે એની ચર્ચા અન્યત્ર કરાયેલી છે. (જુઓ રમણીય સંક્રમણ, ૨૦૧૪, પાર્શ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ) ‘પૃથ્વીપુષ્પા’ તરંગલીલાથી વિશેષ ઊંચકાયું નથી. ‘ઉનાળામાં ઘર’ જેવી રચનામાં તરંગ રમણીય કક્ષાએ અલબત્ત, પહોંચી શક્યો છે. ખાસ તો કવિના સુરતી સંસ્કારનું પતંગ સાથેનું સાયુજ્ય તરંગને એકદમ રંગસજીવ કરી શક્યું છે :

સક્કરખોર ઊડયું...

ઘર ઊંચકાયું

પતંગની દોર પર

ડોલતા ફાનસની જેમ

ડોલતું ડોલતું

ઘર

જઈ બેઠું

આછાં પીળાં ફૂલોભરી

સરગવાની ડાળ પર !

પૃ.૭૧

‘દાદાનો સ્પર્શ’ જેવી રચના સંકેતો પાસેથી ખાસ્સું કામ પાર પાડી શકી છે.

દેવદારના ગાઢ જંગલમાંથી

વહેતી

પવનનો ધૂજતો સ્પર્શ

મને ઊંચકી લે છે.

પરંતુ, ‘પૂજ્ય પિતાશ્રીનું સ્મરણ થતાં’ જેવી રચના વેદિક સંસ્કારોથી ગ્રથિત હોય ત્યાં સુધી બરાબર, પણ પછી ગ્રસિત બની છે. ‘મા’ રચનામાં પણ વત્સલતા અને

શૃંગારની સીમાઓ ભેળસેળ થઈ ગઈ છે એ ખૂંચે છે,
છતાં લાકડીનો કેન્દ્રવર્તી ઉપયોગ નોંધપાત્ર છે.

લાકડીના લીસ્સા હાથા પરથી

તારી મહેકતી હથેળી

ધીમે ધીમે

મારી હથેળી સાથે

ગૂંથાઈ ગઈ

આજે

ફોરે છે

આખું ઘર.

હું લાકડીને

જોરથી વળગી પડું છું

વત્સલતા અને શૃંગારની ભેળસેળ ટાળવા આ જ
પંક્તિઓને આ રીતે ઢાળી શકાય? :

લાકડીના લીસ્સા હાથા પરથી

તારો હાથ

ધીમે ધીમે

લઈ રહ્યો છે

મારી હથેલીનો આધાર

આજે નિરાધાર છે

આખું ઘર.

હું લાકડીને

જોરથી પકડી લઉં છું

આ જ રીતે આ રચનામાં -

એકદમ નજીક

આવી પહોંચી છે

તારા શરીરની

ગંધને બદલે

એકદમ નજીક

આવી પહોંચી છે

તારા શરીરની હવા

-માં ઢાળી શકાય?

આ જૂથમાં 'પ્રથમ વર્ષા નવા ઘરમાંથી' રચના કવિના
સંગીતના પૂર્વસંસ્કારમાંથી ઊભરી આવે છે. પણ પોતાની
રીતે સફળ છે. પ્રથમ વર્ષાનાં બુન્દોને સંભળાવતો
અણંદસ લય જુઓ :

ચપટી

ઝરમર

ઝરમર

ઝરમર

વૃક્ષ પર ઘસ પર

વાડના તાર પર

પીળી માટીના રસ્તા પર

ધાબા પર

પૃ. ૬૯

વરસાદના આવા કર્ણલયની સામે અદ્ભુત દૃશ્યલય

જુઓ :

દરજીડી

ઝરમર લઈ

સીવતો જાય

માળો

વર્ષાના સંયોજનશીલ તંતુઓનો વિધાયક સંકેત
આનંદકર છે.

હવે ત્રીજા જૂથની 'શૃંગારભણિતિ'ને જોઈએ. આ
કાવ્યસંગ્રહના પહેલા, ચોથા અને પાંચમા જૂથમાં નવ
રચનાઓ છે; બીજા જૂથમાં બાર રચનાઓ છે અને આ
ત્રીજા જૂથમાં સૌથી વધારે કુલ ચૌદ રચનાઓ છે. આ
રચનાઓને 'શૃંગારભણિતિ' કહેવાનો આશય એ છે કે
સુન્દરમે અર્વાચીન કવિતામાં 'કલાન્ત કવિ'ની ચર્ચા વખતે
જે મુદ્દો છેડ્યો હતો એની ગુંજ જ્યદેવે આ રચનાઓમાં
ઉતારી છે; મુદ્દો એ છે કે : 'સંસ્કૃત કવિતામાં શૃંગારના
આલંબનમાં સ્થૂલ શરીરને પણ મહત્ત્વનું સ્થાન છે. અને
આજની કવિતા એમ નથી કરતી. એમાં એને સ્થૂલતા
કે ગ્રામ્યતા લાગે છે. તેમાં રસવૃત્તિનો વિકાસ છે કે
જીવનના ઉપભોગમાં સામર્થ્યની કોઈ ન્યૂનતા છે તે પણ
વિચારવા જેવી વસ્તુ છે. પ્રાચીન જમાનામાં શરીર હૃદયના
નિગૂઢ રસની અભિવ્યક્તિનું જે મૂર્ત આલંબન ગણાતું
હતું તે પાછળનું સત્ય પણ સમજવાની જરૂર રહે છે.
એમાં (સંસ્કૃત કવિતામાં) માનવશરીરનું જે અપ્રતિમ કાવ્ય
જોવા મળે છે તેવું ભાગ્યે જ જગતની બીજી કોઈ કવિતામાં
મળે છે.' (અર્વાચીન કવિતા, ત્રીજી આવૃત્તિ, પૃ. ૧૬૪)
આમ જોઈએ તો એક છેડો નર્યો ભાવાનાત્મક પ્રેમ
(Platonic love)નો છે, અતિશ્લીલનો છે; તો બીજો છેડો

નર્વા શારીરિક પ્રેમ (Physical love)નો છે, અશ્લીલનો છે. આ અતિશ્લીલ અને અશ્લીલની વચ્ચે શરીર સાથે ભાવનાત્મકતાને સાંકળતું એક શ્લીલ ક્ષેત્ર(erotic sphere) છે. સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રે રસસિદ્ધાન્ત દ્વારા મનુષ્યના આંતરમન સાથે રતિના રૂપાન્તરનું શૃંગારક્ષેત્ર - શ્લીલ ક્ષેત્ર - સ્વીકાર્યું છે. જયદેવની રચનાઓએ આ શૃંગારભણિતિ તરફ જવાનો આયાસ કર્યો છે. આ નિમિત્તે જયદેવે રચનાઓના રંધ્રિરંધ્રમાં 'સ્પર્શસ્વાદસુગંધરંગનાદ'નો ક્યાંક ઘેરો, ક્યાંક આછો, ક્યાંક પ્રસન્નકર આશ્રય લીધો છે.

આ 'જૂથમાં' કેટલું સરલ હતું' ની વિપરીત લક્ષણા કેટલા ભારેખમને સ્પર્શે છે તે જુઓ :

હૃદય ગણગણતું રહ્યું

પણ જીભ સીસાનો ટુકડો બની ધ્યાસનળીમાં

ઊતરી પડી અચાનક

આ સ્નાયુવાચક વજનકલ્પનની સાથે જોડાયેલું સ્પર્શકલ્પન સ્પૃહણીય છે. 'ચન્દ્ર તાકી રહ્યો' રચનામાં રંગદર્શી અને વ્યવહારુ સામગ્રી અથડાવવાનો કીમિયો બહુ સફળ નથી.

'ટપ-ટપક'માં પ્રિયપાત્રના નાઈટડ્રેસનો રેશમી સ્પર્શ અડી જતાં નાયક માટે આખો બાથરૂમ 'ધનુષ્યની ખેંચાયેલી પણછ'માં પલટાઈ જાય છે એમાં કામ'દેવ' ની જ ઉત્તેજના સંકેતથી ઝીલી શકાયેલી છે. 'ફરી'માં ઉભારદાર શિલ્પ (Relief work) જોવા જેવું છે :

ગોળમટોળ

વજનદાર લીસ્સા

નિતંબનો દાબ

પથારીમાં એમ જ હતો પૃ.૪૨

આ જ કાવ્યમાં બીજું ઉભારદાર શિલ્પ પણ નોંધપાત્ર છે :

ડોક પર

છાતી પર

ઉષ્ણ ઉચ્છ્વાસે

કોતરેલી ભાત પૃ.૪૩

'આ ભૂતિયાવાસમાં' રચના પૂર્વઝબકાર(Foreflash) અને વર્તમાન અવાવરુની સહોપસ્થિતિ વચ્ચે છેવટે અઢાર

અઢાર રાત્રિની કઠોર વાસ્તવિકતા તરફ ફેલાયેલી છે. 'હજી તો' માં પણ વિરહની એક ઉત્તમક્ષણ શબ્દબદ્ધ છે :

ટેબલપરથી ધૂળ ઝાપટીએ.

પથારી પર ફૂલોની ચાદર પાથરીએ

હાથ ધોવા બેઝીન પાસે જઈએ...

આમળાં-અરીઠાની સુગન્ધ

ને જળશીકરોમાંનું મેઘધનુષ જોઈ

હાથ લંબાવીએ...

હાથ પર બેઠેલી લોખંડી માખી

હાથ અમળાવી નાખે.

પૃ.૪૭

'કદાચ'માં સંસ્કૃત 'અમરુશતક'ની આબાદ ગંધ ઊતરી છે :

તારી

પીમળ

મારી ડોક પર વીંટળાઈ વળે છે

હું પાછું વળી જોતો નથી

આંખો બંધ કરી બેઠો છું પૃ. ૪૮

'તે સાંજ' જેવી રચનામાં 'ગીતગોવિન્દ'ના કવિ જયદેવ પાસેથી એકવાર તમાલદ્રુમથી શ્યામ બનેલો ભૂમિપ્રદેશ મળ્યો છે, તો આ ગુજરાતી કવિ જયદેવ પાસેથી 'જાંબુકાળી વરસાદી સાંજ' મળી છે. નીચેનાં પ્રગલ્ભ કલ્પનોથી તૈયાર થતું ખજૂરાહો શબ્દશિલ્પ જુઓ :

તેં

દાબી દીધી હતી

મારી આંખો

ખળખળતી હથેળી વડે.

ઉષ્ણ સુવાસનો

રે

લો

વહ્યો હતો

કાન પર થઈને

ખરબચડા ગાલ પર

ત્યારે

ચંપાયાં હતાં

ફળોની સુવાસ જેવાં
સ્તન પૃ.૪૮
'અચાનક હથેલી ભીંસી દેવાય' રચના પાછળ
પ્રચ્છન્ન સ્તનસ્તોત્ર પડેલું છે. એમાંય અતિશયોક્તિનું
સાંગોપાંગ નિદર્શન જુઓ :

નારંગીનું આવરણ દૂર કરી
કેસરી સરોવરમાં

આખે આખા... પૃ.૫૧

'બળબળતી હથેલી ફરકાવતી' રચના આગળની
રચનાનું પુનરાવર્તન દર્શાવે છે ભાગ્યે જ પરિણામગામી
બની છે. 'વૈશાખી સાંજ'માં નાયિકાના અવાજ માં એક
કુશળ ચિત્રકારનું સૂક્ષ્મ રંગમિશ્રણ જુઓ :

સોનેરી પ્રકાશ

ગુલાબી પાંદડાં પર

લહેરાતો હતો પૃ. ૫૪

તો સાથે સાથે અત્યંત વાસ્તવિક છતાં સંગાઠ
સંશ્લેષનું સાક્ષી એવું સ્વાદકલ્પન જુઓ :

તારા હોઠ અને જીભ પર

સ્વરવતી

'ગોલ્ડ ફ્લેક' નો સ્વાદ

દિવસો પછી ય

અકબંધ પૃ.૫૫

'આગમન' આ સમગ્ર શ્રૃંગારભણિતિની યાદગાર
રચના છે. નાયિકામુખે તદન સામાન્ય સામગ્રીમાંથી
અસામાન્ય રીતે ઊભો કરેલો અપેક્ષાભંગ અને એની
પાછળ નાયકની નિસ્બત કાવ્યચમત્કૃતિ સર્જે છે.
નાયિકામુખે અંતે ઉચ્ચારાયેલું સ્નેહન 'લુચ્ચો' ઉત્તમ
પ્રકારે નાટ્યાત્મકતા સિદ્ધ કરે છે. 'કેવેફી વાંચતાં થયેલું
સ્મરણ'ની બંને રચનાઓ અધકચરી સાબિત થઈ છે. તો
'સ્તનસૂક્ત'ના ખંડોમાં ઘણું પુનરાવૃત્ત થયું છે. જાંબુકાળી
સાંજ' અને કોતરેલા રેશમી ગોળાર્ધ અહીં ફરી હાજર
છે. એક માત્ર છેલ્લા ખંડના કલ્પનમાં રચનાત્મકતા
જોવાય છે.

આછા પ્રકાશમાં

ને હવામાં

ગોબા પાડતાં

રઘવાયાં સ્તનો

હણહણ્યાં

પૃ.૬૩

પાંચમા અને છેલ્લા ખંડમાં મોટેભાગે પ્રકૃતિ-ઋતુનાં
લઘુચિત્રો છે. નદીમાં શબ્દસાહચર્યોની કીડા વિશેષ છે
તો 'વસંત'ના ભૂમિફલક(landscape)માં 'ખેડુ' જેવા
મનુષ્યપાત્રનો પ્રવેશ ફેમને જીવતી કરે છે. 'ગ્રીષ્મ'ના
અગ્નિને ટ્રેનનો આશ્રય અપાયો છે. 'મેદાનમાં ચન્દ્ર'
દિવાસ્વપ્નનો આધાર લેવા મથે છે પણ 'અંધકાર'
રચનામાં વિરુદ્ધ ગતિનો ચમત્કાર અર્થવત્તા ધારણ કરે
છે :

વૃક્ષની ટોચે લગોલગ પહોંચતા

અંધાર-ભીના મૂળમાં

પહોંચી જાઉં છું

શિખર પર પગ મૂકતાં

ખનીજમય ક્ષણોમાં

ગબડતો જાઉં છું

પૃ. ૮૭

અહીં કન્નડ કવિ ચન્દ્રશેખર કંબારની રચના 'બે વૃક્ષ'
(જુઓ : પ્રત્યક્ષ સર્ણગ અંક ૮૮, પૃ. ૩૨)નું સ્મરણ
થવું જોઈએ. એમાં બિંબપ્રતિબિંબથી સરોવરકાંઠે વૃક્ષની
ઊપસતી વિસદ્ધ ગતિનો ચમત્કાર છે. ફોડ પડ્યા વગરની
'એક વસ' અને ફોડ પાડવા વગરનું 'પિલ્લું' પ્રતીકાત્મક
બને છે. કવિની જીવનક્રિયા અને સર્ગક્રિયાની કઠિનતા
તેમજ સંકુલતાને એમાં પ્રગટ થવાને અવકાશ મળ્યો છે.
ટૂંકમાં, જ્યદેવની રચનાઓ જાહેરમાં ઝડપથી
ચાવી જવાની(short chewing) રચનાઓ નહીં
પણ એકાન્તમાં ધીમે ચળવાની(long chewing)
રચનાઓ છે.

□

તપાસ-વિશેષ

મરાઠી-ગુજરાતી અનુવાદોની નંદવાતી ગુજરાતીતા : ૨

પુલકિત, અનુ. અરુણા જાડેજા, ૨૦૦૫.
સ્વામી, અનુ. કિશોર ગૌડ અને ભરત ગોવારીકર, ૨૦૦૪

□

અરુણા જાડેજા

૩. પુલકિત (પુ.લ.દેશપાંડેના ચૂંટેલા લેખ)
સંકલન અને અનુવાદ અરુણા જાડેજા, ૨૦૦૫.

મહારાષ્ટ્રનું વહાલસોયું વ્યક્તિત્વ એટલે પુરુષોત્તમ લક્ષ્મણ દેશપાંડે અર્થાત્ પુ.લ., હાસ્યવિનોદના મહારથી, કળા-પારંગત પુ.લ.નો હાસ્યવિનોદ અનેક સંદર્ભોથી વીંટળાયેલો, એટલે એને સમજવા માટે મગજની કસરત જ! આવા પાસાદાર વિનોદનો અનુવાદ કરવો એક પડકાર કહેવાય, ખૂબ અઘરું કામ. અહીં પુ.લ.નો હાસ્યવિનોદ ક્યાંયે ખોડંગાતો નથી પણ અનુવાદ પર ક્યારેક મરાઠી છાયા પથરાઈ જતી જરૂર જોવા મળે છે, એથી ત્યાં-ત્યાં અનુવાદ ગળે ઉતારતાં સહેજ વાર લાગે છે.

અપ્રચલિત પર્યાયો :

પહેલો જ લેખ 'બાળપોથીથી મેટ્રીક'. એમાં પહેલે જ પાને, મૂળ મરાઠી શબ્દના ગુજરાતી પર્યાયમાં સાર્થ જોડણીકોશમાં જોવા મળતો એ જ નામધારી અરૂઢ શબ્દ 'માનકારી' જ રહેવા દીધેલો જોવા મળે છે :

"મારા રમ્ય કહેવાતા બાળપણમાં ફાયર મારવાના શ્રેયના પહેલા માનકારી દામલે માસ્તર નામ ધારણ કરનાર કાળ હતો."

'માનકારી'નો ગુજરાતી અર્થ થાય 'શ્રેયાધિકારી' કે 'યશાધિકારી'. અથવા તો 'એનો યશ એમને ફાળે જાય

છે.' - એવી વાક્યરચના પણ થઈ શકે. આ માનકારી શબ્દથી મૂળ અર્થ બરાબર સંકાન્ત થતો નથી.

મં માનબિંદુ = ગૌરવ. અહીં 'ગૌરવ' માટે, ગુજરાતી વાચકને સાવ અજાણ્યો મરાઠી માનબિંદુ શબ્દ જ પર્યાયમાં રહેવા દીધો છે.

મં ઘટ્ટ = જોરથી, સખત ચપોચપ જેવા અનેક પર્યાયો માટે એ જ 'ઘટ્ટ' શબ્દ રહેવા દીધો છે (ગુજં ઘટ્ટ=ઘાટ્ટું).

-બેગમ અખ્તર પરના એક લેખમાં 'પ્રભાતિયા' માટે વપરાતો મરાઠી શબ્દ 'ભૂપાળી' જ રહેવા દીધો છે.

મોટા ભાગના મરાઠી-ગુજરાતી અનુવાદોમાં જોવા મળતું પર્યાય-સામ્ય અહીં પણ જોવા મળે છે. ગુજરાતીમાં 'તરુણ' કરતાં વધુ વપરાતા શબ્દ 'યુવા' કે 'યુવાન'ને બદલે મરાઠીની અસરમાં 'તરુણ' શબ્દ જ ક્યાંક-ક્યાંક તો જોવા મળી જ જાય છે.

અનુચિત પર્યાયો :

મં ચટકા = ચંપાવું-દઝાવું-ડંખવું, વેદનાનો સણકો 'બાલગંધર્વની એ જગ્યા જેમ ચટકો ભરી જતી તેમ..' (ખરેખર તો, 'સણકો ઊઠતો' હોવું જોઈએ.)

- 'મગજ ચલાવીને' (કે દોડાવીને ?)

- એ અહેવાલ ખાસ્સો એકધારો લાગતો હતો.

(મં રટાળ = ગોખેલો).

- 'અમારા બધાની ગોઠવણ થવાની હતી' (કે વ્યવસ્થા?)

અનુચિત વાક્યરચના :

- માસ્તરે અમારી સામે ટોળામાં જોયું (સાચો પદક્રમ 'અમારા ટોળા સામે')

- તારું આ પહેલું પુસ્તક બધાંએ મળીને છાપી.

પણ સામે પક્ષે-

-અનુવાદની શરૂઆતમાં મરાઠી હાસ્યસાહિત્યના ઇતિહાસમાં પુ.લ.નું સ્થાન બતાવતી વીસ પાનાંની વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના છે.

-જરૂરી પાદટીપ ઠેકઠેકાણે જોવા મળે છે.

-બે પરિશિષ્ટોમાંથી એકમાં પુ.લ.ની સમગ્ર કારકીર્દિ આવરી લેતી તવારીખ અને બીજામાં પુ.લ.ના સર્જનકાર્યની યાદી પણ છે.

-તેમજ છેલ્લે પાને કયા લેખો કયા પુસ્તકમાંથી લીધા, પ્રકાશક કોણ અને એ લેખના કોપીરાઈટ્સ કોના એની વિગત પણ મૂકી છે.

□

૪. સ્વામી (રણજિત દેસાઈ, ૧૯૬૨.)

અનુવાદ કિશોર ગૌડ અને ભરત ગોવારીકર,

૨૦૦૪.

મોટા માધવરાવ પેશ્વા, બધી રીતે મોટા; વય પરત્વે અને મહાન અર્થે પણ. આ યુવાન પેશ્વાનું અકાળ અવસાન એટલે મરાઠી સામ્રાજ્યને કાળજે થયેલો જીવલેણ ઘા, એની સામે પાણીપતના ઘાની તો કોઈ વિસાત નહીં. ઇતિહાસ અને લલિતકૃતિ તરીકે અત્યંત રસોત્કટ શૈક્ષણિક નવલકથા. જાતને હોડમાં મૂકીને મરાઠાશાહીનું જતન કરવા એક શૂરવીર લડવૈયાએ જે તનતોડ પ્રયત્ન કર્યા તેમનું આ વ્યક્તિચિત્ર પણ છે. 'યુગાન્ત' કે 'વ્યાસપર્વ'ની જેમ અહીં મૂળ સામગ્રી ગુજરાતી વાચકો

માટે એટલી જાણીતી નથી. જોકે અહીં પણ મૂળ સામગ્રી અતિશય બળૂકી, શૈલી ધસમસતા પ્રવાહ જેવી. સ્વાભાવિક જ છે કે ગુજરાતી વાચક એમાં વહેતો જવાનો, ખેંચાતો જવાનો. મરાઠી સાહિત્યની આવી, શાખ પુરાવતી કૃતિ 'સ્વામી'ની પસંદગી માટે અનુવાદકની રુચિને અભિનંદન. ઈ.૧૯૬૨થી ૨૦૧૨ સુધીનાં પચાસ વર્ષોમાં આ મરાઠી પુસ્તક 'સ્વામી'ની ૨૫ જેટલી આવૃત્તિઓ પ્રગટ થઈ છે. મહાભારતનું કથાવસ્તુ ધરાવતી 'યુગાન્ત' કે 'વ્યાસપર્વ'ની જેમ મરાઠી સાહિત્યનો માર્ગદર્શક સ્તંભ (માઈલ સ્ટોન) ગણાતી આ કૃતિનો આ અનુવાદ ગુજરાતી વાચકોને પોતાના તરફ ખાસ ખેંચી શક્યો નહીં તે આપણા સીમપાડોશી રાજ્ય મહારાષ્ટ્રના દિવેર રાજવી પેશ્વાના ઇતિહાસથી અજાણ એવી આપણી ગુજરાતી પ્રજાને કારણે!

બાકી, અનુવાદ પ્રમાણમાં ઘણો ગુજરાતી. 'બાથમાં સમાય નહીં', 'ઝળૂંબી રહેલી', 'કસાયેલો બાંધો', 'તાસક', 'પૂછો ને', 'કીડીઓ ચટકા ભરતી હતી', 'છોગા' જેવું ગુજરાતીપણું લઈને ચાલતા અનુવાદમાં ગુજરાતીની લાક્ષણિકતા ખાસ્સી જળવાઈ છે, વિગતદોષ ખાસ નથી. અનુવાદકની પ્રસ્તાવના 'મોટા' માધવરાવથી શરૂ થાય છે.

તેમ છતાં, કેટલીક વધુ કાળજી લેવાઈ હોત તો અનુવાદ વધુ સારો થયો હોત. જેમકે -

પાદટીપનો અભાવ :

ગુજરાતી વાચકો માટે આ પણ એક નિતાંત અપરિચિત વાતાવરણ અર્થાત્ મરાઠી વાતાવરણની પાર્શ્વભૂમિ, એમાં એક પણ પાદટીપ નહીં!?

પાદટીપોની આવશ્યકતા : ઉદાહરણાર્થે, શ્રીમંત - ગુજરાતીમાં સામાન્યપણે 'ચૈસાદાર'ના અર્થમાં વપરાતો 'શ્રીમંત' શબ્દ અહીં પેશ્વા માધવરાવ માટે વપરાતું માનાર્થે સંબોધન છે, 'સરકાર', 'જી હજૂર'ના અર્થમાં. / મં શ્રી= ગણેશજી; 'શ્રી'નાં દર્શન = 'ગણેશજી'નાં દર્શન, પેશ્વાના પોતાના ખાસ ગણપતિ જે આજે પુણે, સારસબાગમાં

બિરાજમાન છે. મરાઠી રીતરિવાજ કે પહેરવેશ એટલું કયું, કેવું ઘરેણું?/ ‘દુશાલો’ એટલે શું?/

મં ભૂપાળી=પ્રભાતિયું, અનુવાદમાં પ્રભાતિયું શબ્દ તો નથી પણ મૂળ ભૂપાલી શબ્દ પણ ભોપાલી તરીકે લેવાયો છે.

અનુચિત વાક્યરચના :

મં મેણા=પાલખી, ‘રમાબાઈ મ્યાનામાં બેઠાં.’

‘બીજા પ્રહરે વરસાદ ઉઘડ્યો હતો...’ (ગુજરાતીમાં ‘ઉઘાડ’ શબ્દ હાથવગો છે જ.)

‘માધવરાવે કમરમાં તલવાર લગાવી.’ (કે ખોસી?)

‘આપની બુદ્ધિમત્તા વિષે અમને સદૈવ ગર્વ અનુભવાય છે.’

‘આ ઝુમ્મર ધીમું કર, પ્રકાશનો ત્રાસ થાય છે.’

‘ભૂમિ લીંપીને...’ (ચોકો નામનો શબ્દપ્રયોગ છે જ.)

‘અપાર જનસમુદાય જડ અંતઃકરણપૂર્વક આગળ સરકતો હતો.’ (કે ભારે હેયે?)

મં મામંજી = મામાજી અર્થાત્ શ્વસુરજી; અનુવાદ-પૂજ્યશ્રી, ગુજરાતીમાં સસરાજી માટે મામા, મામાજી, મામાસાહેબ પ્રયોગ વપરાય જ છે (પહેલાં ફોઈની દીકરી બહેન સાથે લગ્ન થતાં ત્યારથી સસરાજી માટેનું મામાજી સંબોધન આજે પણ વપરાય છે).

પતિનો ઉલ્લેખ મં ઇકડૂન = ‘ઘરેથી’; ‘તેઓ તમારી આંખમાં અશ્રુ જોશે તો શું કહેશે...’ અહીં ‘તેઓ’ કંઈ નહીં તો છેવટે અવતરણચિહ્નમાં તો હોવું જોઈએ.

મં આક્કા=બહેન; આક્કાસાહેબ = બહેનબા. પણ ‘બહેનસાહેબ’ રુચતું નથી. વળી, ‘દાદાસાહેબ’ કે ‘રાવસાહેબ’ જેવા મરાઠી શબ્દો એમ ને એમ રાખ્યા જ છે તો પાદટીપમાં અર્થ સમજાવીને મૂળ મરાઠી

‘આક્કાસાહેબ’ જ રાખવાથી મૂળ સુગંધ પણ જળવાઈ રહે.

અનુચિત પર્યાયો :

‘ચઢાઈની ધામધૂમમાં શરીરે ચડતો જવર...’ (કે દોડધામ/ભાગદોડ ? ધામધૂમ તો ઉજવણીની હોય.)

મં ગ્લાની = ગ્લાનિ અને ઘેન, સુસ્તી, બેહોશી; ‘આખો દિવસ તાવ વધતો હતો, કેટલીક વખત ભાનમાં તો કેટલીક વખત ગ્લાનિમાં એમ થતું હતું...’ (કે ઘેનમાં, સુસ્તીમાં, બેહોશીમાં?)

મં ઓઢણે = ખેંચવું, ચડાવવું; ‘આનંદીબાઈએ નાક ખેંચતાં કહ્યું, મારું ફૂટ્યું નસીબ.’ (કે નાકનું ટીચકું ચઢાવતાં...?)

મં કળકળણે = આકુળવ્યાકુળ થવું,

‘તમે કળકળતાં બીજી અડાળીમાં જ્યાં માતૃશ્રી બેઠાં હતાં ત્યાં રડતાં ગયાં.’

મં અજાણ = નાદાન, નાસમજ, અણસમજ; ‘રમાબાઈએ નારાયણરાવને કહ્યું, ઊઠો કહ્યું ને. હવે તમે અજાણ નથી.’

મં ઊભ્યા અંગાવર = આખા શરીરે, અનુવાદ-‘નાના ફડણીસના ઊભા અંગે કીડીઓ ચટકા ભરતી હતી.’

પ્રચલિત સામે અપ્રચલિત :

ગુજ૦.પરચૂરણ < મં કિરકોળ / અણધાર્યું, ઓચિંતું < અનપેક્ષિત / પાન < બીડું / મોટી દીવી < સમઈ / સિપાઈ < ગારદી/

રણજિત દેસાઈ જેવા મરાઠી સાહિત્યના મોટા ગજાના લેખકની તવારીખ તેમજ એમના સર્જનકાર્ય વિષે જાણવું વાચકને જરૂર ગમ્યું હોત. □

રૂપાંતર

ભારતીય સિનેમા અને વિદિયમ શેક્સ્પિયર :

આગામી રૂપાંતર-શ્રેણીની પ્રસ્તાવના

અમૃત ગંગર

ઉત્તર-પૂર્વ ડેનમાર્કના સીલ્વેન્ડ ટાપૂ પર નાનકડા હેલ્સિન્ગોર ટાઉનમાં કોનબર્ગ નામનો એક કાસલ કે મહેલ છે જે વિદિયમ શેક્સ્પિયર (૧૫૬૪-૧૬૧૬) ના નાટક ધ ટ્રેજેડી ઓફ હેમલેટ, ધ પ્રિન્સ ઓફ ડેનમાર્ક (ટૂંકમાં હેમલેટ)માં એલ્સિનોરના નામે અમરત્વ પામી ચૂક્યો છે. બે વર્ષ પહેલાં મેં અમારા અઢી દાયકા જૂના ફેમિલી-ફેન્ડ્સ બીઅર્થે અને લાર્સ મૂલહેવ સાથે અહીં આખો દિવસ ગાળ્યો હતો. અગાઉ પણ મારી પત્ની કુંતલ સાથે હું અહીં આવી ગયો છું, એ વખતે અમારા અન્ય ડેનીશ મિત્ર યેસ્પર એન્ડર્સન અમારી સાથે હતા. આ મહેલની અંદર ને બહાર ભ્રમણ કરતાં રાજકુમાર હેમલેટની કરુણાંતિકા મનને કોતરવા લાગે. શેક્સ્પિઅરની સૌથી દીર્ઘ નાટ્યકૃતિ હેમલેટ અંગ્રેજી સાહિત્યની સૌથી વધારે સશક્ત અને અસરકારક રહી છે. જગતભરની અનેક ભાષાઓમાં એના અનુવાદો અને પાઠાંતરો થયાં છે, એને આધારે અનેક નાટ્યકૃતિઓ અને ફિલ્મકૃતિઓ બની છે. સિન્ડ્રેલા પછી હેમલેટ જ એવી સાહિત્યકૃતિ છે જેનું સૌથી વધારે રૂપાંતર ફિલ્મકૃતિઓમાં થયું છે. વિવિધ રીતે તેના અર્થઘટનો થયાં છે.

મિઝોરમમાં હેમલેટ

પ્રથમ વાર ડેનમાર્ક જતાં પહેલાં શેક્સ્પિઅરનો હેમલેટ મને ઉત્તર-પૂર્વ ભારતના ટ્યૂકડા મિઝોરમ રાજ્યમાં લઈ ગયો હતો – મારા દિલ્હીસ્થિત મિત્ર પંકજ બુટલિયાની દસ્તાવેજી ફિલ્મ વ્હેન હેમલેટ કેઈમ ટૂ મિઝોરમ (૧૯૮૯). બ્રિટિશ લશ્કરના જે.એફ. લાલડાઈલોવા નામના એક

અફસરે પ્રથમ વાર તેમના મિઝો ભાષાના અનુવાદોથી સ્થાનિક પ્રજાને શેક્સ્પિઅરથી વાકેફ કર્યા હતા. બુટલિયાની ફિલ્મમાં આપણે જોઈએ છીએ હેમલેટ નાટકની તૈયારી કરતાં ને ભજવતાં મિઝો યુવાન-યુવતીઓ. તેમના પોતીકા જીવન સાથે શેક્સ્પિઅર કેવી રીતે વણાયેલા છે તેનાં કારણોની પણ તેઓ ચર્ચા કરે છે. પણ આનિયા લૂમ્બા કહે છે તેમ, બુટલિયા મિઝોરમમાં શેક્સ્પિઅરની હાજરીને ચકાસ્યા વિના ફક્ત હેમલેટ દ્વારા મિઝોરમને જોવાની પેરવી કરે છે તેઓ મિઝો ઓળખ કે આઈડેન્ટિટીના પ્રશ્નને તપાસતા નથી.^૧ લગભગ ૧૯૫૩માં હેમલેટનો મિઝો ભાષામાં અનુવાદ થયા પછી મિઝોવાસીઓને હેમલેટનું ઘેલું લાગ્યું હતું. નાનાં સભાગૃહોમાં, ખુલ્લા મેદાનોમાં કે જાહેર રસ્તાઓ પર તેઓ આ નાટક ભજવવા માંડ્યા હતા. દુકાનો પર, બજારોમાં તેનાં ગીતો ટેપરેકોર્ડ્સ પર ગાજવા માંડ્યાં હતાં. છોકરા-છોકરીઓ હેમલેટની ડિઝાઈનવાળાં ટી-શર્ટ પહેરતાં થઈ ગયાં હતાં અને તેઓ કહેતાં કે હેમલેટ નાટક ભજવ્યા પછી તેમના જીવનમાં પરિવર્તન આવ્યું હતું. નારીવાદી અને રાષ્ટ્રીયતાના પરિપ્રક્યમાં કરેલું લૂમ્બાનું પૃથક્કરણ રસપ્રદ છે પણ એ વિગતોમાં હું હમણાં નથી જતો.^૨

શેક્સ્પિઅર અને ગુજરાતી સિનેમા : અભાવ

એક વાતનું મને આશ્ચર્ય થાય છે કે ગુજરાતી સિનેમાને શા માટે શેક્સ્પિઅરની સૂગ રહી છે કે એ શા માટે મિલેનિયમના આ લેખકની કૃતિઓથી સાવ છેટું રહ્યું છે!

ગુજરાતી-પારસી થિયેટરમાં શેક્સ્પિઅર પ્રવેશી શક્યા પણ સિનેમામાં નહીં - એ થોડો તપાસનો વિષય ખરો. રંગમંચ અને ચિત્રપટનો સંબંધ જૂનો ને ગાઢ હોવા છતાં આવી પરિસ્થિતિ કેમ રહી હશે? અન્ય ભારતીય ભાષાઓમાં પણ શેક્સ્પિઅરની હાજરી બહુ નથી વર્તાતી પણ તે એટલી પાંખી નથી એવું મારું માનવું છે. તેમ છતાં લબ્ય સંદર્ભો મુજબ હેમલેટ અને રિચર્ડ બીજો ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીએ કમીશન કરેલી ડ્રેગન નામની સ્ટીમર પર ૫ અને ૩૦ સપ્ટેમ્બર ૧૬૦૭ના દિવસોએ મંચિત થયાં હતાં. પૂર્વ તરફ આવતાં જહાજો પર શેક્સ્પિઅરની હાજરીમાં પણ તેમનાં નાટકો ભજવાયાં હોવાના સંદર્ભો મળે છે. અંગ્રેજ વેપારીઓ માટે શેક્સ્પિઅરનાં નાટકો ૧૭૭૫-૭૬ દરમિયાન કલકત્તા અને મુંબઈનાં આધુનિક નાટ્યગૃહોમાં ભજવાયાં હતાં. ડેવિડ ગેરિકે કલકત્તા થિયેટર (૧૭૫૫-૧૮૦૮) ઊભું કરવા માટે જરૂરી પુસ્તકો, મશીનો ને માણસો મોકલ્યાં હતાં અને તેના બદલામાં ભારતીય છોટ અને મદીરા મોકલવામાં આવી હતી.

૧૮૫૩માં મુંબઈમાં જ્યારે પારસી નાટક મંડળીએ રૂસ્તમ સોહરાબ ભજવ્યું તે પછી થોડા સમયમાં સુરતમાં પણ એક કલબ શરૂ થઈ જેણે શેક્સ્પિઅરના ધ ટેમિંગ ઓફ ધ શ્રૂનું ગુજરાતી રૂપાંતર નહારી ફિરંગણ ઠેકાણે આવીના નામે ભજવ્યું હતું જ્યારે રંગભૂમિ પર ઈરાની નાટકોની પરંપરા સર્જાઈ હતી ત્યારે એકની એક વાતોને રંગભૂમિ પર રજૂ થવાને કારણે એક પ્રકારનું એકસૂરીલાપણું ઊભું થયું હતું. આથી કેટલાક શિક્ષિત યુવાનોએ નક્કી કર્યું કે શેક્સ્પિઅરનાં નાટકોને અનુવાદિત કરી ભજવવા માટે નાટક મંડળીની સ્થાપના કરવી. અને એ રીતે શેક્સ્પિઅર નાટક મંડળી અસ્તિત્વમાં આવી હતી. વર્ષ ૧૮૫૨માં બંગાળીમાં શેક્સ્પિઅરની નાટ્યકૃતિ ધ મર્ચન્ટ ઓફ વેનિસ પ્રથમ વાર બંગાળીમાં અનૂદિત થઈ હતી. અને ધ ટેમિંગ ઓફ ધ શ્રૂ સૌ પ્રથમ ગુજરાતી ભાષામાં સૌ પ્રથમ સુરતની એન્ડ્રૂઝ લાઈબ્રેરીમાં ભજવાયું હતું. ૧૮૭૬માં સ્થપાયેલી શેક્સ્પિરિયન થિયેટ્રીકલ કંપનીએ પણ ગુજરાતી ભાષામાં શેક્સ્પિઅરનાં નાટકો ભજવવાનું કામ આદર્યું હતું. એ નાટકોનાં પાત્રો એલિઝાબેથન વસ્ત્રોમાં રજૂ થતાં હતાં.

મુંબઈની ફિલ્મસૃષ્ટિ, પારસી થિયેટર અને શેક્સ્પિઅર પારસી થિયેટરની ૧૮૭૦-૧૯૪૦નાના ગાળામાં ઘણી બોલબાલા હતી અને તેના દ્વારા જ મુંબઈની ફિલ્મસૃષ્ટિમાં શેક્સ્પિઅરનો પ્રવેશ થયો હતો. શેક્સ્પિઅરની નાટ્ય-કૃતિઓનો આધાર લેતી શરૂઆતની લગભગ બધી ફિલ્મકૃતિઓ પારસી થિયેટરમાંથી ઉદ્ભવી હતી. અને એ કૃતિઓ કદાચ જાહેરમાં શેક્સ્પિઅરના મૂલ સ્રોતને કેડિટ આપતી ન પણ હોય! આ ઘડીએ મારી નજર સમક્ષ આવે છે બાબુરાવ પેઈન્ટર સર્જિત ૧૯૨૫નું મૂકપટ શાવકારી પાશ જેમાં ખેડૂતની મુખ્ય ભૂમિકા પાછળથી નિર્માતા-દિગ્દર્શક તરીકે પણ પ્રસિદ્ધ થયેલા વી. શાંતારામે ભજવી હતી. આ ફિલ્મનું અંગ્રેજી ટાઇટલ આપ્યું હતું - ઇન્ડિયન સાયલોક. સાયલોક એટલે નિર્દયી કે નિષ્ઠુર માણસ. શેક્સ્પિઅરના મર્ચન્ટ ઓફ વેનિસ નામના નાટકમાં શાયલોક વેનિસનો એક યહુદી નાણાં ધીરનાર છે અને તે નાટકનો મુખ્ય પ્રતિદ્વન્દ્વી (એન્ટેગોનિસ્ટ) છે. નાટકનો અંત તેની શિકસ્ત અને ખ્રિસ્તી થવાના બળજબરીપૂર્વકના ધર્માતરમાં પરિણમે છે. ઓગણીસમી સદી સુધી તેનું પાત્ર ખલનાયકના રૂપે રજૂ થતું હતું પરંતુ એ વિપરીત સંજોગોને આધીન થયેલા થોડા કરુણ પાત્ર તરીકે પણ ઊપસી આવે છે.

કોલ્હાપુરની મહારાષ્ટ્ર ફિલ્મ કંપની નિર્મિત શાવકારી પાશ મૂકપટ ભારતીય ફિલ્મ ઇતિહાસની પ્રથમ યથાર્થવાદી સામાજિક કૃતિ ગણાય છે જેના અંતે નાણાં ધીરનાર પોતાની તીજોરી પર માથું ટેકવીને નસકોરાં બોલાવે છે અને ગરીબ ખેડૂત ગામની શેરીઓમાં રજળે છે. આ ફિલ્મમાં, બીજી ઘણી ભારતીય ફિલ્મોની જેમ, શેક્સ્પિઅરને કોઈ દેખીતી કેડિટ નથી અપાઈ.

મર્ચન્ટ ઓફ વેનિસ નાટ્યકૃતિથી વધારે પ્રભાવિત થયેલું એ જ ગાળાનું મૂકપટ હતું દિલ ફરોશ (૧૯૨૭). એક્સેલસિયર ફિલ્મ કંપની નિર્મિત અને એમ. ઉદવાડિયા-દિગ્દર્શિત આ મૂકપટની વાર્તા ગોપાલજી દેલવાડાકરે લખી હતી. અગાઉ મહેદી હસને મર્ચન્ટ ઓફ વેનિસ નું દિલ ફરોશના નામે ન્યૂ ઓલ્ફેડ કંપની માટે નાટકમાં રૂપાંતર કર્યું હતું, જેમાં શાયલોકની ભૂમિકા સોરાબજી ઓગરાએ ભજવી હતી અને ખૂબ પ્રસિદ્ધિ પણ મેળવી હતી. મહેદી

હસનનું તખલ્લુસ 'અહેસાન' હતું. ૧૯૪૧માં કલકત્તાની રાધા ફિલ્મ કંપનીએ મર્ચન્ટ ઓફ વેનિસ નાટ્યકૃતિનું જાલીમ સોદાગર નામે બોલપટ પ્રદર્શિત કર્યું હતું. આ બોલપટના સંવાદો પંડિત ભૂષણે લખ્યા હતા અને અદાકારોમાં હતાં ખલીલ, કજ્જન, રાણી પ્રેમલતા અને હૈદર બંદી. શેક્સ્પિઅરની અન્ય હાસ્યપ્રધાન નાટ્યકૃતિ ધ ટેમિંગ ઓફ ધ શ્રૂ પારસી થિયેટરમાં લોકપ્રિય થઈ હતી અને તેનું ફિલ્મકૃતિમાં રૂપાંતર ૧૯૩૨માં જે.જે. માદને હાલીવી વુલ્ફનના નામે કર્યું હતું. આગા હશ્ર કાશ્મીરી રૂપાંતરિત હજી બીજી શેક્સપિરિઅન કોમેડી મેઝર ફોર મેઝર ૧૯૪૦માં પાકદામન યાને શહીદે નાઝના નામે ફિલ્મરૂપે આવી હતી. આગા હશ્ર કાશ્મીરીએ કિંગ લિઅરનું ટિપિકલ પારસી નાટ્યશૈલીની રીતે સફેદ ખૂન નામે રૂપાંતર પણ કર્યું હતું.

મૂકપટ કાળમાં જ દિગ્દર્શક કે.બી. આઠવલેએ હેમલેટનું રૂપાંતર ખૂને નાહક યાને હેમલેટ નામની ફિલ્મકૃતિમાં કર્યું હતું - ૧૯૨૮માં. એક્સેલસિયર ફિલ્મ કંપની નિર્મિત અને કે.સી. રોય, સાળવી, યકબાલ, રામપિયારી અભિનીત આ ફિલ્મના કેમેરામેન હતા અંબાદાસ પવાર. મૂક હેમલેટના સાત વર્ષ પછી સોહરાબ મોદી આ શેક્સ્પિરિઅન નાટ્યકૃતિનું રૂપાંતર ખૂન કા ખૂન ના નામે કરે છે - ૧૯૩૫માં. ખૂન કા ખૂન માં સોહરાબ મોદી પોતે હેમલેટ બન્યા હતા અને ઓફેલિયાનું પાત્ર ભજવ્યું હતું નસીમબાનુ (એટલે સાયરાબાનુની મા)એ. ગર્ટુડ બન્યા હતા શમશાદબાઈ.^૩ ૧૯૫૪માં કિશોર સાહુની ફિલ્મ હેમલેટ પ્રદર્શિત થઈ હતી. મૂકપટ સહિતની આ ત્રણે હેમલેટ ફિલ્મકૃતિઓ પર પારસી થિયેટર શૈલીની અસર વરતાતી હતી એવું નોંધાયું છે.^૪ પણ કિશોર સાહુની શેક્સ્પિરિઅન ફિલ્મકૃતિમાં નાયગાન પ્રમાણમાં ઓછાં છે અને તે સામાન્ય રીતે પારસી નાટકોમાં આમેજ કરાતાં પ્રહસનોના અંતરાલોને દૂર રાખે છે. અગાઉ પારસી થિયેટર અભિનેતા-નિર્માતા કાવસજી ખટાઉએ હેમલેટ નાટકને લોકપ્રિય બનાવી દીધું હતું. ખૂન કા ખૂનમાં સોહરાબ મોદીએ ભજવેલી હેમલેટની ભૂમિકાની સમીક્ષકોએ નોંધ લીધી હતી.

શેક્સ્પિઅરની કોમેડીઝની જેમ તેમની ટ્રેજેડીઝ પણ લોકપ્રિય થઈ હતી, બેઉ રંગમંચ પર અને રૂપેરી પડદા પર. પારસી થિયેટરે ભજવેલી શેક્સ્પિઅરની અન્ય ટ્રેજેડી એન્ટની એન્ડ કિલઓપેટ્રા આધારિત ફિલ્મ બની હતી તાજ પિકચર્સની ઝન મુરીદ યાને કાફિરે ઇશક (૧૯૩૬). પારસી નાટકનું નામ હતું કાલી નાગન. ડેવીડ જોસેફના દિગ્દર્શન હેઠળ એન્ટની એન્ડ કિલઓપેટ્રા નાટક પ્રથમ ૧૯૦૬માં ભજવાયું હતું. અને શેક્સ્પિઅરની ત્રીજી ને જાણીતી ટ્રેજેડી એટલે રોમિઓ એન્ડ જુલિયેટ, જેના પરથી એ જ નામની હિન્દુસ્તાની ફિલ્મ ૧૯૪૭માં નરગીસ આર્ટ કન્સર્ન નામની કંપનીએ બનાવી હતી. આ ફિલ્મનાં પાત્રોનાં નામો પણ મૂળ નાટકનાં હતાં અને લોકાલ પણ. ફિલ્મના ત્વરિત દષ્ટાંત તરીકે શેક્સ્પિઅર અને હિન્દી સિનેમાના નિષ્ણાત પ્રા. રાજવ વર્મા કહે છે તેમ એમજીએમ (હોલીવૂડ)ની ૧૯૩૬ની ફિલ્મ રોમિઓ એન્ડ જુલિયેટ રહી હતી અને છતાં તેના સંવાદો અને ગીતોમાં પારસી થિયેટરની પરંપરા કાયમ રહી હતી.

શેક્સ્પિઅરની અન્ય નાટ્યકૃતિઓના ભારતીય ફિલ્મીકરણની રીતે સિમ્બલીન પણ આવરાય છે, દા.ત. તેને ઓછેવત્તે અંશે રૂપાંતરિત કરતી શારદા ફિલ્મ કંપનીનું મૂકપટ ફિલ્મ મીઠા ઝહર (૧૯૩૦), જે નારાયણ પ્રસાદ બેતાબે કરેલા સિમ્બલીન લોકપ્રિયના એડપ્ટેશન પર આધારિત હતી અને જેનું પ્રથમ વાર મંચન મીઠાઝહરના નામે પારસી કંપનીએ ૧૯૦૦ના વર્ષમાં કર્યું હતું. શેક્સ્પિઅરની નાટ્યકૃતિ પેરિક્લિસનું મંચન છેક ૧૯૮૮માં એમ્પ્રેસ વિક્ટોરિયા થિયેટ્રીકલ કંપનીએ કર્યું હતું, જેમાં મુખ્ય અદાકારો હતાં કાવસજી ખટાઉ અને મેરી ફેન્ટન, અને તેનું શેક્સ્પિઅરની મૂળ કૃતિમાંથી રૂપાંતર જહાંગીર પેસ્તનજી ખંભાતાએ ખુદાદાદ ને નામે કર્યું હતું. અને એક અનુમાન મુજબ ખંભાતાની આવૃત્તિના આધારે જ ફામકી શેઠના દિગ્દર્શિત અને પાયોનિયર પિકચર્સ નિર્મિત ફિલ્મ ખુદાદાદ (૧૯૩૫) બની હતી જેમાં અદાકારી પેશન્સ ફૂપર અને માસ્ટર મોહને કરી હતી. ખૂન કા ખૂન (હેમલેટ) પછી સોહરાબ મોદી વળી શેક્સ્પિઅર તરફ વળ્યા હતા - ફિલ્મ સઈદે હવસ (૧૯૩૬), જે આગા હશ્ર કાશ્મીરીના એ જ નામના નાટક

પર આધારિત હતી અને તેમણે શેક્સ્પિયરની મૂળ કૃતિઓ રિચર્ડ ત્રીજો અને કિંગ જહોનનું મિશ્રિત એડેપ્ટેશન કર્યું હતું. જોકે કારમીરીની નાટ્યકૃતિમાં રિચર્ડ ત્રીજાની હાજરી ઘણી પાંખી છે. સંદેહ હવસ ફિલ્મમાં સોહરાબ મોદી પોતે કાઝલ બેગ એટલે હ્યુબર્ટ બન્યા હતા.

સાંપ્રત કાળમાં યુવાન દિગ્દર્શક-સંગીતકાર વિશાલ ભારદ્વાજે સાવ જુદી રીતે શેક્સ્પિયરની હેમલેટ નાટ્યકૃતિનું હેદર (૨૦૧૪) ફિલ્મકૃતિમાં રૂપાંતર કર્યું છે. હેદરની પહેલાં ભારદ્વાજે શેક્સ્પિયરની બીજી બે નાટ્યકૃતિઓ ઓથેલો અને મેકબેથનું અનુક્રમે ઓમકારા (૨૦૦૬) અને મકબૂલ(૨૦૦૩)માં ભારતીયકરણ કર્યું હતું. આ ફિલ્મકૃતિઓની રૂપાંતર-ચર્યા હું પ્રત્યક્ષના આવનારા અંકોમાં કરીશ. અને પ્રસ્તુત શ્રેણીમાં લખ્ય તેટલી બધી ભારતીય ફિલ્મકૃતિઓને રૂપાંતર પૃથક્કરણની રીતે આવરી લેવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

શેક્સ્પિયરની બોલકી નાટ્યકૃતિઓને મૂકપટોએ રૂપાંતરિત કરી હતી એ વાત રસપ્રદ લાગે છે. અડધોએક ડઝન ભારતીય સાઇલેન્ટ શેક્સ્પિયરો સિવાય વિશ્વની વાત કરીએ તો ૧૮૯૯માં કિંગ જહોન નું ફિલ્મીકરણ કરતી સૌ પ્રથમ બ્રિટીશ શેક્સ્પિયરિયન કૃતિ પછી ૧૯૩૦ના દાયકામાં ૪૦૦ ફિલ્મોનું નિર્માણ થયું હતું એવું અનુમાનાય છે. મોટા ભાગની આ ફિલ્મો આજે અસ્તિત્વમાં નથી. ધ ટેમ્પેસ્ટ, અ મીડસમર નાઇટ્સ ડ્રીમ, કિંગ લિઅર, ટ્વેલ્ફ્થ નાઇટ, ધ મર્યન્ટ ઓફ વેનિસ અને રિચર્ડ ત્રીજો જેવી શેક્સ્પિયરની નાટ્યકૃતિઓ પરથી બનેલાં ને બચેલાં ૨૮ મૂકપટો મેં જોયાં છે. તેમાં સૌથી વધારે (સાત) રિચર્ડ ત્રીજાની છે. આ મૂકપટોના નિર્માણનો ગાળો ૧૮૯૯થી ૧૯૧૧નો છે. અને તે યુનાઇટેડ કિંગડમ, ઉત્તર અમેરિકા તેમજ ઇટાલીમાં બની હતી. સાઇલેન્ટ શેક્સ્પિયરને જોવાનો અનુભવ બોલતા શેક્સ્પિયરને જોવા-સાંભળવા કરતાં કંઈક વિશિષ્ટ છે.

શેક્સ્પિયરની અન્ય નાટ્યકૃતિઓની વાત કરું તો ગુલઝારની લોકપ્રિય થયેલી ફિલ્મ અંગૂર (૧૯૮૧) યાદ આવે. એટલે કે શેક્સ્પિયરની નાટ્યકૃતિ ધ કોમેડી ઓફ એંરર્સ. અંગૂરથી તેર વર્ષ અગાઉ શેક્સ્પિયરની આ જ નાટ્યકૃતિ પરથી બનેલી અન્ય હિન્દી ફિલ્મ દો દૂની ચાર

(૧૯૬૮, દિ. દેબૂ સેન)ના સંવાદો ગુલઝારે લખ્યા હતા. બિમલ રોય પ્રોડક્શન્સ નિર્મિત દો દૂની ચાર ૧૯૬૩ની બંગાળી ફિલ્મ બ્રાન્તિબિલાસને અનુસરે છે. કોમેડી ઓફ એંરર્સનાં ત્રણ ફિલ્મિક રૂપાંતરો ઇશ્વરચન્દ્ર વિદ્યાસાગરે ઈ.૧૮૬૯માં શેક્સ્પિયરના નાટક ધ કોમેડી ઓફ એંરર્સ આધારિત લખેલા બ્રાન્તિબિલાસને અનુસરે છે શેક્સ્પિયરની અમર પ્રેમકથા રોમિયો એન્ડ જુલિયેટ ની વાત કરતાં તેનાથી ઘણી સીધી કે આડકતરી રીતે અસર પામેલી ભારતીય ફિલ્મકૃતિઓની સ્મૃતિ થાય. સોળમી સદીમાં લખાયેલી આ શોકાંતિકાનું કામણ હજી ટકી રહ્યું છે. અને તેનાં ડૂસકાં મોગલે આઝમ (૧૯૬૦), પ્યાર કિયા તો ડરના ક્યા (૧૯૯૮), એક દુજે કે લિયે (૧૯૮૧), ક્યામત સે ક્યામત તક (૧૯૮૮), ઈશ્કઝાદે (૨૦૧૨), મૈને પ્યાર કિયા (૨૦૦૫) જેવી અનેક જનરંજક હિન્દી ફિલ્મોમાં સંભળાય. હું અહીં બીજી ભારતીય ભાષાની ફિલ્મો વિશે વાત હમણાં નથી કરતો પણ એ સંદર્ભો જેમ જેમ મારી શેક્સ્પિયર-ભારતીય સિનેમા શ્રેણી આગળ વધશે તેમ તેમ ઉપસ્થિત થયા કરશે.

ગ્લોબલ શેક્સ્પિયર

દુનિયાના દૂરદૂરના બિનઅંગ્રેજી (નોન-એંગ્લોફોન)ના આર્જેન્ટિના, બ્રાઝિલ, મેક્સિકો, ચીન ધાના, ગ્રીસ, હોલેન્ડ, ઇઝરાયેલ, જાપાન, કોરિયા, માડાગાસ્કર, મલેશિયા, નાઇજેરિયા, યૂગોસ્લાવિયા જેવા દેશોમાં પણ શેક્સ્પિયર સ્વીકારાય, રંગમંચ પર કે મૂકપટો ને બોલપટો પર વિવિધ સ્વરૂપે ને પરરૂપે ભજવાય એ એક ફિનોમિનલ ઘટના છે. ગ્લોબલાઈઝેશનની બૃહદ પ્રક્રિયામાં શેક્સ્પિયર હવે બ્રિટીશ ઓળખ રૂપે નથી રહ્યા એવી દલીલ કરતાં ગ્રેહામ હોલ્ડરનેસ અને બ્યાન લોંગરે કહે છે તેમ જાગતિક વિશ્વમાં સત્તાનું જૂનાં સંસ્થાનવાદી કેન્દ્રોમાંથી આંતરરાષ્ટ્રીય મૂડી અને જાગતિક નોકરશાહીમાં સ્થળાંતર થઈ ગયું છે અને તેથી શેક્સ્પિયર આઈલ ઓફ ડોંગ્સ પર દિલ્હી અથવા કૈરો કરતાં વધારે વિદેશી લાગે. વળી આધુનિક અમેરિકન પ્રેક્ષકને આધુનિક ટેલ્યુવિઝિયોમાં રોપિત થયેલી જાપાની હેમલેટ ફિલ્મ મૂળ નાટ્યકૃતિના મધ્યકાલીન ડેન્માર્ક કરતાં વધારે સુબોધ બની શકે. વીસમી સદીનું ટેલ્યુવિઝિયો અને વીસમી સદીનું ન્યૂયોર્ક સમાન લાગે અને

વખતગાળે મુંબઈનો પણ સમાવેશ થઈ શકે. અને છતાં એકવીસમી સદીના ફિલ્મસર્જક વિશાલ ભારદ્વાજ તેમના શેક્સ્પિયરની ઉત્તર પ્રદેશના કોઈ નાના શહેર કે કાશ્મીરમાં રોપણી કરી શકે. મને લાગે છે કે શેક્સ્પિયરની આવી એડેપ્ટેબિલિટી તેમને આગવી રીતે વૈશ્વિક બનાવી દે છે. તેમના કાળમાં શેક્સ્પિયર પોતે પણ ઘણી વિદેશી કૃતિઓનું ભાષાંતર કરીને અપનાવતા જણાય છે. ઠેકઠેકાણે શેક્સ્પિયર-ફિલ્મોનું મોટા પ્રમાણમાં નિર્માણ થવા પાછળનું એક કારણ તે કૃતિઓ કોપીરાઈટ્સના કાયદાથી મુક્ત હોવાનું પણ છે.

શેક્સ્પિયરની નાટ્યકૃતિઓની હિન્દી, ઉર્દૂ કે હિન્દુસ્તાની રૂપાંતરની પ્રક્રિયા અને રૂપાંતરકારની નિજી માનસિકતા કે રુચિની તપાસ થોડી રસપ્રદ થઈ શકે. જેમકે, પ્રા. વર્મા કહે છે તેમ આગા હશ્મ કાશ્મીરીને શેક્સ્પિયરના કરુણરસનું કોઈ આકર્ષણ નહોતું. તેમને નાટક જોવા પછી પ્રેક્ષકો ભીની આંખે ઘરે જાય એ વાત પસંદ નહોતી. તેમના રોમિયો એન્ડ જુલિયેટના બઝમે ફાની યાને ગુલનાર ફિરોઝને નામે થયેલા રૂપાંતરની પ્રસ્તાવનામાં મેહદી હસન 'અહેસાન'એ લખ્યું હતું. "મેં શેક્સ્પિયરની કાવ્યાત્મક કલ્પનાનો સહારો લીધા વિના મારી પોતાની ડિઝાઈનની નાનકડી મસ્જિદ બાંધી છે. મારા મત મુજબ શેક્સ્પિયરની વિચારવાની રીત ભારતીય વિચારધારાને અનુરૂપ નથી થતી. અને એ કારણે જ મૂળ કૃતિમાં ઘણા ફેરફારો કરાય છે." એક સમીક્ષકે તો કહ્યું હતું કે ભારતીય રૂપાંતરોનું ધોરણ મૂળ કૃતિઓ કરતાં વધારે ઊંચું હતું. એ બધું ઠીક, પણ હશ્મ અને અહેસાન જેવા નાટ્યલેખકોને શેક્સ્પિયરમાંથી ઘટનાઓનો, પાત્રોનો, પરિસ્થિતિઓનો મબલખ મસાલો મળી રહેતો હતો. પ્રા. વર્મા કહે છે કે આ લેખકોએ શેક્સ્પિયરની કૃતિઓને લૂંટી હતી જેમ શેક્સ્પિયરે અન્યોને લૂંટ્યા હતા. (ધે પ્લન્ડર્ડ શેક્સ્પિયર્સ વક્સર્સ એઝ હી હેડ પ્લન્ડર્ડ ધ વક્સર્સ ઓફ અધર્સ.) પણ પારસી નાટ્યકારોએ શેક્સ્પિયરની ભાષામાં કશીક ભાઈબંધી જોઈ – ભલે તે જૂની એલિઝાબેથન અંગ્રેજી શૈલીમાં હોય.

પ્રા. વર્મા કહે છે તેમ સામાન્ય રીતે ભારતીય સાહિત્ય અને નાટ્ય ક્ષેત્રે શેક્સ્પિયર-કૃતિઓનાં બે પ્રકારનાં

એડેપ્ટેશન્સ કે રૂપાંતરો જોવા મળે છે: પારસી થિયેટરના તદ્દન મુક્ત પ્રકારના અને બંગાળી થિયેટરના મૂળ કૃતિને વફાદાર રહેનારા અને ઓછા અલંકારોવાળા અને તેના સિવાય અન્ય ભાષાઓમાં થતાં સાહિત્યિક રૂપાંતરો, દા.ત. ભારતેન્દુ હરિશ્ચંદ્રનું ધ મર્ચન્ટ ઓફ વેનિસ માંથી દુર્લભ બંધુના નામે કરેલું ૧૮૮૦નું રૂપાંતર. ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર તેમના ભાન્તિબિલાસ (ધ કોમડી ઓફ અંરર્સ)માં ઓગણીસમી સદીને સદે તેવી ભારતીય શૈલી અપનાવે છે પણ મહદ અંશે તેઓ મૂળકૃતિને વળગી રહે છે. ૧૮૬૮માં ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરે કરેલું આ રૂપાંતર ૧૮૮૮માં કલકત્તમાં મંચિત થયું હતું. અને છેક ૧૯૮૦માં પણ તે ભજવાયું હતું. પારસી થિયેટરને શેક્સ્પિયરની નાટ્યકૃતિ ટ્વેલ્ફ્થ નાઈટ પણ બહુ મનગમતી હતી.

શેક્સ્પિયર, સિનેમા અને હું

કેટલાંક વર્ષો પૂર્વે મુંબઈસ્થિત અમારી ફિલ્મ સોસાયટી વતી મેં શેક્સ્પિયર અને સિનેમાનો એક ફિલ્મપ્રદર્શન અને ચર્ચાનો કાર્યક્રમ કર્યો હતો – ત્યારે હજી ક્યૂરેટર શબ્દ બહુ ચવાઈ નહોતો ગયો. આ કાર્યક્રમમાં મેં ખાસ કરીને ઝાં-લુક ગોદાર, અકિરા કુરોસાવા, બ્રિગોરી કોઝિનત્સેવ, અને મને યાદ છે તેમ લોરેન્સ ઓલિવિયરની શેક્સ્પિયરની નાટ્યકૃતિઓને રૂપાંતરિત કરતી મુખ્યત્વે મેંકબેથ, કિંગ લિઅર અને હેમલેટ જેવી ફિલ્મકૃતિઓ બતાવી હતી. અને પછી પાંચેક વર્ષ અગાઉ મુંબઈના એનસીપીએ (લિટલ થિયેટર)માં મારી રૂપાંતર શ્રેણી-અંતર્ગત કુરોસાવાની શેક્સ્પિયરના મેંકબેથનું જાપાનીકરણ કરતી ફિલ્મ શ્રોન ઓફ બ્લડ (૧૯૬૭) અને તેનું ભારતીકરણ કરતી વિશાલ ભારદ્વાજની ફિલ્મ મકબૂલ (૨૦૦૩) એક પછી એક બતાવી હતી અને ત્યારે વિશાલ ભારદ્વાજ પોતે અમારી સાથે સંગોષ્ઠિમાં સામેલ થયા હતા. વળી મુંબઈની એક કોલેજમાં જુદી રીતે મેં ડેનમાર્કની શેક્સ્પિયરના કિંગ લિઅરને વિશિષ્ટ રીતે રૂપાંતરિત કરતી ક્રિશ્ચિયન લેવરિન્ગ દિગ્દર્શિત ડોંગમા ફિલ્મ ધ કિન્ગ ઇઝ અલાઈવ (૨૦૦૦) પણ બતાવીને તેના વિશે વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા કરી હતી.^૫

શેક્સ્પિયર અને ભારતીય સિનેમા : નવી રૂપાંતરશ્રેણી પ્રત્યક્ષની મારી નવી રૂપાંતરશ્રેણીમાં હું શેક્સ્પિયરને લખેલાં નાટકો આધારિત કેટલીક (કદાચ એકાદ ડઝન) ભારતીય ભારતીય ફિલ્મોને આવરી લઈને પૃથક્કરણ કરવાનો પ્રયાસ કરવા ઇચ્છું છું. ભારતીય તેમજ અન્ય સાહિત્ય કૃતિઓ (નવલકથા, નવલિકા, ટૂંકી વાર્તા, નાટક)નું એક યા બીજી રીતે રૂપાંતર કરતી સત્તર (૧૭) વિવિધ ભાષાઓની ફિલ્મોનો મેં પ્રત્યક્ષમાં લગભગ ચાર વર્ષ સુધી ચાલેલી શ્રેણીમાં વિગતવાર સમાંતર અભ્યાસ કે કમ્પેરેટિવ સ્ટડી કર્યો હતો જેને આપ સૌ વાચકો (અને ખાસ કરીને ગુજરાતના અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ) તરફથી અચ્છો પ્રતિભાવ મળ્યો હતો અને અને એ લેખો ગ્રંથસ્થ પણ થઈ ગયા છે.^૬ શેક્સ્પિયર અને ભારતીય સિનેમાની હવેથી શરૂ થનારી પ્રત્યક્ષની શ્રેણીની થોડીક પ્રાથમિક પશ્ચાદ્ ભૂમિકા રજૂ કરવાના તેમજ થોડી માનસિક તૈયારી ઊભી કરવાના ઇરાદાથી અહીં થોડાક અને પાંખા મુદ્દાઓ પ્રસ્તુત કર્યા છે. શેક્સ્પિયર અને સિનેમા, ખાસ કરીને ભારતીય સિનેમા પર હજી વિદ્વાનો દ્વારા ચિંતન-મનન ને સંશોધન થઈ જ રહ્યાં છે, નવી ઐતિહાસિક માહિતીઓ પણ મળતી જાય છે, અત્યારે મારા મનમાં એવો વિચાર પણ આવે છે કે શેક્સ્પિયર જ કેમ? આપણા પોતાના સંસ્કૃત સાહિત્યના કાલિદાસ શા માટે નહીં? આ સવાલ પણ આવકાર્ય જ છે. છતાં શેક્સ્પિયરને બાકાત રાખી ન શકાય કારણ કે તેમની અસર, અગાઉ કહ્યું તેમ, સચોટ રીતે ભારતીય ઉપરાંત જાગતિક સ્તર પર રહી છે. મને આશા છે કે પ્રત્યક્ષના મારા પ્રિય વાચકોને મારી નવી રૂપાંતર શ્રેણી ગમશે. અસ્તુ.

સંદર્ભનોંધો :

૧. પોસ્ટકોલોનિયલ શેક્સ્પિયરર્સ, સં. આનિયા લૂમ્બા અને માર્ટિન ઓર્કિન, લંડન, ન્યૂયોર્ક: રૂટલેજ, ૧૯૯૮.
૨. મોટા ભાગની બોમ્બે મેઈનસ્ટ્રીમ કે બૉલીવૂડ ફિલ્મો શેક્સ્પિયરની નાટ્યકૃતિઓમાંથી સ્ફૂરણા કે પ્રેરણા મેળવતી હોય છે એમ કહેવાય છે અને તેથી નિર્માતાઓ કે દિગ્દર્શકો મૂળ સ્રોતને કેડિટ નથી આપતા. પણ ઘણી વાર શેક્સ્પિયરને

ખાસ્સા પ્રમાણમાં અપનાવવા છતાં તેમનું નામ દૂર રખાય છે. ગુલઝારની ફિલ્મ અંગૂરમાં શેક્સ્પિયરની હાજરી વર્તાય છે પણ તેમનું નામ અદૃશ્ય રહે છે. તેનું એક કારણ આપતાં પ્રા. વર્મા કહે છે તેમ કદાચ શેક્સ્પિયરનું નામ સાંભળીને પ્રેક્ષકો ફિલ્મને ગંભીર પ્રકારની માની બેસે અને એ નામ બજાર સફળતામાં અંતરાયરૂપ નીવડી શકે.

૩. એ પછી સોહરાબ મોદીની જાણીતી ફિલ્મ પુકાર (૧૯૩૯)માં નૂરજહાંનું પાત્ર ભજવીને નસીમબાનુએ ખૂબ નામના મેળવી હતી.

૪. તેમના નિબંધ શેક્સ્પિયર ઇન ઇન્ડિયન સિનેમામાં પ્રા. રાજીવ વર્મા આ વાત નોંધે છે. ડૉ. પૂનમ ત્રિવેદીના પુસ્તકમાંથી.

૫. ડોંગમે કે ડોંગમા ફિલ્મ ચળવળ ૧૯૯૫માં ડેનમાર્કમાં શરૂ થઈ હતી. વધારે વિગતો માટે જુઓ ડેનમાર્ક અને ડોંગમા ફિલ્મ ચળવળ, અમૃત ગંગર, ફાઈર્સ ત્રૈમાસિક, જાન્યુઆરી-માર્ચ ૨૦૦૦.

૬. રૂપાંતર,, ૨૦૧૪.

સંદર્ભગ્રંથો :

૧. ઇન્ડિયાઝ શેક્સ્પિયર: ટ્રાન્સલેશન, ઇન્ટરપ્રિટેશન એન્ડ પર્ફોર્મન્સ, સં. પૂનમ ત્રિવેદી, ડેનિસ બાર્થોલોમ્યૂઝ, રોઝમોન્ટ પબ્લિશીંગ, મેસેચ્યુસેટ્સ, ૨૦૦૫.
૨. કોંસ-કલ્ચરલ પર્ફોર્મન્સ: ડિફરન્સ ઇન વિમેન્સ રીવિઝન્સ ઓફ શેક્સ્પિયર, સં. મરિયાના નોવી, હેમલેટ ઇન મિઝોરમ, આનિયા લૂમ્બા, ઇલિનોઇસ યુનિવર્સિટી, ૧૯૯૩.
૩. લાઇટ ઓફ એશિયા: ઇન્ડિયન સાઇલેન્ટ સિનેમા ૧૯૧૨-૧૯૩૪, સં. સુરેશ છાબ્રિયા, લ ગિર્નાતે દેલ સિનેમા મ્યૂઝી અને નેશનલ ફિલ્મ આર્કાઇવ ઓફ ઇન્ડિયા, પૂણે, ૧૯૯૪. આ પુસ્તકની નવી આવૃત્તિ પણ પ્રગટ થઈ છે
૪. એન્સાઇક્લોપીડિયા ઓફ ઇન્ડિયન સિનેમા, સં. આશિષ રાજાધ્યક્ષ અને પૉલ વિલેમૅન,
૫. સાઇલેન્ટ સિનેમા ઇન ઇન્ડિયા: અ પિક્ચોરિયલ જર્ની, બી.ડી. ગર્ગ, હાર્પર કોલિન્સ, ૨૦૧૨.
૬. રૂપાંતર, અમૃત ગંગર, અમદાવાદ ૨૦૧૪.

પત્રચર્યા

હેમંત ધોરડા

કિરીટ દૂધાત

૧

સંપાદક શ્રી,

‘પ્રત્યક્ષ’ના એપ્રિલ-જૂન ૨૦૧૪ના અંકમાં મારા પુસ્તક ‘તાણાવાણા-૨’ વિશે ઉદયન ઠક્કરના સમીક્ષાલેખ-સંદર્ભે આ પત્ર પાઠવું છું. ઉદયનનાં વિધાન ખંડને આરંભે અવતરણચિહ્નમાં મૂક્યાં છે.

(૧) ‘તાણાવાણા-૨’ના લેખોમાં લખ્યું છે તેનું તે, મહદંશે, તેના તે શબ્દોમાં ઉદયને સંક્ષેપમાં રજૂ કર્યું છે. સમીક્ષામાં સમીક્ષક અપેક્ષિત છે, સંક્ષેપ નહીં. સંક્ષિપ્તીકરણમાં ઉદયને, બહુધા, પોતાનો પક્ષ રજૂ કર્યો નથી. વિવેચનના પુસ્તકની સમીક્ષા હોય ત્યારે સમીક્ષક પ્રેક્ષક નહીં, પક્ષકાર હોવો રહ્યો.

(૨) ‘આપણે લેખક જેવો ચુસ્ત આગ્રહ ન રાખીએ. ગઝલલેખન કળા છે, વિજ્ઞાન નથી.’

વિવેચન બાબતે ચુસ્ત આગ્રહ ન રાખીએ તો શું અચુસ્ત આગ્રહ રાખીએ? ગઝલવિવેચન કળા નથી, વિજ્ઞાન છે. અહીં મુદ્દો છંદના વર્ગીકરણનો છે. ‘વર્ગીવિખવાદ’ લેખમાં ગઝલના છંદ અને માત્રામેળ છંદ વચ્ચે ૧૦ લક્ષણભેદ દર્શાવ્યા છે. દેખીતું છે કે ઉભય છંદ એક વર્ગના નથી. ઉભય છંદમાં, છંદવિધાન અંગે અક્ષરશઃ સામ્ય ધરાવતા અમુકતમુક જ છંદ, જેમ કે હરિગીત, ભુજંગી, સ્ત્રવિણી, ગીતક છે છતાં, ગઝલના છંદ માત્રામેળ છે તેવો ભ્રમ દાયકાઓથી ફેલાતો રહ્યો છે. ગઝલની છંદવિધામાં રચાયેલી પંક્તિ, સમાન લગાત્મક પરિપાટી ધરાવતા, ‘ગા’ અને ‘દા’નો ભેદ જાળવતા માત્રામેળ છંદમાં પણ, આપોઆપ, ઉપસ્થિત હોવાની. જોકે, તેથી ઊલટી ઉપસ્થિતિ ન પણ હોય.

(૩) ‘બાહ્યાકાર કરતાં આંતરિક સૌંદર્ય મહત્ત્વનું છે.’

કોઈ કળાપ્રકારનાં લક્ષણો સર્વસ્વીકૃતપણે સ્થપાયાં હોય, જેમાં તેનો બાહ્યાકાર પણ સુનિશ્ચિત થયો હોય, તો તે કળાપ્રકારની ઓળખમાં, ઓળખની તપાસમાં બાહ્યાકાર અને આંતરિક સૌંદર્યનું સમાન મહત્ત્વ છે. કથકલીનો સાજ સજ્યા વિના કથકલી ન કરાય.

(૪) ‘ઘણા ગઝલકારોએ માત્રામેળી છંદવિધાન પ્રમાણે સારી ગઝલો કહી છે.’

ઉપરોક્ત ખંડ-ક્રમાંક (૨)માં સ્પષ્ટતા કરી છે તે સંદર્ભે આપણે નોંધીએ કે ગઝલની શાસ્ત્રીય સમજ વિના ગઝલ રચવામાં કેવા છબરડા વળી શકે તેનું દષ્ટાંત ઉદયને રમેશ પારેખ (૨.પા)નો મત્લા ટાંક્યો છે તે જ છે :

‘મેં ગઝલમાં પગ જરા લાંબો કર્યો ટૂંકો કર્યો

ત્યાં ઈમારતજ બગડ્યા - શું કર્યું? ભુક્કો કર્યો?’

આ મત્લામાં છંદદોષ છે, કાઙ્કિયાદોષ પણ છે. ગઝલલેખન બાબતે ૨.પા. ને માનપૂર્વક, મોભાસર સ્મરીએ, ગઝલવિવેચનમાં ૨.પાને ન ટાંકીએ તેમાં જ ગઝલવિવેચનનું અને ૨.પા.નું હિત છે.

(૫) લલગા ગાગાગા ગાગાલગા ગાલગાલ. પાઠકસાહેબે ગઝલના અમુક છંદ વિશે નોંધ્યું છે ‘અક્ષરન્યાસ પરથી મને કોઈ સંધિનાં આવર્તનો પ્રતીત થતાં નથી’, ‘એનો મેળ ન્યાસમાં સ્પષ્ટ થતો નથી’ (‘બૃહત્પિંગળ, પૃ. ૫૨૭, ૫૩૧’), તે સંદર્ભે ઉપરોક્ત છંદવિધાન રચીને ‘તાણાવાણા-૨’માં ઉતાર્યું છે. સાથોસાથ નોંધ્યું છે કે ‘ગેય તો નથી જ’, ‘પઠનક્ષમ પણ નથી’, ‘તેમાં તાલ કે મેળનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો નથી.’ સ્પષ્ટ છે કે હું આ કે આવા છંદોનો સમર્થક નથી. સમીક્ષામાં, છતાં, હું જાણે આવા છંદોનો સમર્થક હોઉં એમ વાત થઈ છે.

(૬) ‘શું યમતરજભનસ-માંથી ગમે તે ગણને ગમે તેમ ગોઠવવાથી છંદ પ્રકટે ?’

આ ગણપદ્ધતિ ગઝલના છંદ માટે જ નહીં, આપણા પિંગળના સર્વે છંદવર્ગની છણાવટમાં પણ અપર્યાપ્ત છે, માટે અપ્રસ્તુત છે. ગઝલના છંદની ચર્ચામાં આ ગણપદ્ધતિ ન ઉલ્લેખાય તે જ ઈષ્ટ છે.

(૭) ‘આજના પ્રયોગાભિમુખ અને પરિવર્તનશીલ સમયમાં આનું વિધાન કાળગ્રસ્ત લાગે.’

અહીં મુદ્દો રુબાઈના છંદમાં ગઝલ કહેવાનો છે. ગઝલના છંદમાં છંદવિધાન પર ગણવિધાન પ્રાધાન્ય ધરાવે છે; રુબાઈના છંદમાં ગણવિધાન પર છંદવિધાન પ્રાધાન્ય ધરાવે છે. રુબાઈની આ અને આવી અન્ય આગવી ઓળખ સદીઓથી સ્થપાયેલી છે. પ્રશ્ન ઓળખના આદરનો, ઓળખની અદબનો છે. કથકલીનો સાજ સજીને કથક ન કરાય. બાકી, ‘આજના પ્રયોગાભિમુખ અને પરિવર્તનશીલ સમયમાં’ તો ફાઈડ રાઈસ સાથે પૂરણપોળી હોંશે હોંશે પીરસાય છે, હોંશે હોંશે આસ્વાદાય છે. તેવી હોંશ તેવા હોંશીલાઓને મુબારક હો.

(૮) ‘આપણે નોંધીએ કે મરાઠી ગઝલો, જોકે, લખાય તેમ પ્રયોજાય છે.’

અહીં મુદ્દો ગઝલના છંદવિધાનમાં સ્વાભાવિક પઠનરીતિ મુજબ પંક્તિની રચનાનો છે. મરાઠી ગઝલ વિશે મરાઠીભાષીઓને મરાઠી ગઝલશાસ્ત્ર રચવા દઈએ. આપણે ગુજરાતી ગઝલશાસ્ત્ર વિશે ચિંતા કરીએ. આપણે એ પણ નોંધીએ કે ઉદયનનું આ વિધાન મરાઠીમાં સર્વસ્વીકૃત નથી.

(૯) ‘અહીં નોંધવું રહ્યું કે દલપતરામથી માંડીને ગુજરાતી કવિઓએ વ્રજ કે હિંદીભાષી કાવ્યોને પોતાના સંગ્રહમાં સમાવ્યાં છે. ઉદાહરણ : ‘મેરે પિયા’ (સુન્દરમ્) ‘હો સાંવર થોરી અંખિયનમેં (રાજેન્દ્ર શાહ)’.’

અહીં મુદ્દો ગુજરાતી કાવ્યસંગ્રહમાં ઈતરભાષી કાવ્યના સમાવેશનો છે. આવા સમાવેશથી ગુજરાતી ભાષાનું બહુમાન થતું નથી. ઈતરભાષામાં કાવ્ય લખ્યાં હોય તો તેનો અલાયદો સંગ્રહ કરવો રહ્યો. ત્રણ કવિઓનાં નામ નોંધાયાં છે જેમણે પોતાના સંગ્રહમાં વ્રજ કે

હિંદીભાષી કાવ્યોનો સમાવેશ કર્યો છે. તો આપણે એ પણ નોંધીએ કે શૂન્ય પાલનપુરીએ પોતાના ગુજરાતી ગઝલસંગ્રહોમાં પોતાની ઉર્દૂ ગઝલોનો સમાવેશ કર્યો નથી. અલાયદો સંગ્રહ પ્રકટ કર્યો છે. વર્ણસંકર વેતરણ કરી નથી. ભાષાવિવેક જાળવ્યો છે.

એક ખુલાસો. ‘તાજાવાણા-૨’ ના પૃ. ૧૫૬, સાતમી લીટી, બીજો શબ્દ સરતચૂકથી ‘સ્વરાંત’ છપાયો છે. આ સ્થાને ‘વ્યંજનાંત’ શબ્દ હોવો જોઈએ. ક્ષોભ અનુભવું છું. ક્ષમા ચાહું છું.

—હેમંત ધોરડા

મુંબઈ; સપ્ટેમ્બર, ૨૦૧૪

□

૨

પ્રિય રમણભાઈ

‘પ્રત્યક્ષ’દ્વારા વાચકો અને વિદ્વાનોનું ધ્યાન એક મહત્ત્વની બાબત પ્રત્યે દોરવા માંગું છું.

હાલમાં, ‘અમર ગીતો’ પુસ્તક મારા જોવામાં આવ્યું (અમર ગીતો, સંપાદક: ચંદ્રકાન્ત શેઠ, પ્રકાશક : આર. આર. શેઠ. અમદાવાદ, ૨૦૦૦). તેમાં પૃષ્ઠ ૯ ઉપર આદિલ મન્સુરીની ‘મળે ન મળે’ ગઝલને ગીત તરીકે રજૂ કરવામાં આવી છે જેનો ઉપાડ આ રીતે થાય છે,

"નદીની રેતમાં રમતું નગર મળે ન મળે,
ફરી આ દશ્ય સ્મૃતિપટ ઉપર મળે ન મળે."

એ જ રીતે એ પુસ્તકમાં પાન ૨૫ ઉપર કવિ ‘કલાપી’ની ‘આપની યાદી’ રચના પણ ગીત ગણીને સમાવવામાં આવી છે :

"જ્યાં જ્યાં નજર મારી ઠરે યાદી ભરી ત્યાં આપની;
આંસુ મહીયે આંખથી યાદી ઝરે છે આપની!"

તેમ જ પાના નંબર ૯૨ ઉપર નયન હ. દેસાઈની ‘માણસ ઉર્ફે...' રચના પણ ગીત તરીકે પસંદ થઈ છે :

માણસ ઉર્ફે રેતી, ઉર્ફે દરિયો, ઉર્ફે ડૂબી જવાની
ઘટના ઉર્ફે;
ઘટના એટલે લોહી, એટલે વહેવું એટલે ખૂટી જવાની
ઘટના ઉર્ફે....

અને ૧૫૯ ઉપર બાલાશંકર કંથારિયાની રચના
'ગુજારે જે શિરે તારે' પણ ગીત તરીકે સ્થાન પામી છે,

"ગુજારે જે શિરે તારે જગતનો નાથ તે સ્હેજે,
ગણ્યું જે પ્યારું પ્યારાએ અતિ પ્યારું ગણી લેજે."

વળી, પાના ૧૭૮ ઉપર મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદીનું
કાવ્ય 'અમર આશા' પણ અહીં ગીત તરીકે પસંદ થયેલું
છે ;

"કહીં લાખો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઈ છે;
ખફા ખંજર સનમનામાં, રહમ ઊંડી લપાઈ છે."

આમ અહીં કોઈ એકાદ ગઝલ ગીત તરીકે ગણીને
લેવાઈ હોય તેવું બન્યું નથી. ગુજરાતી કવિતાના એક
સામાન્ય ભાવક તરીકે અત્યાર સુધી આ બધી રચનાઓ
ગઝલો છે એવું હું સાંભળતો આવ્યો છું. અને આદિલ,
બાલાશંકર અને મ. ન. દિવેદીની આ રચનાઓ મને
શાળાના અભ્યાસક્રમમાં ગઝલ સ્વરૂપ તરીકે ભણાવવામાં
આવી છે. આજે પણ એ સ્વરૂપ તરીકે ભણાવવામાં
આવતી હશે એમ ધારું છું. માનનીય શ્રી ચંદ્રકાંત
શેઠસાહેબની વિદ્વતા, અભ્યાસનિષ્ઠા અને ખંત વિષે મારા
મનમાં પૂરો આદર છે પરંતુ ઉપરની બધી રચનાઓ ગીત
છે એવું મારી સામાન્ય સમજણ સ્વીકારી શકતી નથી.
વળી આર.આર.શેઠ એન્ડ કં. પ્રા.લિ.દ્વારા પ્રકાશિત અને
ડો.એસ.એસ.રાહી અને રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન' સંપાદિત
'અમર ગઝલો' પુસ્તકમાં અનુક્રમે પાના ક્રમાંક ૬, ૧૭,
૧૮, ૧૫૨ અને ૨૭૦ ઉપર તો આ બધી રચનાઓ
ગઝલ તરીકે બંને સંપાદકોએ સમાવી છે. કોઈ એક રચના
ગીતનુમા ગઝલ હોઈ શકે, પરંતુ પાંચ-પાંચ રચનાઓમાં

ગીત પણ હોય અને ગઝલ પણ હોય તેવું કઈ રીતે
બને? 'અમર ગઝલો'ની આવૃત્તિઓ ઇ.સ.૨૦૦૭ અને
પુ.મુ.૨૦૦૮માં થઈ ચૂકી છે તો 'અમર ગીતો'ની
આવૃત્તિઓ ઇ.સ.૨૦૦૦, પુ.મુ.૨૦૦૭ અને સંવર્ધિત
આવૃત્તિ ૨૦૧૦માં થયેલી છે. આમ એક જ પ્રકાશન-
ગૃહની એક જ શ્રેણીમાં ગીત અને ગઝલ એમ બે જુદાં
સ્વરૂપોમાં આ પાંચ રચનાઓ ઇ.સ.૨૦૦૦થી છપાતી
રહી છે.

જે ગઝલ કોઈ ગાયક દ્વારા ગવાયેલ હોય તે ગીત
ગણાય એવી ઉદાર વ્યાખ્યા લઈએ તો પણ બીજી મુશ્કેલી
ઊભી થશે દા.ત. આદિલ મન્સુરીની રચના 'મળે ન મળે'
છપાઈ ત્યારે ગઝલ તરીકે જ છપાઈ હશે. ત્યાર બાદ
સાત-આઠ વરસે કોઈ ગાયક કે સંગીતકારના ધ્યાને
આવતાં તે સંગીતબદ્ધ થઈ હોય તો પ્રથમ સાત-આઠ
વરસ તેનું સાહિત્યસ્વરૂપ ગઝલનું અને ત્યાર પછી એનું
સ્વરૂપ ગીતનું ગણવાનું રહે? આજની તારીખે શાળા-
મહાશાળાઓમાં એને કયા સ્વરૂપે ભણાવવાની થાય? એ
રીતે ઘણીવાર ગઝલ ગાતાં પહેલાં કેટલાંક ગાયકો એક
બે મુક્તક પણ ગાતાં હોય છે તો તે આવી વ્યાખ્યા
પ્રમાણે મુક્તક ગણાય કે ગીત? એ રીતે ભવિષ્યમાં કોઈ
સંગીતકાર બ.ક.ઠા.નું સોનેટ 'જૂનું પિયરઘર' કે
'ઉશનસૂ'નું સોનેટ 'વળાવી બા આવી'ને પણ સ્વરબદ્ધ
કરીને ગાય કે ગવરાવે તો તે ગવાયા તારીખથી
સાહિત્યસ્વરૂપ તરીકે સોનેટમાંથી તબદીલ થઈને ગીત
તરીકે વર્ગીકૃત કરવાની થાય? અને શાળા-
મહાશાળાઓમાં એને કયા સ્વરૂપે ભણાવવાની રહે?
સંગીતના આધારે બતાવેલી આવી ઉદારતા સાહિત્યના
ક્ષેત્રમાં અભ્યાસકીય કે સ્વરૂપગત અરાજકતા ન સર્જે?
કોઈ કૃતિ કયા સાહિત્યસ્વરૂપની છે તેને નક્કી કરવાનો
પાયો સાહિત્યના સિદ્ધાંતોથી નક્કી થાય કે સંગીતનાં
ધોરણોથી? આશા રાખું છું કે આ અંગે સ્વરૂપના વિશેષ
જાણકારો અને વિદ્વાનો ચર્ચા કરી ચોક્કસ માર્ગદર્શન
આપશે.

—કિરીટ દૂધાત

અમદાવાદ,
૩૦-૧૧-૨૦૧૪

સામયિક લેખ સૂચિ : ૨૦૧૩

‘લોકસાહિત્ય : અભ્યાસ’થી ‘વિશેષાંકો’ સુધી (સંપૂર્ણ)

કિશોર વ્યાસ

- ૨૦૧૩ના વર્ષનાં ગુજરાતી સાહિત્યનાં સામયિકોમાં પ્રગટ થયેલા લેખોની આ વર્ગીકૃત સૂચિની કેટલીક વિગતો નીચે પ્રમાણે છે :
૧. સૂચિની આધારસામગ્રી લેખે લીધેલાં સામયિકો : એતદ્, કવિતા, કવિલોક, કુમાર, તથાપિ તાદર્થ્ય, દલિતચેતના, ધબક, નવનીત-સમર્પણ, નાટક, પરબ, પ્રત્યક્ષ, ફાર્બસ ત્રૈમાસિક, બુદ્ધિપ્રકાશ, મોનોઈમેજ, રીતિ, લોકગુર્જરી, વિ. વિવિધાસંચાર, શબ્દસર, શબ્દસૃષ્ટિ, સન્ધિ, સમીપે અને હયાતી. કુલ ૨૪ સામયિકો.
  ૨. અભ્યાસ-ઉપયોગિતાના સંદર્ભને આગળ રાખ્યો હોવાથી અહીં મહત્ત્વની જણાયેલી વિગતોને જ અંકે કરી છે. અડધા પાનામાં પ્રગટ પુસ્તક-પરિચયોને અહીં છોડી દીધા છે. તેમ પરિસંવાદોના અહેવાલોને બાકાત રાખ્યા છે. પ્રાસંગિક નોંધોને પણ અહીં લીધી નથી.
- કિશોર વ્યાસ

□

લોકસાહિત્ય, ચારણીસાહિત્ય અભ્યાસ:

ઉત્તર ગુજરાતનાં ઉત્સવ ગીતો -ધર્મેન્દ્રસિંહ એમ. વાઘેલા, રીતિ, જાન્યુ-માર્ચ, ૩૮-૪૨

ઉત્તર ગુજરાતનાં લગ્નગીતોમાં સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ -ભરત પંડ્યા, પરિવેશ, જાન્યુ-માર્ચ, ૮૨-૮૧

કથાગત, સામાજિક અને સ્વરૂપ સંદર્ભે ચાર ભીલી ગીતકથાઓ -હસુ યાજ્ઞિક, પરબ, મે, ૫૭-૭૧

કુંકણ જાતિના લગ્નગીતોમાં પ્રકૃતિનિરૂપણ -હરેન્દ્રકુમાર વી. ચૌધરી, વિવિધાસંચાર, માર્ચ-મે, ૧૫-૨૧

ગુજરાતના આદિવાસી લોકસાહિત્યનો ઇતિહાસ (હસુ યાજ્ઞિક) -અરુણ જે કક્કડ, બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ, ૩૬-૪૧

ગુજરાતના લોકગીતોમાં નારીજીવન -રમેશ વાઘેલા, પરિવેશ, જુલાઈ-સપ્ટે, ૯૯-૧૦૩

ગુજરાતી અને રાજસ્થાનીલોકગીતોમાં ભાઈબહેનની સંદર્ભ - કુસુમ એચ.ગોહિલ, રીતિ, જુલાઈ, ૨૨-૭

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ભીલી મૌખિક મહાકાવ્યો - ભગવાનદાસ પટેલ, વિવિધાસંચાર, જૂન-ઓગસ્ટ, ૨૪-૪૩

ચરોતરના રોહિત સમાજનાં લગ્નગીતો -વસંત એમ. રોહિત, દલિતચેતના, ફેબ્રુ. ૧૧-૬

*એજ, રીતિ, એપ્રિલ-જૂન, ૩૦-૬

ચારણી અને સંતસાહિત્યક્ષેત્રે જયમલ્લ પરમારનું પ્રદાન - હસુ યાજ્ઞિક, લોકગુર્જરી, અંક: ૨, ૪૧-૫

ચૌધરી-ગામીત-કોંકણી જાતિના હોળીગીતોમાં સામ્યતા - રોશન ચૌધરી, રીતિ, જાન્યુ-માર્ચ, ૨૮-૩૨

જયમલ્લ પરમારનું લોકવિદ્યાકાર્ય -બળવંત જાની, લોકગુર્જરી, અંક: ૩, ૩૧-૮

ઠાકર્યાગીતોનું વર્ગીકરણ અને તેમાંથી પ્રગટતું સમકાલીન લોકમાનસ -અમૃત કુંવર, દલિતચેતના, મે, ૨૫-૩૪

ડાંગી લોકકથાઓમાં પ્રગટ થતો સમાજ અને સંસ્કૃતિ - પ્રભુભાઈ આર. ચૌધરી, વિવિધાસંચાર, માર્ચ-મે, ૨૨-૮

ઢોડિયા અને ચૌધરી સમાજનાં પ્રચલિત ઉખાણા -નૂતન એમ. ચૌધરી, રીતિ, ઓક્ટો, ૨૨-૪

દક્ષિણ ગુજરાતના ઘોડિયા જાતિનાં દિવાસનાં ગીતો - મોહનભાઈ બી. પટેલ, રીતિ, જુલાઈ, ૧૮-૨૧

દક્ષિણ ગુજરાતના ઘોડિયા જાતિનાં લોકગીતો -ભારતીબેન એમ. પટેલ, વિવિધાસંચાર, જૂન-ઓગસ્ટ, ૬૫-૭૧

દક્ષિણ ગુજરાતના ઘોડિયા જાતિના હોળીના ગીતો - મોહનભાઈ પટેલ, રીતિ, જાન્યુ-માર્ચ, ૭-૧૩

દુહામાં દામ્પત્ય -આઠેય પહોરનાં દુહા-ઉત્સવ ખાચરિયા, રીતિ, ઓક્ટો, ૫-૬

દુહામાં વર્ષા -વરૂ હરેશભાઈ પી. રીતિ, ઓક્ટો, ૧૬-૨૧

પંચમહાલના પટેલ સમાજનાં લગ્નગીતો -નીતિનકુમાર પ્રભુદાસ પટેલ, રીતિ, ઓક્ટો, ૨૮-૩

પાટણવાડાનાં લોકગીતોમાં નારીનાં ઘરેણાં -મહેશ બારોટ, રીતિ, ઓક્ટો, ૯-૧૨

બ્રહ્માનંદ અને દેવાનંદ સ્વામીની ચારણશૈલીની સંતવાણી: આસ્વાદ અને અવબોધ -દેવેન્દ્ર એ. ગઢવી, લોકગુર્જરી, અંક: ૧, ૮૪-૮૦

લોકકથા: આદિકાળથી ઇન્ટરનેટ યુગ સુધી -પરમ પાઠક, પરિવેશ, જાન્યુ-માર્ચ, ૭૫-૮૧

લોકકથાઓ વિશે એક સંકલન - શિરીષ પંચાલ, સમીપે,

ઓક્ટો-ડિસે., ૬૦-૧૨૪
 લોકગીતોમાં માનવસંવેદના -ભગવાન એસ. ચૌધરી, રીતિ,
 એપ્રિલ-જૂન, ૨૦-૩
 લોકગીતોમાં રસસૃષ્ટિ -પ્રવીણકુમાર પી. રથવી, શબ્દસર,
 ઓક્ટો-ડિસે., ૭૯-૮૫
 લોકતાત્વિક ક્ષેત્રવિસ્તારના પરિપ્રેક્ષ્યમાં ઉત્તર ગુજરાતની
 લોકકથાઓ -હસુ યાજ્ઞિક, શબ્દસૃષ્ટિ, સાપ્તે, ૫૧-૬૧
 લોકનાટ્ય ભવાઈનો શિક્ષણમાં વિનિયોગ -હાર્દિક ડી. મહેતા.
 રીતિ, એપ્રિલ-જૂન, ૩-૬
 લોકનૃત્યો અને કાષ્ઠકલાપ -ભીમજી ખાચરિયા, શબ્દસર,
 ફેબ્રુ, ૧૫-૭
 લોકવાદ્યો: ઉત્પત્તિ અને વર્ગીકરણ -નયના અંતાળા,
 લોકગુર્જરી, અંક: ૨, ૮૭-૯૦
 લોકવિદ્યાકીય ક્ષેત્રે હસુ યાજ્ઞિકનું આગવું પ્રદાન -બળવંત
 જાની, લોકગુર્જરી, અંક: ૨, ૫૬-૭૦
 લોકસંસ્કૃતિ: વિભાવના અને વર્ગીકરણ -બલરામ ચાવડા,
 શબ્દસર, જાન્યુ, ૪૨-૫
 લોકસંસ્કૃતિમાં ચાચર ચોકનું માન અને સ્થાન -બિપિન
 ચૌધરી, રીતિ, ઓક્ટો, ૩-૪
 લોકસંસ્કૃતિમાં ગાય -બિપિન ચૌધરી, રીતિ, જુલાઈ, ૩-૭
 લોકસાહિત્યના સંપાદન ક્ષેત્રે ઉમાશંકર જોશીનું આગવું
 પ્રદાન -હર્ષદા જે. શાહ, લોકગુર્જરી, અંક: ૨, ૪૬-૫૫
 લોકસાહિત્યના સંપાદન ક્ષેત્રે ઝવેરચંદ મેઘાણી - પીયૂષ
 એમ. ચાવડા, રીતિ, જુલાઈ, ૩૩-૪૦
 લોકસાહિત્યની સંપાદન- સંશોધનપદ્ધતિ - હસુ યાજ્ઞિક,
 શબ્દસૃષ્ટિ, માર્ચ, ૭૧-૬
 લોકસાહિત્યમાં પર્યાવરણ જાળવણીનું કથન - રાજુલ દવે,
 લોકગુર્જરી, અંક: ૨, ૮૧-૬
 લોકસાહિત્યમાં લોકકથા -નયનાબેન અંતાળા, રીતિ, જુલાઈ,
 ૨૮-૩૨
 હરદાસ મિસાણી પોતીકી કથનકળા -અંબાદાન રોહડિયા,
 લોકગુર્જરી, અંક: ૨, ૨૫-૩૭
 હેમર હાથીડો: વ્યંજનાનિષ્ઠ લોકકલ્પન -લાભશંકર પુરોહિત,
 લોકગુર્જરી, અંક: ૨, ૭૩-૮૦

ભાષાવિજ્ઞાન-વ્યાકરણ-કોશ સમીક્ષા અને અભ્યાસ
 અમે બોલીઓ છીએ (શાંતિભાઈ આચાર્ય) -બિપિન આશર,
 લોકગુર્જરી, અંક: ૩, ૬૭-૭૪
 અષ્ટાધ્યાયી (પાણિનિ, અનુ. જયંતીલાલ ભટ્ટ, સંપા.

કિશોરચંદ્ર પાઠક) -હર્ષવદન ત્રિવેદી, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-સાપ્તે.,
 ૩૧-૭
 કચ્છી અને ગુજરાતીભાષાનાં જુદાં પડતાં લક્ષણો -માવજી
 મહેશ્વરી, શબ્દસૃષ્ટિ, નવ. ૫૯-૬૨
 ગુજરાતી લેખન-રીતિ (સં. અરવિંદ ભંડારી, અન્ય)
 - રમણ સોની, શબ્દસૃષ્ટિ, જૂન, ૫૪-૬૫
 - હર્ષવદન ત્રિવેદી, પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન, ૧૨-૨૧
 ગુજરાતી શબ્દાર્થકોશ (સં. યોગેન્દ્ર વ્યાસ, અન્ય) -હેમન્ત
 દવે, પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ-માર્ચ, ૧૮-૨૮
 ચારણીભાષાનું ડિગ્ગણશાસ્ત્ર (રમણીકલાલ મારુ) -ભૂપતરાય
 ઠાકર, શબ્દસૃષ્ટિ, ફેબ્રુ, ૮૪-૭
 દક્ષિણ ગુજરાતની આદિવાસી ચોધરી બોલી: કેટલીક
 લાક્ષણિકતાઓ -નવીન કા. મોદી, વિવિધાસંચાર, જૂન-
 ઓગસ્ટ, ૩-૬
 દાહોદ જિલ્લાની ભીલી લોકબોલીની લાક્ષણિકતાઓ -
 ઈસ્માઈલ આર. સંગાડા, વિવિધાસંચાર, જૂન-ઓગસ્ટ, ૭૨-
 ૪
 પારસી ગુજરાતી, આપણી એક લોપ પામતી બોલીની અને
 સાથે જ એક નષ્ટપ્રાય થતી સંસ્કૃતિની કૃણકથા -ભારતી
 મોદી, ત્રૈમાસિક, એપ્રિલ-સાપ્તે, ૭૯-૯૯

વિવેચન-સંશોધન સમીક્ષા

અર્થબોધ(ગુણવંત વ્યાસ) -જગદીશ ગૂર્જર, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-
 સાપ્તે, ૨૧-૪
 - નીતિન રાઠોડ, પરિવેશ, જાન્યુ-માર્ચ, ૬૫-૭
 અવગાહન(રાજેન્દ્ર પટેલ) -કિશોર વ્યાસ, ૫૨બ, એપ્રિલ,
 ૬૫-૮
 અંતે આરંભ(રસિક શાહ) -સુમન શાહ, એતદ્, એપ્રિલ-જૂન,
 ૪૩-૫૩
 આધુનિકતા: એક સંકુલ સંપ્રત્યય(બિપિન આશર) -અરુણા
 જે. ત્રિવેદી, વિવિધાસંચાર, જૂન-ઓગસ્ટ, ૧૮-૯
 આપણા હઝલકારો(આશિત હેદરાબાદી) -મધુ કોઠારી,
 મોનોઈમેજ, નવે, ૩૫-૭
 કથા અને કલા(મણિલાલ હ. પટેલ) -નીતિન વી. પટેલ,
 પરિવેશ, ઓક્ટો-ડિસે., ૬૧-૩
 ગુજરાતમાં ગાંધીયુગ(કાકાસાહેબ કાલેલકર) -ચંદ્રકાન્ત
 ટોપીવાળા, પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન, ૨૬-૮
 ગુજરાતી દલિતકવિતાનો આસ્વાદ(સતીશ પ્રિયદર્શી) -
 જીગ્નેશ પી. ઠક્કર, પરિવેશ, જાન્યુ-માર્ચ, ૬૩-૪

-રતિલાલ કા. રોહિત, દલિતચેતના, જૂન, ૧૫-૭
 ગુજરાતી દલિત નવલકથા-ઉદ્ભવ અને વિકાસ(હરીશ મંગલમ્) -બાબુ દાવલપુરા, હયાતી, જાન્યુ-માર્ચ, ૩૩-૪૬
 ગુજરાતી રેખાચિત્રો(પન્ના ત્રિવેદી) -અશોક ચાવડા, કુમાર, ઓગસ્ટ, ૪૪-૫
 ગુજરાતી વિવેચનનો અનુબંધ, ભાગ: ૧-૨(ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા) -હર્ષવદન ત્રિવેદી, શબ્દસૃષ્ટિ, એપ્રિલ, ૭૦-૮૦
 ગુજરાતી સાહિત્ય: સત્વ અને સમૃદ્ધિ(રાજેશ મકવાણા) - પ્રતિભા ત્રિવેદી, પરિવેશ, એપ્રિલ-જૂન, ૫૦-૧
 ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાનો સાહિત્યતત્ત્વવિચાર(ઉર્વી તેવાર) - વિજય શાસ્ત્રી, તથાપિ, માર્ચ-મે, જૂન-ઓગસ્ટ, ૮૯-૯૨
 ચારણી બારમાસી કવિતા(બળવંત જાની) -કૌશિક પંડ્યા, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ., ૪૨-૪
 તત્ત્વલક્ષી પારદર્શકતા(જયંત કોઠારી, સં. રમણ સોની) - રતિલાલ બોરીસાગર, પરબ, જૂન, ૫૦-૫
 દલિત કથાવિમર્શ(કાન્તિ માલસતર) -હરીશ મંગલમ્, પરિવેશ, ઓક્ટો-ડિસે, ૬૬-૮
 નવલકથા અને નાટકમાં હસ્યા-કટાક્ષ -સોનલ ધડૂક, વિવિધાસંચાર, માર્ચ-મે, ૪૮-૫૧
 નાનાલાલનું અપદ્યાગદ્ય(જયંત ગાડીત) -ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો-ડિસે, ૨૫-૮
 પુસ્તકની પાંખે(નરોત્તમ પલાણ) -ઈશ્વર પરમાર, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓગસ્ટ, ૪૮
 બહુવચન(અનુ. કરમશી પીર) -શિરીષ પંચાલ, પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ-માર્ચ, ૧૪-૭
 ભારતીય નવલકથા(બિપિન આશર) -હેમંત સુથાર, તાદર્થ્ય, ફેબ્રુ, ૪૩-૭
 ભાષાવિમર્શ લેખસંચય(હર્ષવદન ત્રિવેદી) -રમણ સોની, પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ-માર્ચ, ૩-૫
 મધ્યકાલીન કાવ્યશાસ્ત્ર(ધીરુ પરીખ) -નરોત્તમ પલાણ, પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન, ૨૧-૫
 રસગંધા(બાલચંદ્ર પરીખ) -જિજ્ઞેશ એમ. ઠક્કર, શબ્દસૃષ્ટિ, ડિસે. ૭૨-૬
 રાવજી પટેલ(સતીશ ડણાક) -સિલાસ પટેલિયા, તાદર્થ્ય, ઓક્ટો, ૨૯-૩૩
 વાચનવ્યાપાર(જયેશ ભોગાયતા) -પારુલ કંદર્પ દેસાઈ, પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન, ૯-૧૨
 સંગત(રમણીક અગ્રાવત) -સંધ્યા ભટ્ટ, શબ્દસૃષ્ટિ, સપ્ટે, ૭૬-૭૯

સાક્ષીભાસ્ય(ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા) -રમણ સોની, પરબ, માર્ચ, ૫૩-૯
 -સેજલ શાહ, શબ્દસર, માર્ચ-એપ્રિલ, ૫૨-૯
 સાહિત્ય સંકેત(મોહનભાઈ પટેલ) -બાબુભાઈ બારડ, પરિવેશ, એપ્રિલ-જૂન, ૮૮-૯
 સાહિત્યિક સામયિકો: પરંપરા અને પ્રભાવ(સં. હસિત મહેતા) -ડંકેશ ઓઝા, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓગસ્ટ, ૮૮-૦
 - મધુસૂદન પારેષ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ, ૧૭-૨૧
 સૌરાષ્ટ્રનું સાહિત્ય(નિરંજન રાજ્યગુરુ) - અરુણ જે. કક્કડ, બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે, ૨૪-૭
 હરીશ મંગલમ્: સર્જક અને વિવેચક(સં. પથિક પરમાર) - બાબુ દાવલપુરા, હયાતી, જૂન, ૪૫-૫૯

વિવેચન-સંશોધન અભ્યાસ

અદભૂતરસની અનુપમ કથા: અંબડ રાસ -અભય દોશી, ફાર્બસ ત્રૈમાસિક જાન્યુ-માર્ચ, ૮-૨૨
 અનુવાદ વિમર્શ -નરેશ વેદ, પરિવેશ, જાન્યુ-માર્ચ, ૪૯-૫૩
 અનુવાદની ભાષા: પરિચર્યા નિમિત્તે થોડું મનોમંથન - રમણીક સોમેશ્વર, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓગસ્ટ, ૫૧-૬
 અનુવાદની સમસ્યાઓ -હેતલ કિરીટકુમાર ગાંધી, વિ. જાન્યુ, ૧૭-૯
 આધુનિક ગુજરાતી વિવેચનની આજના સંદર્ભમાં પ્રસ્તુતતા -જયેશ ભોગાયતા, એતદ્, એપ્રિલ-જૂન, ૮૫-૯૬
 આધિપત્ય અને પ્રતિરોધ -હિમાંશી શેલત, ફાર્બસ ત્રૈમાસિક, ઓક્ટો-ડિસે. ૧૫-૭
 આધિપત્યના ઇતિહાસમાં વિદ્રોહનું પગેરું -પ્રવીણ પંડ્યા, ફાર્બસ ત્રૈમાસિક, ઓક્ટો-ડિસે. ૧૮-૩૧
 આઘકવિ નરસિંહ મહેતા એ જ નરસિંહરામ પંડ્યા - ચંદ્રકાન્ત પટેલ, તાદર્થ્ય, સપ્ટે, ૧૬-૨૪
 અભિજ્ઞાનનું કાવ્યાર્થમાં રૂપાંતરણ: કાલિદાસની સર્જનયાત્રા -અજિત ઠાકોર, સમીપે, જાન્યુ-માર્ચ, ૫૭-૬૫
 અંબડવિદ્યાધરરાસ-વિશેષ વાત -પ્રદીપ એસ. જોષી, વિવિધાસંચાર, માર્ચ-મે, ૩૩-૪
 ઉત્તર ગુજરાતના સંતસાહિત્યમાં સંત સદારામનું પ્રદાન - બાબુ પટેલ, લોકગુર્જરી, અંક: ૨, ૯-૨૪
 ઉપેક્ષિત રસ: બીભત્સ -ચિનુ મોદી, શબ્દસર, ઓક્ટો-ડિસે, ૧૩૧-૩૯
 ઓગણીસમી-વીસમી સદીનું ચેક સાહિત્ય(મૂ. લે. નિર્મલ વર્મા) -અનુ. રમણ સોની, પરબ, ઓક્ટો, ૫૦-૯

કચ્છ પ્રદેશના સાહિત્યિક સામયિકો -સંજય પી. ઠાકર, તથાપિ, માર્ચ-મે, જૂન-ઓગસ્ટ, ૧૦૪-૧૦
કચ્છનું પત્રકારત્વ -નીતા ઉદાણી, વિ. જાન્યુ, ૨૯-૩૫
કર્ણ: સ્ખલન કૌન્તેયનું, મથ રાધેયનું, કીર્તન વૈકર્તનનું - અજિત ઠાકોર, શબ્દસૃષ્ટિ, જાન્યુ, ૭૮-૮૮
કનૈયાલાલ મુનશી: કેટલાક પ્રશ્નો -ભરત મહેતા, નવનીત સમર્પણ, ઓગસ્ટ, ૭૭-૮૩
ક્લાસીકલ ડાયસ્પારા -ઋચા બ્રહ્મભટ્ટ, શબ્દસર, જૂન, ૩-૫
કાકાસાહેબ કાલેલકર નિબંધોમાં હિમાલયદર્શન -મેહુલ ડી. પટેલ, વિ. જુલાઈ, ૧૪-૯
કાનજી પટેલ: પ્રતિબદ્ધ સર્જક -ભરત મહેતા, એતદ્, ડિસે. ૫૨-૬૦
ગદ્યવિમર્શ -નરેશ વેદ, પરિવેશ, ઓક્ટો-ડિસે, ૪૨-૭
ગુજરાતની પ્રમુખ સંતસાહિત્ય પરંપરા: કબીર-રવિ, ભાણ સંપ્રદાય -નાથલાલ ગોહિલ, લોકગુર્જરી, અંક: ૧, ૧૧૯-૩૮
ગુજરાતી કાવ્યવિવેચનમાં અણંદસ ચર્ચા -શિરીષ પંચાલ, સન્ધિ, ઓક્ટો-ડિસે, ૮૧-૯
ગુજરાતી કાવ્યવિવેચનમાં છાંદસ-અણંદસ: એક સંકલન - શિરીષ પંચાલ, સન્ધિ, એપ્રિલ-જૂન, ૮૩-૯
ગુજરાતી દલિત સાહિત્યમાં નારીચેતના -અતુલ પરમાર, હયાતી, જૂન, ૨૧-૭
ગુજરાતી ભાષામાં સંજ્ઞા વિચાર: નહીં તપે તે શેની ભાણ? -કિશોર વ્યાસ, બુદ્ધિપ્રકાશ, સાપ્તે, ૨૬-૩૩
ગુજરાતી ભાષાનાં કેટલાંક મહત્વના સંપાદનોની પાઠ્યલક્ષી સમીક્ષા અભ્યાસ -રતિલાલ બોરીસાગર, બુદ્ધિપ્રકાશ - નળાખ્યાન, ડિસે, ૪૧-૨, પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય, નવે, ૪૧-૩, મહાભારત: ગ્રંથ ૧થી ૭ - બુદ્ધિપ્રકાશ, જૂન, ૩૯-૪૪
માધવાનલ-કામકન્દલા પ્રંબધ, ઓક્ટો, ૩૯-૦, રૂપસુન્દર કથા, બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ, ૩૯-૪૦, સુદામાચરિત્ર, સાપ્તે., ૪૫-૬, હંસાવતી વિક્રમ ચરિત્રવિવાહ, ઓગસ્ટ, ૪૩-૪
ગુજરાતી મીર કોમના સંતો ને સાહિત્ય -ભીષુ કવિ, લોકગુર્જરી, અંક: ૩, ૨૧-૮
ગુજરાતી સાહિત્યનાં ભીલી મૌખિક મહાકાવ્યો - ભગવાનદાસ પટેલ, ત્રૈમાસિક, એપ્રિલ-સાપ્તે, ૧૦૫-૨૬
ગુજરાતી સાહિત્યવિવેચનમાં દુર્બોધતા-વિમર્શ -અજિત ઠાકોર, તથાપિ, સાપ્તે-નવે, ૨૧-૩૪
ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાનું વિવેચનકાર્ય -ઈલા નાયક, સમીપે,

જાન્યુ-માર્ચ, ૩૭-૫૦
જયન્ત પાઠકનું સર્જનાત્મક ગદ્ય -મણિલાલ હ. પટેલ, શબ્દસૃષ્ટિ, મે, ૫૭-૬૩
ડાયસ્પોરિક ડિલેમા અથવા દરિયાપારની દ્વિધા -પ્રીતિ સેનગુપ્તા, પરબ, સાપ્તે, ૬૬-૭૦
તુલનાત્મક અધ્યયન, તુલનાત્મક સાહિત્ય અને સાહિત્યોનું તુલનાત્મક અધ્યયન -કુમાર જૈમિનિ શાસ્ત્રી, તાદર્થ્ય, ઓગસ્ટ, ૧૬-૨૦
દલિતસાહિત્યની વિભાવના - સંજય જે. આચાર્ય, દલિતચેતના, જૂન, ૧૮-૨૧
નરોત્તમ પલાણની પ્રવાસકથાઓ -ભીમજી ખાચરિયા, તાદર્થ્ય, જાન્યુ, ૩૨-૪૧
નાટકમાં ભાષાકર્મ -ચંદ્રકાન્ત શેઠ, બુદ્ધિપ્રકાશ, મે, ૨૦-૧
નિબંધકાર ભોળાભાઈ પટેલ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓગસ્ટ, ૧૬-૨૦
નિબંધનું સ્વરૂપ અને એના આસ્વાદના પ્રશ્નો -રમણ સોની, એતદ્, એપ્રિલ-જૂન, ૭૮-૮૪
પદ્યમાં પ્રેમાનંદ, ગદ્યમાં મુનશી -ચિનુ મોદી, શબ્દસૃષ્ટિ, ડિસે, ૬૬-૮
પશ્ચિમમાં દુર્બોધતાનો વિભાવ - ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, તથાપિ, સાપ્તે-નવે, ૩૫-૭
પંડિતયુગના મૈત્રીસંબંધો -કિશોર વ્યાસ, કુમાર, માર્ચ, ૨૭-૩૦, એપ્રિલ, ૩૯-૦, મે, ૩૨-૩, જૂન, ૨૬-૮, જુલાઈ, ૩૧-૩૪
પુરાકલ્પન(મિથ): માનવસંસ્કૃતિની ભેટ -હાસ્યદા પંડ્યા, તાદર્થ્ય, ઓક્ટો, ૨૫-૮
પુરાકલ્પનનો સાહિત્યમાં વિનિયોગ -સતીષ પ્રિયદર્શી, વિવિધાસંચાર, માર્ચ-મે, ૮૫-૯૦
પ્રવીણ દરજ્જા: નિબંધકાર તરીકે -શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, બુદ્ધિપ્રકાશ, ફેબ્રુ, ૧૯-૨૨
-હિતેશ પંડ્યા, પરબ, જાન્યુ, ૬૨-૮
પ્રસ્થાન સામયિકનું પ્રદાન(ગાંધીયુગના સામયિકોના સંદર્ભમાં) -કિશોર વ્યાસ, તથાપિ, માર્ચ-મે, જૂન-ઓગસ્ટ, ૯૭-૧૦૩
બહુસાંસ્કૃતિકતા -યોગેન્દ્ર માંકડ, તથાપિ, સાપ્તે-નવે, ૩૯-૪૫
બાબુ સુથાર અને ઉત્તર આધુનિક તત્ત્વવિચાર -હર્ષવદન ત્રિવેદી, તથાપિ, સાપ્તે-નવે, ૫૬-૬૧
બિલ્હણરચિતા ચૌરપંચાશિકા: રતિપ્રીતિયોગની ઉલ્લસિત ગીતિકા -અજિત ઠાકોર, તથાપિ, માર્ચ-મે, જૂન-ઓગસ્ટ, ૫૭-૬૭

બ્રહ્માની સૃષ્ટિ પંચરસ છે -વિનોદ જોશી, શબ્દસર, ઓક્ટો-
ડિસે, ૨૬-૭
ભક્તિરસ(સિદ્ધરસ, એ રસની સ્વાદ શંકર જાણે) -નિરંજન
રાજ્યગુરુ, શબ્દસર, ઓક્ટો-ડિસે, ૧૫૨-૬૫
ભારતના મહાન સંતોની અવળવાણી: સ્વરૂપ અને સાહિત્ય
-હિમાંશુ દામોદર ભટ્ટ, તાદર્થ્ય, એપ્રિલ, ૩૨-૫
ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સંત-ભક્ત પરંપરા અને સાહિત્ય -
રામજી સાવલિયા, લોકગુર્જરી, અંક: ૩, ૧૨-૨૦
ભાષાંતર નહીં, સર્જનશીલ નવસંસ્કરણ -જયંત મેઘાણી,
પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન, ૫૭-૬૦
ભોળાભાઈ પટેલ સાહિત્યવિવેચનની આસ્વાદલક્ષી અને
તુલનાત્મક દષ્ટિના તરફદાર -સતીશ ડણાક, તાદર્થ્ય, એપ્રિલ,
૧૫-૨૪
મધુસૂદન પારેખનું હાસ્યરસ ક્ષેત્રે પ્રદાન - શ્રદ્ધા ત્રિવેદી,
શબ્દસૃષ્ટિ, મે, ૬૪-૮
મધ્યકાલીન અધ્યાત્મસાધના પરંપરા અને ગુજરાતી
સંતસાહિત્યની પૃષ્ઠભૂમિકા -નરેશ વેદ, લોકગુર્જરી, અંક:૩,
૩-૧૧
મધ્યકાલીન ભારતીય સાહિત્યમાં વિદ્રોહની ભૂમિકા -
રતિલાલ રોહિત, પરિવેશ, એપ્રિલ-જૂન, ૮૧-૭
મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં અદ્ભુતરસ -અભય દોશી, શબ્દસર,
ઓક્ટો-ડિસે, ૧૬૬-૭૦
મન્ટોનું નિબંધસાહિત્ય -સતીશ ડણાક, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટો,
૧૩-૭
મહાદેવભાઈ દેસાઈ: ડાયરીકાર લેખે -ઈશ્વરચંદ્ર મ. દેસાઈ,
શબ્દસૃષ્ટિ, મે, ૭૦-૪
મહાભારતના પાત્રસંદર્ભે વિનોદ ભટ્ટની બે હાસ્ય-કટાક્ષ
રચનાઓ -વર્ષા એલ. પ્રજાપતિ, તાદર્થ્ય, જૂન, ૩૨-૭
માઈમેસિસ અને સુરેશ જોષી -બાબુ સુથાર, તથાપિ, સપ્ટે-
નવે. ૪૬-૫૫
મેનીક ડીપ્રેસીવ સાયકોસીસ અને સર્જનાત્મકતા -અનિલ
રાજા, પરિવેશ, એપ્રિલ-જૂન, ૬૮-૭૫
યાંત્રિક પુનરુત્પાદનના યુગમાં કલાકૃતિ -વોલ્ટર બેન્જામીન,
અનુ. અમૃત ખત્રી, સન્ધિ, જુલાઈ-સપ્ટે, ૬૬-૮૮
(કવિ)રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની ગીતાંજલીની અને અન્ય હસ્તપ્રતો
વિશે રસપ્રદ માહિતી -ચન્દ્રકાન્ત દેસાઈ, પરબ, ઓગસ્ટ,
૩૩-૪૨
રસ: વિભાવના અને વિવિધા -નિસર્ગ આહિર, શબ્દસર,
ઓક્ટો-ડિસે, ૬-૧૬
રસ અને રુચિ -મણિલાલ હ. પટેલ, શબ્દસર, ઓક્ટો-ડિસે,

૧૨૮-૩૦
રસ ક્યાં નથી? -યજ્ઞેશ દવે, શબ્દસર, ઓક્ટો-ડિસે, ૨૮-
૮
રસમીમાંસા -યોગિની હિમાંશુ વ્યાસ, શબ્દસર, ઓક્ટો-ડિસે,
૧૨૨-૨૭
રાજકારણ અને સાહિત્ય -મોન્ટુ પટેલ, પરિવેશ, જુલાઈ-સપ્ટે,
૫૬-૬૨
વિક્ટોર ફાન્કલની વિચારણા -ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, સમીપે,
જાન્યુ-માર્ચ, ૮૪-૬
વિવેચન: સંજ્ઞા અને સંપ્રત્યય -શીલા વ્યાસ, પરિવેશ, ઓક્ટો-
ડિસે, ૪૮-૦
વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના પરિપ્રેક્ષ્યમાં ભક્તિનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ
- હસમુખ વ્યાસ, લોકગુર્જરી, અંક: ૧, ૮૩-૧૦૮
શંબુકવધા અને સીતાની અગ્નિપરીક્ષા વિશે -હેમન્ત દવે,
નવનીતસમર્પણ, એપ્રિલ, ૧૨૫-૨૮
શૈલીવિચાર - શિરીષ પંચાલ, એતદ્, જાન્યુ-માર્ચ, ૬૪-૮૦
સર્જનપ્રક્રિયા: ગુજરાતી સાહિત્યકારોની દષ્ટિએ - સંજય જે.
આચાર્ય, તાદર્થ્ય, જૂન, ૪૫-૦
સમયસુંદર કૃત મૃગાવતી ચરિત્ર ચોપાઈ રાસ -દીક્ષા એચ.
સાવલા, પરિવેશ, જુલાઈ-સપ્ટે, ૨૬-૩
સંતવાણીના રૂપકો -નરેશ વેદ, લોકગુર્જરી, અંક: ૨, ૩-
૮
સંયોજન કલા -નિસર્ગ આહિર, નવનીત સમર્પણ, જાન્યુ,
૧૧-૮
સંસ્કૃત સાહિત્યમાં રસમાધુર્ય - વિષ્ણુ પુરોહિત, શબ્દસર,
ઓક્ટો-ડિસે, ૮૬-૮૭
સંસ્કૃત સાહિત્યમાં લોકજીવન -રાજેન્દ્ર નાણાવટી, તથાપિ,
સપ્ટે-નવે, ૬૨-૭૪
સાહિત્ય: માનવતા ને દિવ્યતાનો સેતુબંધ -ધીરુભાઈ ઠાકર,
બુદ્ધિપ્રકાશ, મે, ૧૨-૪
સાહિત્યનાં અધ્યયન-અધ્યાપનમાં સંજ્ઞાઓનું મૂલ્ય -સુમન
શાહ, શબ્દસૃષ્ટિ, સપ્ટે, ૪૨-૫૦
સાહિત્યમાં સંવર્ધન અને ભાવનમાં અનુવાદની ભૂમિકા -
ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, શબ્દસૃષ્ટિ, એપ્રિલ, ૨૭-૮
-* એજ, પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ-માર્ચ, ૬૬-૭
સાહિત્યનું અધ્યાપન: સૈદ્ધાંતિક વિચારણા -મૂ. લે. રેને વેલેક,
ઓસ્ટીન વીરેન, ભાવાનુવાદ - જયેશ ભોગાયતા, પરિવેશ,
એપ્રિલ-જૂન, ૧૭-૨૮
સાહિત્યમાં નાયિકાના સ્વરૂપની વિચારણા -સંગીતાબેન કે.
તાવિયાડ, પરિવેશ, જુલાઈ-સપ્ટે, ૪૬-૫૨

સાંપ્રત ગુજરાતી સાહિત્યનાં આંતરવહેણો -ચન્દ્રકાન્ત
 ટોપીવાળા, શબ્દસૃષ્ટિ, જૂન, ૫૧-૩
 સુન્દરીસુબોધ: સદી પૂર્વેની ગુજરાતી મહિલાઓનો અવાજ
 -મોસમ ત્રિવેદી, વિ, ડિસે, ૯-૧૩
 સુરેશ જોષી: સંશોધક, સંપાદક-એક તપાસ -પરમ પાઠક,
 ફાર્બસ ત્રૈમાસિક, જાન્યુ-માર્ચ, ૫૮-૬૯
 સુષુ ભાષિતમ્ સુભાષિતની પચાસ ભૂખરી રંગચાયાઓ
 - વિજય પંડ્યા, શબ્દસર, મે, ૩૬-૪૦
 હરિવલ્લભ ભાયાણીનો વિવેચનવિચાર અને વિવેચક લેખે
 અભ્યાસ -હર્ષવદન ત્રિવેદી, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓગસ્ટ, ૫૭-૬૮
 હાસ્યવિચાર -રતિલાલ બોરીસાગર, શબ્દસર, ઓક્ટો-ડિસે,
 ૧૪૦-૫૧

અન્ય-વ્યાપક : સમીક્ષા

અઢારસો સત્તાવન કાંતિમાં ગુજરાત(આશુતોષ ભટ્ટ) -રસેશ
 જમીનદાર, બુદ્ધિપ્રકાશ, જૂન, ૪૮-૯
 એક અનુપમ અંતરયાત્રા(અનુપમાબહેન શાહ) -નરોત્તમ
 પલાણ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ફેબ્રુ, ૩૪-૫
 કચ્છનો સર્વાંગી ઇતિહાસ ભાગ: ૧/૨(સં.?) -નટવર હેડાઉ,
 બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે, ૪૮-૦
 ગર્મ હવા(ક્લિમસમીક્ષા) -શરીફ વીજળીવાળા, સમીપે,
 એપ્રિલ-સપ્ટે, ૯૭-૧૧૦
 ગાંધીજીની જીવનયાત્રા -એમના જ શબ્દોમાં(સં.મહેન્દ્ર
 મેઘાણી) -મનીષ પંચાલ, શબ્દસર, ફેબ્રુ, ૧૮-૯
 ગાંધીની વીરપસલી: ગાંધીજીના બહેનો પર લખાયેલા પત્રોનું
 સંપાદન(ભદ્રાબહેન સવાઈ) -દક્ષા વી. પટ્ટણી, પરબ, સપ્ટે,
 ૫૯-૬૨
 ગૂર્જરી ડાયજેસ્ટ(સં. કિશોર દેસાઈ, સંચય: બળવંત જાની)
 -કિશોર વ્યાસ, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-સપ્ટે. ૧૭-૨૦
 ચોતરેથી (બાબુ સુથાર) - ઉર્વી તેવાર, એટલૂ, ડિસે. ૬૫-
 ૭૩
 તૈત્તિરીયોપનિષદ (મૃદુલા મારફતિયા) -નરેશ વેદ, શબ્દસૃષ્ટિ,
 ડિસે, ૫૪-૭
 દ્વારકા(સવજી છાયા) -રસેશ જમીનદાર, શબ્દસર, જુલાઈ,
 ૪૦-૩
 પ્રસંગમાધુરી(ધીરુભાઈ ઠાકર) -બાબુ દેસાઈ, બુદ્ધિપ્રકાશ,
 જૂન, ૨૫-૮
 મધ્યાહ્ને સૂર્યાસ્ત(પીયૂષ પંડ્યા 'જ્યોતિ') -અરુણ જે. કક્કડ,
 તાદર્થ્ય, જુલાઈ, ૫૪-૯

- મધુ કોઠારી, મોનોઈમેજ, જુલાઈ, ૨૩-૫
 - રાધેશ્યામ શર્મા, કુમાર, ઓગસ્ટ, ૪૭-૫૩
 મહાન સૂફીઓ(રેવતુફા રાયજાદા) -સંજય ચોટલિયા,
 શબ્દસર, જુલાઈ, ૪૭-૫૩
 માતૃભાષા: લેખનકૌશલ અને શિક્ષણ(યોગેન્દ્ર વ્યાસ, અન્ય)
 -હેમન્ત દવે, સમીપે, જાન્યુ-માર્ચ, ૮૭-૯૯
 રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનો વિનોદવૈભવ(સં. પ્રકાશ વેગડ) -પ્રસાદ
 બ્રહ્મભટ્ટ, પરબ, ડિસે. ૪૭-૦
 લોકભારતી ગ્રામવિદ્યાપીઠ(રમેશ ર. દવે) -સંજય ચૌધરી,
 પરબ, જૂન, ૫૬-૬૪
 વિરલ વિભૂતિઓ(જીવરાજ પારધી) -રમેશ સાંગઠિયા,
 દલિતચેતના, માર્ચ, ૧૭-૯
 વેલકમ ટુ અમદાવાદ(માણેક પટેલ) -દિનેશ દેસાઈ, પરબ,
 માર્ચ, ૬૭-૯
 શિક્ષણયાત્રાના સાથી (રતિલાલ કા. રોહિત) -મધુસૂદન
 પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, મે, ૧૬-૯
 સિનેમાવિમર્શ(અમૃત ગંગર) -રાધેશ્યામ શર્મા, પ્રત્યક્ષ,
 જુલાઈ-સપ્ટે, ૨૫-૭
 - હિમાંશી શેલત, શબ્દસૃષ્ટિ, જુલાઈ, ૮૪-૮
 સ્વકીય(સં. દલપત ચૌહાણ, અન્ય) -બી. કેશર શિવમ્,
 બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસે, ૩૧-૪

અન્ય-વ્યાપક : અભ્યાસ

અતુલ દેસાઈ(ગેબના ગાયક લેખે) -અમર ભટ્ટ, નવનીત
 સમર્પણ, એપ્રિલ, ૫૫-૬૧
 અરણ્યેર દિનરાત્રીની સ્મૃતિ-રમત અને સત્યજિતરાયની
 રમૂજ-વૃત્તિ -અમૃત ગંગર, નવનીતસમર્પણ, સપ્ટે, ૧૧૩-૨૦
 આજનાં આપણાં વીજાણુ માધ્યમો -યજ્ઞેશ દવે, ફાર્બસ
 ત્રૈમાસિક, ઓક્ટો-ડિસે, ૫૦-૯
 ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક અને સામયિકપત્રો -કિશોર વ્યાસ, ફાર્બસ
 ત્રૈમાસિક, ઓક્ટો-ડિસે, ૩૨-૪૧
 એકવીસમી સદીના આરંભે આંબેડકરી-દલિત અખબારી
 આલમનો ભવ્ય અતીત -પી. જી. જ્યોતિકર, હયાતી, જૂન,
 ૨૮-૪૪
 ઓગણીસો એંસી પછીના ગુજરાતી સાહિત્યમાં દલિત સ્ત્રી
 સર્જકોનું પ્રદાન -દલપત ચૌહાણ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ, ૨૫-
 ૩૧
 કથન નૃત્યશૈલી અને સાહિત્ય -સ્વાતિ અજય મહેતા,

પ્રકાશ
 જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર-ડિસેમ્બર ૨૦૧૪ ૪૧

શબ્દસૃષ્ટિ, જુલાઈ, ૭૧-૬
 કફન વાર્તા(પ્રેમચંદ) અને એનું ફિલ્મ રૂપાંતર -દષ્ટિ પટેલ,
 શબ્દસૃષ્ટિ, ઓગસ્ટ, ૬૯-૭૮
 કનૈયાલાલ મુનશી અને ઇતિહાસ -નરોત્તમ પલાણ, નવનીત
 સમર્પણ, ઓગસ્ટ, ૪૩-૫
 કનૈયાલાલ મુનશી અને રાજકારણ -રમેશ ઓઝા,
 નવનીતસમર્પણ, ઓગસ્ટ-સપ્ટે, ૫૨-૬, ડિસે, ૫૭-૯૪
 કનૈયાલાલ મુનશીના સાહિત્યમાં પ્રેમનિરૂપણ -મણિલાલ ડ.
 પટેલ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસે, ૧૯-૨૨
 કનૈયાલાલ મુનશીનું જીવનદર્શન -રઘુવીર ચૌધરી, નવનીત
 સમર્પણ, ઓગસ્ટ, ૩૯-૪૨
 કાનજી પટેલ સંપાદિત વહી અને મૌખિકતા -રવિ. એમ.
 અમીન, પરિવશે, ઓક્ટો-ડિસે, ૨૪-૮
 કાવ્ય-સંગીતમાંથી રસાનુભૂતિ -અમર ભટ્ટ, શબ્દસર,
 ઓક્ટો-ડિસે, ૧૭૧-૭૯
 કાંતિભાઈ પટેલ: સત્ત્વશીલ શિલ્પી -નિસર્ગ આહીર,
 શબ્દસર, ઓગસ્ટ, ૨૬-૩૪
 ખીચડી-જયંત ખત્રીથી પરેશ મહેતા સુધી -દષ્ટિ પટેલ, પરબ,
 એપ્રિલ, ૩૫-૪૮
 ગાંધી અને કલાકારો: સંસ્મરણકથા અથવા અસહકારના
 પ્રયોગો -બીરેન કોઠારી, કેતન રૂપેરા, ઉર્વીશ કોઠારી, કુમાર,
 જાયુ, ૧૬-૮, ફેબ્રુ, ૮૧-૩, માર્ચ,
 ગાંધીજીની માતૃભાષા પ્રેમ -નારાયણ દેસાઈ, પરબ, જૂન,
 ૭૦-૨
 ગુજરાતનું કાવ્યસંગીત: સુગમ કે દુર્ગમ? -આરાધના ભટ્ટ,
 શબ્દસર, માર્ચ-એપ્રિલ, ૮૮-૯૦
 ગોવર્ધન પંચાલના ત્રણ પુસ્તકો વિશે -મહેશ ચંપકલાલ,
 નાટક, જુલાઈ-સપ્ટે, ૧૭-૨૦
 ચિત્રકલા અને શિલ્પકલામાં રસાનુભૂતિ -અમિતાભ મડિયા,
 શબ્દસર, ઓક્ટો-ડિસે, ૧૦૭-૧૧૩
 દહન(ફિલ્મ)ની સમીક્ષા -શરીફા વીજળીવાળા, શબ્દસર,
 ઓગસ્ટ, ૩૫-૪૧
 નગીનદાસ પારેખનું સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામમાં પ્રદાન -જયકુમાર ર.
 શુક્લ, નવનીતસમર્પણ, સપ્ટે, ૬૧-૫
 નૃત્યમાં રસ-નિષ્પત્તિ -આરાધના ભટ્ટ, શબ્દસર, ઓક્ટો-ડિસે,
 ૧૮૦-૮૩
 પત્રકારત્વ અને આચારસંહિતા -દષ્ટિ પટેલ, શબ્દસૃષ્ટિ,
 એપ્રિલ, ૪૭-૫૨
 પત્રકારત્વમાં આનંદ -ભગવતીકુમાર શર્મા, નવનીતસમર્પણ,

નવે, ૩૯-૦
 પૃથ્વીરાજકપૂર અને પૃથ્વી થિયેટર્સ -બકુલ ટેલર, સમીપે,
 એપ્રિલ-સપ્ટે, ૧૨૬-૩૬
 પ્રાણલાલ પટેલ: કાળની ગતિને સ્થગિત કરી દેનાર કસબી
 -નિસર્ગ આહીર, શબ્દસર, સપ્ટે, ૨૪-૩૨
 ભારતીય શિલ્પકલામાં રસ -ભારતી શેલત, શબ્દસર,
 ઓક્ટો-ડિસે, ૧૮૪-૨૦૧
 ભારતીયતા શી ચીજ છે? -ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા, શબ્દસૃષ્ટિ,
 ઓગસ્ટ, ૪૨-૩
 ભાષા અને આનંદ -અજય સરવૈયા, નવનીતસમર્પણ, નવે,
 ૧૧૧-૧૪
 મકબૂલ ફિદા હુસેન-એક ભારતીય ચિત્રકાર -મેઘા ત્રિવેદી,
 નવનીતસમર્પણ, જૂન, ૧૨-૨૦
 મંદિર સ્થાપત્ય અને રસાનુભૂતિ -રસેશ જમીનદાર, શબ્દસર,
 ઓક્ટો-ડિસે, ૨૦૨-૦૭
 યુરોપીયન શાસ્ત્રીય સંગીતમાં રસ -અમિતાભ મડિયા,
 શબ્દસર, ઓક્ટો-ડિસે, ૧૦૪-૦૬
 (વ્યાપ્તિના શિલ્પકાર)રતિલાલ કાંસોદરિયા -નિસર્ગ આહીર,
 શબ્દસર, જૂન, ૧૬-૮
 રૂપજીવિનીઓ: ઓળખની ઇતિહાસ -ભૂમિ દવે, વિ. સપ્ટે,
 ૧૩-૯
 રૂપાંતર શ્રેણી: અમૃત ગંગર, પ્રત્યક્ષ, એન એનીમી ઓવ
 ધ પીપલ(નાટ્યકૃતિ, લે. હેનરિક ઈબસન) પરથી
 ગણશત્રુ(બંગાળી, દિગ્દ. સત્યજિત રાય), જાન્યુ-માર્ચ, ૩૬-
 ૪૯
 લલિત(મરાઠી) સામયિક વિશે -અરુણા જાડેજા, પ્રત્યક્ષ,
 જાન્યુ-માર્ચ, ૨૯-૩૨
 શિક્ષણનું સાહિત્ય -ચંદ્રકાન્ત ભોગાયતા, તથાપિ, માર્ચ-મે,
 જૂન-ઓગસ્ટ, ૬૮-૭૩
 સંગીતમાં રાગ અને રસ -આરાધના ભટ્ટ, શબ્દસર, જૂન,
 ૨૦-૪
 હિંદુ અને ખ્રિસ્તી વિચારધારા અને જીવનશૈલીના સંદર્ભમાં
 સહજાનંદ સ્વામી અને રેજિનાલ્ડ હેબર વચ્ચેનો સંવાદ -
 મકરંદ મહેતા, ફાર્બસ ત્રૈમાસિક, એપ્રિલ-સપ્ટે, ૮-૨૦
સાહિત્યચર્ચા, અહેવાલ, પ્રાસંગિક અને સંપાદકીય
 (સદ્ગત)અશ્વિની ભટ્ટ -ઉર્વીશ કોઠારી, કુમાર, જાન્યુ, ૩૯-
 ૪૦
 અસ્મિતાપર્વ -૧૬ -અજય પાઠક, પરબ, જૂન, ૭૫-૮

અંગ્રેજીમાં લખતા ભારતીય લેખકો વિશે -વર્ષા અડાલજા, પરબ, જૂન, ૬-૮
 (સાહિત્યમાં)આખરે વાત માણસની છે -વર્ષા અડાલજા, પરબ, જાન્યુ, ૫૪-૬૧
 આજના વિવેચનની સ્થિતિ વિશે -બાબુ સુથાર, સન્ધિ, ઓક્ટો-ડિસે, ૩-૧૦
 આતંકની વચ્ચે સંવેદનશીલ મનુષ્યની ભૂમિકા -શિરીષ પંચાલ, સમીપે, જાન્યુ-માર્ચ, ૩-૬
 આનંદનું સ્વરૂપ અને કલાનો આનંદ -નિસર્ગ આહીર, શબ્દસર, ઓગસ્ટ, ૩-૭
 (સદ્ગત) ઈન્દુ પુવાર -ચિનુ મોદી, પરબ, નવે, ૬૦-૨
 -મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે, ૮
 એલીનર કેટનને મેન બુકર પારિતોષિક -ઈલા પાઠક, બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે, ૭-૮
 કરસનદાસ મુળજી પોઈન્ટ -ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, શબ્દસૃષ્ટિ, ફેબ્રુ, ૫૪-૬
 કુમાર ચંદ્રકાન્ત સ્વીકારની ક્ષણે -પ્રવીણ દરજી, કુમાર, ફેબ્રુ, ૧૦૨-૪
 ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૨૭મું જ્ઞાનસત્ર -રેખા ભટ્ટ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ, ૨૫-૮
 ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ ધીરુભાઈ ઠાકર -પ્રફુલ્લ રાવલ, પરબ, ડિસે, ૫૧-૩
 ગોપાળરાવ વિદ્યાસ-એક અદકેરા અનુવાદકનો અમૃતમહોત્સવ -અરુણા જાડેજા, કુમાર, માર્ચ, ૪૫
 ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાને સાહિત્ય અકાદમીનો એવોર્ડ - મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ફેબ્રુ, ૧-૨
 -યોગેશ જોષી, પરબ, ફેબ્રુ, ૧૧-૩
 ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા અને શાલિની ટોપીવાળાને સાહિત્ય અકાદમીનો એવોર્ડ -રાધેશ્યામ શર્મા, કુમાર, એપ્રિલ, ૪૫-૬
 (સદ્ગત) ડોરિસ લેસ્સિંગ -ધીરુ પરીખ, કુમાર, ડિસે. ૪૯
 થિયેટર મીડિયા સેન્ટરના કેટલાંક ગ્રંથો -કૃષ્ણકાંત કડકિયા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ફેબ્રુ, ૧૫-૮
 ધીરુ પરીખ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના નવા પ્રમુખ - મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, સપ્ટે, ૩-૪
 ધીરેન્દ્ર મહેતાને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક -યોગેશ જોષી, પરબ, ફેબ્રુ, ૭-૧૧
 -એજ, કુમાર, ફેબ્રુ, ૧૦૧-૨
 -વાર્તિક વ્યાસ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ, ૫-૬

ધ્રુવ ભટ્ટને ધનજીકાનજી સુવર્ણચંદ્રક -પ્રફુલ્લ રાવલ, કુમાર, એપ્રિલ, ૪૭-૮
 -શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ, ૨૬-૭
 નલિન રાવળને નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ -પ્રફુલ્લ રાવલ, બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે, ૫-૬
 નોબેલ પારિતોષિક વિજેતા એલિસ મનરો -ઈલા પાઠક, બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે, ૬-૭
 પુસ્તક એક પ્રોડક્ટ લેખે -વર્ષા અડાલજા, પરબ, જૂન, ૬-૮
 (સદ્ગત)પ્રકાશ વેગડ -બીરેન કોઠારી, નવનીતસમર્પણ, સપ્ટે, ૩૩-૮
 -એજ*, કુમાર, ઓગસ્ટ, ૪૬
 -મણિભાઈ પ્રજાપતિ, શબ્દસર, ઓગસ્ટ, ૫૨-૭
 -સંજય શ્રીપાદ ભાવે, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓગસ્ટ, ૮૪-૭
 (સદ્ગત)પ્રબોધ ર. જોશી -પ્રફુલ્લ રાવલ, કુમાર, જાન્યુ, ૪૨
 -રમણ સોની, પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો-ડિસે, ૩-૬
 -રમેશ આચાર્ય, મોનોઈમેજ, જાન્યુ, ૧૮-૨૦
 પ્રવીણ દરજીને કુમાર ચંદ્રક -વાર્તિક વ્યાસ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ, ૬
 (સદ્ગત) બળવંત પારેખ -રમણ સોની, પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ-માર્ચ, ૬
 બહુવચન(કરમશી પીર) અને અનુવાદ પ્રવૃત્તિ વિશે -અજય રાવલ, શબ્દસર, જુલાઈ, ૩-૫
 બાળસાહિત્યમાં શ્રદ્ધાભલેન ત્રિવેદીને રાષ્ટ્રીય પુરસ્કાર - નલિની કિશોર ત્રિવેદી, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટો, ૬-૭
 બે હજાર બારનું નોબેલ સાહિત્ય પારિતોષિક મો યાનને - નવનીત જાની, પરબ, માર્ચ, ૪૫-૭
 ભાષા મોરચે બે લડાઈ (રણજિતરામ સુવર્ણ ચંદ્રક સ્વીકાર વક્તવ્ય) -ધીરેન્દ્ર મહેતા, શબ્દસૃષ્ટિ, ફેબ્રુ, ૬૯-૭૨
 ભૂતથી અદભૂતની નિબંધયાત્રા(શબ્દસૃષ્ટિ, વિશેષાંક, ઓક્ટો.ના સંદર્ભમાં) -હર્ષદ ત્રિવેદી, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓક્ટો, ૯-૧૦
 માતૃભાષામાં(ન) લખવા વિશે -બાબુ સુથાર, સન્ધિ, એપ્રિલ-જૂન, ૩-૧૩
 (કવિ)માધવ રામાનુજને નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ -મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ, ૫
 મુનશીની કલમનો જાદુ -વર્ષા અડાલજા, પરબ, એપ્રિલ, ૬-૮
 મો યાનને ૨૦૧૨ના સાહિત્ય માટેનું નોબેલ પારિતોષિક -

વૈભવ કોઠારી, શબ્દસર, માર્ચ-એપ્રિલ, ૬૦-૩
 -સુરેશ શુક્લ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ, ૬-૭
 (સદ્ગત)મૌન બલોલી -અશોક ચાવડા, કુમાર, જાન્યુ, ૪૦-૨
 રઘુવીર ચૌધરીને દિલ્હી સાહિત્ય અકાદમીની ફેલોશિપ -
 મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓગસ્ટ, ૩
 -યોગેશ જોષી, પરબ, સપ્ટે, ૧૦-૭
 (સદ્ગત) રજનીકાન્ત રાવળ -મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ,
 ફેબ્રુ, ૨-૩
 (સદ્ગત)રતિલાલ અનિલ -રવીન્દ્ર પારેખ, શબ્દસૃષ્ટિ, સપ્ટે,
 ૮૬-૮
 -*એજ, પરબ, ઓક્ટો, ૭૧-૩
 -મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, સપ્ટે, ૫
 રાધેશ્યામ શર્માને કુમાર ચંદ્રક -મધુ કોઠારી, મોનોઈમેજ,
 જુલાઈ, ૩૩
 -મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, સપ્ટે, ૪-૫
 રાવુરી ભારદ્વાજને જ્ઞાનપીઠ એવોર્ડ -મુનિકુમાર પંડ્યા, કુમાર,
 સપ્ટે, ૪૬-૭
 (સદ્ગત)લવકુમાર દેસાઈ -ભરત મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ,
 ઓક્ટો, ૭
 વીજાણુ સામયિક(સંચયન)ની દિશામાં -રમણ સોની, પ્રત્યક્ષ,
 જુલાઈ-સપ્ટે, ૩-૪
 શબ્દનું ગૌરવ જાળવીએ -નિસર્ગ આહીર, શબ્દસર, મે, ૩-૫
 શબ્દસરના અભિનવ અભિગમ વિશે -કિશોરસિંહ સોલંકી,
 શબ્દસર, ફેબ્રુઆરી, ૩-૫
 સાચા સર્જકની તાતી જરૂર -વર્ષા અડાલજા, પરબ, ઓક્ટો,
 ૬-૮
 સાહિત્ય: માનવતા ને દિવ્યતાનો સેતુબંધ -ધીરુભાઈ ઠાકર,
 બુદ્ધિપ્રકાશ, મે, ૧૨-૫
 સાહિત્યકૃતિનું અવમૂલ્યન અને અતિમૂલ્યન -શિરીષ પંચાલ,
 સમીપે, એપ્રિલ-સપ્ટે, ૩-૫
 સાહિત્ય ક્ષેત્રના વ્યક્તિઓને અપાતા પદ્મશ્રી અંગે -બાબુ
 સુથાર, સન્ધિ, જાન્યુ-માર્ચ, ૩-૧૦
 સાહિત્ય વિવેચનનાં સરનામાં -સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર, ફાર્બસ
 ત્રૈમાસિક, જાન્યુ-માર્ચ, ૩-૭, એપ્રિલ-સપ્ટે, ૩-૭
 સાહિત્યકારની પ્રતિબદ્ધતા અને પ્રતિકારના સાહિત્ય અંગે -
 સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર, ફાર્બસ ત્રૈમાસિક, ઓક્ટો-ડિસે, ૩-૧૪
 સાંપ્રત ગુજરાતી દલિત વાર્તા(દલિત ચેતનાના નવે-ડિસે,

૨૦૧૩ વાર્તા વિશેષાંક નિમિત્તે) -મનોજ પરમાર, દલિત
 ચેતના, નવે-ડિસે, ૪-૧૦
 (સદ્ગત) સિસમ હેની -રાજેન્દ્ર પટેલ, કુમાર, ઓક્ટો, ૧૦-૭-
 ૦૮
 સિમોન ક્રિસ્ટલીનો ફિલસૂફી વિચાર અને સાહિત્ય -બાબુ
 સુથાર, સન્ધિ, જુલાઈ-સપ્ટે, ૩-૧૦
 હરિકૃષ્ણ પાઠકને નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ -પ્રફુલ્લ રાવલ,
 બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે, ૬-૭
 હસુ યાશ્ચિકને કેન્દ્રિય સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર -પરમ
 પાઠક, વિ. માર્ચ, ૩૦

કેસીયત -મુલાકાત વગેરે

અનિલ રેલિયા -જયદેવ શુક્લ, શબ્દસૃષ્ટિ, માર્ચ, ૫૦-૩
 અશોક વાજવેપી -બિન્દુ ભટ્ટ, સમીપે, જાન્યુ-માર્ચ, ૧૦૦-
 ૦૮
 અમારું આદિવાસી નાટક -ભગવાનદાસ પટેલ, શબ્દસૃષ્ટિ,
 એપ્રિલ, ૩૬-૪૩
 અશ્વિની ભટ્ટ -તન્વી શુક્લ, શબ્દસૃષ્ટિ, જાન્યુ, ૩૭-૦
 એમ.એસ.સથુ -લલિત મોહન જોશી, અનુ. શરીફા
 વીજળીવાળા, સમીપે, એપ્રિલ-સપ્ટે, ૧૧૧-૧૭
 ઓરુ સકીર્તનમ્ પોલે મળયાલમ નવલકથાના ગુજરાતી
 અનુવાદ એક સ્તોત્રગાનની જેમ નો અનુભવ -ફાધર વર્ગીસ
 પોલ, શબ્દસૃષ્ટિ, ફેબ્રુ, ૭૩-૮
 ગોવર્ધન પંચાલ -રસેશ જમીનદાર, સુશીલ ઝવેરી, નાટક,
 ઓક્ટો-ડિસે, ૪-૧૦
 ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા -સાહિત્ય અકાદમીના એવોર્ડ સ્વીકાર
 વખતનો પ્રતિભાવ, શબ્દસૃષ્ટિ, માર્ચ, ૧૦-૧
 ચિનુ મોદી-ટૂંકી વાર્તા અને હું, પરિવેશ, જાન્યુ-માર્ચ, ૨૨-
 ૫
 જોરાવરસિંહ જાદવ-વિ, ડિસે, ૫-૮
 જ્યોતિ ભટ્ટ-છબિઓનું પુસ્તક ધ ઈનર આય એન્ડ ધ આઉટર
 આય વિશે, સમીપે, એપ્રિલ-સપ્ટે, ૬૮-૭૬
 જ્યોતિ ભટ્ટ -શિરીષ પંચાલ, સમીપે, એપ્રિલ-સપ્ટે, ૭૭-૮૦
 દૂતવાક્યમૂના નિર્માણમાં ગોવર્ધન પંચાલ સાથેના સંસ્મરણો
 -ભાર્ગવ ઠક્કર, નાટક, જુલાઈ-સપ્ટે, ૨૮-૩૦
 ધીરુભાઈ ઠાકર(શાંત કાંતિ ચાલે છે) -શરીફા વીજળીવાળા,
 નવનીતસમર્પણ, એપ્રિલ, ૧૧-૨૦
 નિર્ઝરી મહેતા -?, મોનોઈમેજ, નવે, ૨૨-૬
 નિબંધ અને હું(શબ્દસૃષ્ટિ, ઓક્ટો)-વિશેષાંકમાં અપાયેલી

કેશ્ચિત્તો અકારાદિ નામ મુજબ: કિશોરસિંહ સોલંકી, ૧૧-૪, કેશુભાઈ દેસાઈ, ૧૫-૨૧, ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, ૨૨-૪, ચન્દ્રકાન્ત શેઠ, ૨૫-૮, ડંકેશ ઓઝા, ૩૦-૩, તુષાર શુક્લ, ૩૪-૭, દલપત ચૌહાણ, ૩૮-૪૪, ધીરેન્દ્ર મહેતા, ૪૫-૮, પ્રફુલ્લ રાવલ, ૪૯-૫૧, પ્રવીણ દરજી, ૫૨-૮, પ્રીતિ સેનગુપ્તા, ૫૯-૬૩, બકુલ દવે, ૬૪-૮, બળવંત જાની, ૬૯-૭૩, ભગવતીકુમાર શર્મા, ૭૪-૮, ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ, ૭૯-૮૨, ભરત નાયક, ૮૩-૫, ભાગ્યેજ જહા, ૮૬-૯, ભારતી રાણે, ૯૦-૩, મણિલાલ હ. પટેલ, ૯૪-૮, મધુ રાય, ૯૯-૧૦૧, મધુસૂદન પારેખ, ૧૦૨-૦૬, મનસુખ સલ્વા, ૧૦૭-૧૧, મનોહર ત્રિવેદી, ૧૧૨-૧૭, યજ્ઞેશ દવે, ૧૧૮-૨૦, યાસીન દલાલ, ૧૨૧-૨૫, યોગેશ જોષી, ૧૨૬-૩૦, રઘુવીર ચૌધરી, ૧૩૧-૩૩, રજનીકુમાર પંડ્યા, ૧૩૪-૩૯, રતિલાલ અનિલ, ૧૪૦-૪૨, રતિલાલ બોરીસાગર, ૧૪૩-૪૮, રમણીક સોમેશ્વર, ૧૪૯-૫૩, રમેશ ર. દવે, ૧૫૪-૬૦, રવીન્દ્ર પારેખ, ૧૬૧-૬૫, રાઘવજી માધડ, ૧૬૬-૬૯, રાજેન્દ્ર પટેલ, ૧૭૦-૭૨, લાભશંકર ઠાકર, ૧૭૩-૭૭, વર્ષા અડાલજા, ૧૭૮-૮૩, વિનોદ ભટ્ટ, ૧૮૪-૮૯, વિષ્ણુ પંડ્યા, ૧૯૦-૯૭, વીનેશ અંતાણી, ૧૯૮-૨૦૩, શિરીષ પંચાલ, ૨૦૪-૦૭, સુમન શાહ, ૨૦૮-૧૩, હરિકૃષ્ણ પાઠક, ૨૧૪-૧૭, હરેશ ધોળકિયા, ૨૧૮-૨૩
બળવંત જાની -રવજી રોકડ, રમેશ મહેતા, લોકગુર્જરી, અંક: ૩, ૭૭-૧૦૮
બી. કેશરશિવમ્ -પૂર્ણસત્ય: એક જ કાળ, હયાતી, જાન્યુ-માર્ચ, ૪૭-૫૧
બુધસભા અને હું - કુમાર પ્રકાશિત શ્રેણી (અકારાદી ક્રમે) અનિલ ચાવડા, એપ્રિલ, ૪૧-૨, અશોક ચાવડા, જૂન, ૩૫-૭, ઉષા ઉપાધ્યાય, ઓગસ્ટ, ૩૦, કૃષ્ણ દવે, સપ્ટે, ૩૭, ગિરીશ પરમાર, ઓક્ટો, ૨૩-૪, જશવંત લ. દેસાઈ, ફેબ્રુ, ૭૭, દલપત ચૌહાણ, નવે, ૨૯-૩૦, બંકિમ રાવલ, ડિસે, ૩૪, ભાવેશ ભટ્ટ, મે, ૪૦-૧, મનીષ પાઠક, માર્ચ, ૪૦-૧, માર્ચ, ૪૦-૧, રાજેન્દ્ર પટેલ, જાન્યુ, ૨૨-૩, હરદ્વાર ગોસ્વામી, જુલાઈ, ૩૭
(કવિ)ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા -ઈશ્વર પરમાર, તાદર્થ્ય, નવે, ભોળાભાઈ પટેલ -અજય રાવલ, શબ્દસર, મે, ૨૦-૩
રમણ સોની -વલ્તાવાને કિનારે પ્રવાસ પુસ્તકની પ્રવેશ ભૂમિકા, બુદ્ધિપ્રકાશ, સપ્ટે, ૨૩-૫

રમેશ આચાર્ય -પુનિત રાવલ, મોનોઈમેશ, મે, ૫-૯
રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન' - હું અને મારી ગઝલયાત્રા, ગઝલવિશ્વ, સપ્ટે, ૭૪-૮૪
રામચંદ્ર પટેલ -ધીરુ ચૌધરી, શબ્દસૃષ્ટિ, મે, ૩૬-૪૧
રઘુવીર ચૌધરી -મધુ રાય, પરબ, જુલાઈ-૨૦૧૩, ૫૭-૬૯
લાભશંકર ઠાકર-નાટક-ચેટકના આનંદની સ્મૃતિઓ-શ્રુતિઓ, નવનીતસમર્પણ, જૂન, ૯-૧૦
વૃંદાવન સોલંકી -નિસર્ગ આહીર, શબ્દસર, ઓક્ટો-ડિસે, ૧૧૪-૨૧
શમા ઝૈદી -લલિત મોહન જોશી, અનુ. શરીફા વીજળીવાળા, સમીપે, એપ્રિલ-સપ્ટે, ૧૧૮-૨૫
સતીશ ડણાક -કિરીટ દવે, મોનોઈમેશ, જાન્યુ, ૧૦-૩
સુમન શાહ -એ અને ટેરિટોરિયલ બર્ડઝ વાર્તા વિશે, પરબ, ઓક્ટો, ૪૩-૯
સુષમા લેલે -મારી અનુવાદપ્રક્રિયા, પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ-માર્ચ, ૬૮-૭૧
સૌમ્ય જોષી -આરાધના ભટ્ટ, નવનીત સમર્પણ, માર્ચ, ૪૩-૫૨
હરીશ મંગલમ્ -મધુ કોઠારી, મોનોઈમેશ, જાન્યુ-માર્ચ, ૭-૧૩
હરીશ વટાવવાળા -કિરીટ દવે, તાદર્થ્ય, જાન્યુ, ૪૫-૮
હરીશ વાસવાણી -અનુ. મનોજ છાયા, સન્ધિ, ઓક્ટો-ડિસે, ૭૪-૮૦
હેમંત દવે-અધ્યયન અને સંશોધનનો આનંદ, નવનીતસમર્પણ, નવે. ૧૨૩-૨૬

વિશેષાંકી

તાદર્થ્ય - ચાર કવયિત્રી વિશેષાંક, ડિસે, નવનીત સમર્પણ -કનૈયાલાલ મુનશી, ઓગસ્ટ દલિત ચેતના -નવે-ડિસે.
નાટક - સ્વ. ગોવર્ધન પંચાલને શતાબ્દી વંદના, જુલાઈ-સપ્ટે; ૧, ઓક્ટો-ડિસે.; ૨
મોનોઈમેશ -દલિત કવિતા, જાન્યુ-માર્ચ
શબ્દસર -રસવિશેષ, ઓક્ટો-ડિસે.
શબ્દસૃષ્ટિ-નિબંધ અને હું, ઓક્ટો.

□

પરિચય મિતાક્ષરી

સ્વીકાર-સમીક્ષા માટે પ્રકાશકો / લેખકોએ મોકલેલાં તથા સંપાદકે નવાં ખરીદેલાં પુસ્તકોની પરિચયનોંધ

કવિતા

કવિતા નામે સંજીવની - સંજી વાળા. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, ૨૦૧૪. ડે. ૧૦૪, રૂ. ૬૦ □ ગઝલકાવ્યો

ખંડિત કાંડ અને પછી - દિલીપ ઝવેરી. રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૪, ડે. ૪૦, રૂ. ૫૦ □ બાબરી-ધ્વંસ રમખાણોના સંવેદનને કાવ્યરૂપ આપતી રચનાઓ.

ઝલાવાડી ગઝલગંગા - સંપા. સોલિડ મહેતા. અતિથિ સાહિત્ય સભા, હળવદ, ૨૦૧૨. ડે. ૧૦૪. રૂ. ૧૦૦ □ ગઝલો

તારા ટાંકે અજવાળું - નિર્ઝરી મહેતા. રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૧૪, ડે. ૮૮, રૂ. ૧૦૦ □ મોનોઈમેજ રચનાઓ
તું - સોલિડ મહેતા. નવ્યા પબ્લિકેશન, સુરેન્દ્રનગર, ૨૦૧૪. ડે. ૧૪૦, રૂ. ૧૫૦ □ ૧૦૮ ગઝલો

વાર્તા

અંતિમ ગાન - અનુ. અનિલા દલાલ. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૪. ડે. ૮+૧૬૮, રૂ. ૧૭૦ □ 'અંગ્રેજીમાં લખાયેલી ભારતીય ટૂંકી વાર્તાઓ અને પાશ્ચાત્ય વાર્તાઓના અનુવાદો' આક્રમું પગલું - નવીન કા. મોદી. શબ્દલોક, અમદાવાદ, ૨૦૧૪. ડે. ૧૨૬, રૂ. ૧૨૦ □ લઘુકથાસંગ્રહ

ગંઠાઈ ગયેલું લોહી - ધીરેન્દ્ર મહેતા. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૪, કા. ૨૦૮, રૂ. ૧૪૦ □ ૧૫ ટૂંકીવાર્તાઓ.

જનનીના હૈયામાં... - આશા વીરેન્દ્ર. યજ્ઞ પ્રકાશન, વડોદરા, ૨૦૧૪. ડે. ૪૦, રૂ. ૨૦ □ વાર્તાઓ

જીવી જવાની મજા - નવીના કા. મોદી. શબ્દલોક, અમદાવાદ, ૨૦૧૪. ડે. ૧૨૦, રૂ. ૧૨૦ □ લઘુકથાઓ

તર્પણ-૨ - આશા વીરેન્દ્ર. યજ્ઞ પ્રકાશન, વડોદરા, ૨૦૧૪, ડે. ૧૨૮, રૂ. ૬૦ □ વાર્તાઓ

દૂરથી નજીક સુધી - અચિની બાપટ. નવભારત, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૨૦૧૪. ડે. ૧૪૦, રૂ. ૧૫૦ □ ૨૧ ટૂંકી વાર્તાઓ

૧૫ પ્રતિનિધિ ગુજરાતી નવલિકાઓ - સંપા. પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૪, ડે. ૨૦૧૩, રૂ. ૧૮૦ □ વાર્તાઓ અને એની સાથેની આસ્વાદ-નોંધો

રીઆલિટી શો - નવનીત જાની. લટૂર પ્રકાશન, ભાવનગર, ૨૦૧૪. કા. ૧૮૮, રૂ. ૨૦૦ □ નવ દીર્ઘ વાર્તાઓ
વિભાજનની વાર્તાઓ - અનુ. શરીફા વીજળીવાળા. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ત્રીજી આ. ૨૦૧૪. ડે. ૨૪૦, રૂ. ૨૩૦ □ ૨૦૦૫માં પ્રકાશિત વાર્તા-અનુવાદોની નવી આવૃત્તિ

નવલકથા

ભદ્રંભદ્ર અમર છે - રતિલાલ બોરીસાગર. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૪. કા. ૧૬૮, રૂ. ૧૩૦ □ 'સ્ત્રી-પુરુષ-સમાનતાની સમસ્યા નિરૂપતી હાસ્યરસિક નવલકથા'.

નાટક

ખેલંદો - રૂપાંતર મધુ રાય. અસાઈત સાહિત્યસભા, ઊંઝા, ૨૦૧૪, ડે. ૮૦, રૂ. ૮૦ □ એન્યની શેફરના 'સ્વૂથ' પરથી પ્રેરિત રૂપાંતર.

જયપ્રકાશ - નારાયણ દેસાઈ. યજ્ઞ પ્રકાશન, વડોદરા, ૨૦૧૪. ડે. ૭૫, રૂ. ૫૦ □ દ્વિઅંકી નાટક

ફક્કડ ગિરધારી - ઇન્દુ પુવાર. અસાઈત સાહિત્યસભા, ઊંઝા, ૨૦૧૪. ડે. ૧૧૬, રૂ. ૧૨૦ □ દસ એકાંકી નાટકો

શરત - રૂપાંતર મધુ રાય. અસાઈત સાહિત્યસભા, ઊંઝા, ૨૦૧૪. ડે. ૧૧૨, ૩. □ ૧૦૫ ફેડરિક ડૂરેનમાર્ટના 'ધ વિઝિટ' પરથી પ્રેરિત રૂપાંતર.

સંતુ રંગીલી - રૂપાંતર મધુ રાય. અસાઈત સાહિત્યસભા, ઊંઝા, ૨૦૧૪. ડે. ૧૦૦, ૩. ૧૦૦ □ બર્નાડ શોના 'પિગ્મિલિયન' પરથી પ્રેરિત રૂપાંતર

ચરિત્ર, રેખાચિત્ર, સંસ્મરણ, આત્મકથા

એક જિંદગી ઓછી પડે - અનુ. રેખા શાહ. સાહિત્યસંગમ, સુરત, ૨૦૧૪. ડે. ૬૦૦, ૩. ૪૫૦ કુલદીપ નાયરની આત્મકથા 'Beyond The Lines'નો અનુવાદ

Alexander Kinloch Forbes - દીપક મહેતા. ઈન્ડસ સોર્સ બુક્સ, મુંબઈ (એશિયાટીક સોસાયટી, ૨૦૧૪. ડે. ૮૪, ૩. ૧૨૫ □ ફોર્બ્સનું ચરિત્ર ને કાર્ય આલેખતો લઘુગ્રંથ

ખુદાઈ ખિદમતગાર - અનુ. અમૃત મોદી. યજ્ઞ પ્રકાશન, વડોદરા, બીજી આ. ૨૦૧૪. ડે. ૨૦૨, ૩. ૧૦૦ □ ખાન અબ્દુલ ગફારખાનનું જીવનચરિત્ર (પહેલી આવૃત્તિ ૧૯૬૯)

તમે યાદ આવ્યાં - વિનોદ ભટ્ટ. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૪. પૃ. ૧૯૨, ૩. ૨૫૦ □ 'સ્મૃતિચિત્રો'

તીર્થસલીલ - અનુ. નગીનદાસ પારેખ. ગૂર્જર, અમદાવાદ, પાંચમી આવૃત્તિ, ૨૦૧૪, ડે. ૨૦૬, ૩. ૨૦૦. □ રોમા રોલાં, ગાંધીજી, રસેલ, રવીન્દ્રનાથ અને અરવિંદ ઘોષ વિશે, મુલાકાતો આધારિત, ચરિત્રલેખો.

તેઓ - મનોહર ત્રિવેદી. લટૂર પ્રકાશન, ભાવનગર, ૨૦૧૪, પૃ. ૧૭૦, ૩. ૨૨૫ □ ૧૫ ચરિત્ર નિબંધો

મન્ટો જીવે છે. - અનુ. મોહન દાંડીકર. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૪. ડે. ૧૮૮, ૩. ૧૬૦ □ નરેન્દ્ર મોહનના હિંદી જીવનચરિત્ર 'મન્ટો ઝિંદા હૈ'નો અનુવાદ

મારી આનંદયાત્રા - ભગવાનદાસ પટેલ. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૪. ડે. ૩૩૨, ૩. ૩૦૦ □ આત્મકથન

સમ્મુખ - શરીફા વીજળીવાળા. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૪, ડે. ૨૪૮, ૩. ૨૪૦ □ ૧૦ વ્યક્તિઓની દીર્ઘ મુલાકાતો, બે મુલાકાતોનો અનુવાદ.

સહયાત્રી - મંજુલા ગાડીત. સંઘમિત્રા બુક્સ, વડોદરા, ૨૦૧૪. ડે. ૮૮, ૩. ૧૦૦ □ જયંત ગાડીતનું ચરિત્ર

નિબંધ, પ્રવાસ

ઘરવખરી - મનોહર ત્રિવેદી. લટૂર પ્રકાશન, ભાવનગર, બીજી આ. ૨૦૧૪. પૃ. ૧૧૬, ૩. ૧૫૦ □ નિબંધો
ચલે પુરવૈયા - દિલીપ ઝવેરી. પાર્શ્વ, અમદાવાદ, ૨૦૧૪. ડે. ૧૮૪, ૩. ૧૭૫ □ સાહિત્યનિમિત્તે દેશ-વિદેશમાં થયેલા પ્રવાસોનું કથન.

જરા હસી લે - દિનકર દેસાઈ 'વિશ્વબંધુ'. દિનકર દેસાઈ, અમદાવાદ, ૨૦૧૪. ડે. ૨૮૮, ૩. ૨૭૦ □ 'હાસ્ય-કટાક્ષ-વ્યંગ'ના લેખો

તોરણમાળ - મણિલાલ હ. પટેલ. લટૂર પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૪. પૃ. ૧૮૪, ૩. ૭૫૦ □ નિબંધો

વલ્તાવાને કિનારે - રમણ સોની, પાર્શ્વ, અમદાવાદ, ૨૦૧૪. પૃ. ૮૮, ૩. ૧૪૦ □ પ્રાહા(પ્રાગ) પ્રવાસનું કથન, ફોટોગ્રાફ્સ સાથે.

(The) Himalaya - અનુ. અશોક મેઘાણી. સાહિત્ય અકાદેમી, નવી દિલ્હી, ૨૦૧૪. ડે. ૩૦૫, ૩. ૨૦૦ તાત્રેય કાલેલકરના 'હિમાલયનો પ્રવાસ'નો અંગ્રેજી અનુવાદ, ચિત્રો-ફોટોગ્રાફ સાથે

વિવેચન

અમૃતાથી ધરાધામ - સંપા. દષ્ટિ પટેલ, સુનિતા ચૌધરી. રંગદ્વાર, અમદાવાદ, ૨૦૧૪. ભાગ: ૧: ડે. ૪૬૪, ૩. ૩૬૦, ભાગ: ૨: ડે. ૪૮૮, ૩. ૩૬૦ □ રઘુવીર ચૌધરીનાં પુસ્તકો વિશેના પૂર્વ-પ્રકાશિત લેખોનું સંકલિત સંપાદન, સંપાદકીય અભ્યાસલેખ વિના.

અવગત - રાજેન્દ્ર પટેલ. રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૧૪. ડે. ૧૪૫, ૩. ૧૫૦ □ વિવેચનલેખોનો સંગ્રહ

તારિણીબહેન દેસાઈની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ આસ્વાદ અને અવબોધ - સંપા. પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ. પાર્શ્વ, અમદાવાદ, ૨૦૧૩. ડે. ૧૬૮, ૩. ૧૪૦ □ આસ્વાદ લેખોનું સંકલન
નવલકથા: સ્વરૂપ અને વૈવિધ્ય - સંપા. શિરીષ પંચાલ. અરુણોદય, અમદાવાદ, ૨૦૧૪. ડે. ૭૧૨, ૩. ૬૨૫ □ નવલકથા સ્વરૂપ અને કૃતિઓ વિશેના ૫૪ લેખોનું સંપાદન, પ્રાસ્તાવિક લેખ સાથે

પડછાયાનો ઘોંઘાટ: કવિતા - ચિનુ મોદી. રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૧૪. ડે. ૨૮૦, ૩. ૨૮૫ □ 'કવિતા

અંગેના લેખો.’

પ્રવાસનિબંધકાર ભોળાભાઈ પટેલ - મૈત્રેયી ખડકિયા. પ્રકા. મૈત્રેયી ખડકિયા, અમદાવાદ, ૨૦૧૪. પ્રાપ્તિસ્થાન લટૂર, ભાવનગર. રૂ. ૧૫૦ □ લઘુ શોધનિબંધ

રૂપાંતર - અમૃત ગાંગર. અરુણોદય, અમદાવાદ, રૂ. ૩૮૨, રૂ. ૩૨૫ સાહિત્યકૃતિ અને એના પરથી થયેલી ફિલ્મકૃતિઓ વિશેની - રૂપાંતરલક્ષી વિવેચના આપતા ૧૭ દીર્ઘ લેખો.

વિભાજનની વ્યથા - શરીફા વીજળીવાળા. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૪. રૂ. ૨૬૪, રૂ. ૨૫૦ □ ‘હિંદુસ્તાનના વિભાજનને વિષય કરતી સાહિત્ય અને ફિલ્મકૃતિ વિશેના આસ્વાદ-લેખો’.

ભાષાવિજ્ઞાન

ગુજરાતી ભાષાનું બૃહદ્ વ્યાકરણ - કમલાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી. પાર્શ્વ, અમદાવાદ, પુનર્મુદ્રણ ૨૦૧૨. રૂ. ૪૬૦, રૂ. ૩૫૦ □ ૧૯૧૯માં પ્રગટ થયેલી પહેલી આવૃત્તિનું પુનઃમુદ્રણ

ગુજરાતી વ્યાકરણના બસો વર્ષ - ઊર્મિ ઘનશ્યામ દેસાઈ. પાર્શ્વ, અમદાવાદ, ૨૦૧૪. રૂ. ૫૧૦, રૂ. ૪૫૦ □ ઈ. ૧૮૦૮થી ઈ. ૨૦૦૬ દરમ્યાન પ્રકાશિત થયેલાં ગુજરાતી વ્યાકરણોનો ઇતિહાસ અને આલોચના

અન્ય : સર્વસંચય, વિચાર-ચિંતન, સંસ્કૃતિ, વૈદક, લોકસાહિત્ય

આતા હૈ યાદ મુજકો - હસમુખ નાગ્રેયા. લટૂર, ભાવનગર, ૨૦૧૪. રૂ. ૨૦૦, રૂ. ૨૫૦ □ ‘હિંદી સિનેમાના સુવર્ણકાળની રસપ્રદ વાતો’ ગુજરાતીમાં.

આધુનિક યુગના આંતરપ્રવાહ - ગોવર્ધન દવે. યજ્ઞ પ્રકાશન, વડોદરા, ૨૦૧૪. રૂ. ૧૨૨, રૂ. ૮૦ □ ‘માનવજીવનના ઉજ્જવળ ભાવિ’ અંગેની વિચારણા આપતું પુસ્તક

આપણો સહિયારો સાંસ્કૃતિક વારસો - લેખન-સંપાદન મોહન દાંડીકર. યજ્ઞ પ્રકાશન, વડોદરા, ૨૦૧૪. પૃ. ૬૦

□ વિવિધ વિષયના લેખોનું સંપાદન

ઓડિયા સાહિત્ય દર્શન - અનુ. વર્ષા દાસ. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૪. રૂ. ૧૫૨, રૂ. ૧૫૦ □ ઓડિયાની વાર્તા-કવિતા-એકાંકી-લેખ આદિ કૃતિઓના અનુવાદ, સર્જકોના પરિચય સાથે

કેન્સર મટી શકે છે - ડૉ. ચિરાગ એ. શાહ. હેલ્થકેર ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, અમદાવાદ, ૨૦૧૪. પ્રાપ્તિસ્થાન: ગૂર્જર, રૂ. ૨૦૮ સચિત્ર, રૂ. અમૂલ્ય. □ કેન્સર અંગેના ડૉક્ટરોના અનુભવો, નિદાનો આદિ.

ચિંતનનો ચંદરવો - રોહિત શુક્લ. યજ્ઞ પ્રકાશન, વડોદરા, ૨૦૧૪. રૂ. ૬૦ □ લેખો

દાદાકથિત વાઙ્મય આસ્વાદ અવલોકન - સંપા. રાધેશ્યામ શર્મા. અકમ અભિગમ સંશોધન શ્રેણી, અમદાવાદ, ૨૦૧૪, ડિ.અમૂલ્ય □ દાદાના પુસ્તકો વિશે વિવિધ લેખકોના લેખોનું સંકલન

પારિવારિક પ્રીત: આપણું લોકગીત - ડૉ. ઈન્દુ પટેલ. પ્રકા. લેખક, કોટા, ૨૦૧૪. રૂ. ૨૯૬, રૂ. ૨૫૦ □ લોકગીતો, કથાઓ આદિનું સંકલન, સંપાદક

મિલાપની વાચન યાત્રા - સંપા. મહેન્દ્ર મેઘાણી. લોકમિલાપ, ભાવનગર, ૨૦૧૪. વાચનયાત્રા-૧૯૫૮, ૧૯૫૯, ૧૯૬૦, ૧૯૬૧. પ્રત્યેકના પૃ. રૂ. ૨૦૦ આસપાસ, રૂ. ૫૦ □ ‘મિલાપ’માંથી સંકલન

મોતનાં વાવેતર - કાન્તિ શાહ, સ્વાતિ દેસાઈ. યજ્ઞ પ્રકાશન, વડોદરા. બીજી આ. ૨૦૧૪. રૂ. ૧૪૨. રૂ. ૮૦, □ અણુબૉમની વિધ્વંસકતા વિશેનું પુસ્તક, પહેલી આ. ૧૯૯૯ વિશ્વશ્રેષ્ઠ નવલકથાઓ - સંક્ષેપ અનુવાદ યશવંત મહેતા. ગૂર્જર, અમદાવાદ સંવર્ધિત બીજી આ. ૨૦૧૪. રૂ. ૩૭૬, રૂ. ૩૦૦ □ ‘વિશ્વપ્રસિદ્ધ ૨૦ નવલકથાઓના સંક્ષિપ્ત રૂપાંતરો’

સમરહિલ - અનુવાદ વિવિધ લેખકો, સંકલન રાજીવ શાહ. ઓએસિસ, વડોદરા, પુન. ૨૦૧૨. રૂ. ૩૮૦, રૂ. ૩૨૫ □ મુક્ત શિક્ષણના ખ્યાત પ્રયોગ-શાસ્ત્રી એ.એસ.નીલના, પોતાની સમરહીલ સ્કૂલના ખ્યાલો-અનુભવો વિશેના લેખોના અનુવાદો.

□□□

વિશોષાંગ

શાળા-પાઠ્યપુસ્તક : વિમર્શ અને અવલોકન

અ નુ ક મ

પ્રાસ્તાવિક

‘પાઠ્ય’પુસ્તક-નિર્માણ અને વિદ્યાર્થી‘વાચક’ : રમણ સોની (જુઓ ‘પ્રત્યક્ષીય’) ૩

ભૂમિકા

ગુજરાતીનાં પાઠ્યપુસ્તકો - પરિરૂપ અને પ્રક્રિયા : રતિલાલ બોરીસાગર ૫૦

પૂર્વ-પાઠ્યપુસ્તકો

ઓગણીસમી સદીનાં ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકો : દીપક મહેતા ૫૮

હોપવાચનમાળા (ગુજરાતી સાહિત્યકોશ-૩) ૫૭

વિદ્યાપીઠ વાચનમાળા અને આજનાં પાઠ્યપુસ્તકો : શ્રદ્ધા ત્રિવેદી ૬૧

પાઠ્યપુસ્તક મંડળનાં પાઠ્યપુસ્તકો : ગુજરાતી

પમાથી ૧૦મા ધોરણ સુધીનાં પાઠ્યપુસ્તકો : દર્શના ધોળકિયા ૬૩

પમાથી ૧૨મા ધોરણ સુધીનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં કાવ્યો : મણિલાલ હ. પટેલ ૬૪

ગુજરાતીનાં પાઠ્યપુસ્તકો - શિક્ષકની નજરે : વિભા નાયક ૬૮

ગુજરાતી ધોરણ ૧૨ - વ્યાકરણ વિભાગ : વિનાયક ધોત્રે ૭૦

શાલેય પાઠ્યપુસ્તકો - ગુજરાતી ભાષા અને વ્યાકરણ : હર્ષવદન ત્રિવેદી ૭૩

અન્ય ભાષાઓનાં પાઠ્યપુસ્તકો

ધોરણ ૮નું ગુજરાતી અને ધોરણ ૮નું અંગ્રેજી : હિમાંશી શેલત ૭૮

સંસ્કૃતનું પાઠ્યપુસ્તક - ધોરણ ૧૨ : નીના ભાવનગરી ૮૦

અન્ય વિષયનાં પાઠ્યપુસ્તકો

અર્થશાસ્ત્રનું પાઠ્યપુસ્તક - ધોરણ ૧૧ : રમેશ બી. શાહ ૮૨

ગુજરાતી(પ્રથમ ભાષા)નાં પાઠ્યપુસ્તકો : પરિરૂપ અને પ્રક્રિયા
(ઈ.૧૯૭૪થી ઈ.૨૦૦૫ના સમયગાળામાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં પાઠ્યપુસ્તકોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં)
રતિલાલ બોરીસાગર

જ્યારે હું પ્રાથમિક શાળાના ચોથા ધોરણમાં પહોંચ્યો ત્યારે પહેલીવહેલી વાર પાઠ્યપુસ્તક સાથે ભાવાત્મક રીતે જોડાવાનું બન્યું. એ વખતે એ ‘પાઠ્યપુસ્તક’ નહોતું; ‘ચોથી ચોપડી’ હતી. આ ચોપડીના પાઠ અને કવિતાઓ આખા વરસમાં કેટલીયે વાર વાંચ્યાં હશે! (હજુ આજેય પાઠ્યપુસ્તકની ગદ્યકૃતિઓ માટે ‘પાઠ’ સંજ્ઞા શિક્ષકોમાં અને શિક્ષકોના કારણે વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રચલિત છે !) આ પછી પાંચમા ધોરણથી એફ. વાય. આર્ટ્સ સુધી રેગ્યુલર વિદ્યાર્થી તરીકે ભણ્યો ત્યાં સુધી પાઠ્યપુસ્તક તરીકે નિયત થયેલાં પુસ્તકો જે-તે વર્ષ દરમિયાન વાંચતાં રહેવાનો ક્રમ જળવાઈ રહ્યો હતો. એફ. વાય. આર્ટ્સમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે નિયત થયેલું ‘અમે બધાં’ (ધનસુખલાલ મહેતા, જ્યોતીન્દ્ર દવે) એ વર્ષ(૧૯૫૬-૫૭)માં મેં અઢાર વાર વાંચ્યું હતું!

વિદ્યાર્થી મટીને શિક્ષક થયો તે પછી શિક્ષક-અધ્યાપક તરીકેની સોળ વર્ષની નોકરી દરમિયાન મેં ધોરણ પાંચથી ટી.વાય.બી.એ. ના વિદ્યાર્થીઓને ગુજરાતી વિષયનાં પાઠ્યપુસ્તકો ભણાવ્યાં. યોગાનુયોગ કેવો કે ધોરણ પાંચથી કોલેજના પહેલા વરસ સુધી જે પાઠ્યપુસ્તકો ભણ્યો હતો એ જ પાઠ્યપુસ્તકો – ધોરણ પાંચથી સાતમાં ‘કિશોર વાચનમાળા’ ના ત્રણ ભાગ અને ધોરણ આઠથી દસમાં ‘સાહિત્ય પલ્લવ’ના ત્રણ ભાગ – મારે ભણાવવાનાં આવ્યાં. ‘કિશોર વાચનમાળા’ના સંપાદક/સંપાદકોનાં નામ આજે યાદ નથી, પણ ‘સાહિત્ય પલ્લવ’ના સંપાદકો ઉમાશંકર જોશી અને ‘સ્નેહરશ્મિ’ હતા. (અગિયારમા ધોરણનું પાઠ્યપુસ્તક હું ભણતો ત્યારે અને ભણાવતો હતો ત્યારે પણ – ત્રણ-ત્રણ વરસ માટે એસ.એસ.સી. બોર્ડ દ્વારા તૈયાર કરાવવામાં આવતું હતું.)

‘કિશોર વાચનમાળા’ અને ‘સાહિત્ય પલ્લવ’ ખરે જ ઉત્તમ પાઠ્યપુસ્તકો હતાં. ઈ.સ. ૧૯૬૯માં પાઠ્યપુસ્તકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ થયું અને ‘ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ’ સ્થપાયું ત્યાં સુધી આ પાઠ્યપુસ્તકો અમલમાં રહ્યાં હતાં. હું જે પાઠ્યપુસ્તકો ભણ્યો હતો એ પાઠ્યપુસ્તકો મેં ભણાવ્યાં એટલે એ પાઠ્યપુસ્તકોનો સઘન અભ્યાસ કરવાનું બન્યું હતું. પણ પાઠ્યપુસ્તક મંડળની સ્થાપના પહેલાં વિદ્વાનો દ્વારા તૈયાર થયેલાં અને સરકાર દ્વારા મંજૂર કરાયેલાં પાઠ્યપુસ્તકો ગુજરાતમાં ચાલતાં હતાં એ પાઠ્યપુસ્તકો પણ ગુણવત્તા દૃષ્ટિએ ઉત્તમ હતાં એવી છાપ એ પાઠ્યપુસ્તકો ભણનારાં અને ભણાવનારાં શિક્ષકોમાં પ્રવર્તે છે.

ઈ.સ. ૧૯૬૯માં ધોરણ ૧ થી ૧૦નાં (ઈ.સ. ૧૯૭૬થી ધોરણ ૧ થી ૧૨નાં) પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરાવી પ્રસિદ્ધ કરવા માટે ‘ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ’ની સ્થાપના થઈ. આમ ભલે, આ મંડળની સ્થાપના તત્કાલીન ભારત સરકારની રાષ્ટ્રીયકરણની નીતિ અન્વયે થઈ; પરંતુ, ગુજરાતમાં ઘણે અંશે એ રાષ્ટ્રીયકરણને બદલે સામાજિકીકરણ ગણાય એ રીતે આ મંડળની સ્થાપના થઈ . મંડળને સીધું સરકારી નિયંત્રણ હેઠળ પણ મૂકી શકાયું હોત. દેશમાં આવાં મંડળો પણ છે જ. પરંતુ ગુજરાતે મહારાષ્ટ્રની પેટર્ન પર રજિસ્ટર્ડ સોસાયટીની રચના કરી અને એ રીતે પાઠ્યપુસ્તક મંડળ અસ્તિત્વમાં આવ્યું. મંડળનું પોતાનું બંધારણ ઘડાયું, અને એ બંધારણ અનુસાર મંડળની રચના થઈ . મંડળ રોજબરોજની કામગીરી પૂરી સ્વાયત્તતાથી કરી શકે અને નીતિવિષયક બાબતોમાં સરકારની નીતિને અનુસરે એવી બંધારણીય જોગવાઈ અનુસાર મંડળનું કાર્ય શરૂ થયું. બંધારણ પ્રમાણે મંડળની રચના અને નિયત સમયે પુનર્રચના સરકાર કરે છે.

અભ્યાસક્રમની સંરચના આરંભથી આજ સુધી સરકારહસ્તક રહી છે. પાઠ્યપુસ્તકોના લેખકો/ સંપાદકો, પરામર્શકો વગેરેની નિમણૂક મંડળ દ્વારા થાય છે. મંડળના પ્રારંભથી લેખકો/પરામર્શકોની યાદી બનતી રહી છે. આ પાઠ્યપુસ્તકો શાળાકક્ષાનાં હોવાને કારણે લેખકો/પરામર્શકોની પેનલમાં પ્રાથમિક /માધ્યમિક શિક્ષકોની નિમણૂક

અનિવાર્ય ગણવામાં આવી છે. ગુજરાતભરમાંથી આવા શિક્ષકોને શોધી કાઢવા માટે મંડળનાં પ્રારંભનાં વર્ષોમાં 'પ્રતિભા-શોધ'નો કાર્યક્રમ પણ હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો.

ઈ.સ.૧૯૭૩-૭૪માં હું મંડળમાં જોડાયો ત્યારે પાઠ્યપુસ્તકોના નિર્માણનો પ્રથમ તબક્કો ચાલી રહ્યો હતો. મેં કાર્યભાર સંભાળ્યો ત્યારે નવમા ધોરણના ગુજરાતીનાં પાઠ્યપુસ્તકોનાં પ્રૂફો આવવાં શરૂ થયાં હતાં. આ સમયથી લઈને ચોવીસ વર્ષની નોકરીના અંતે ઈ.સ. ૧૯૯૮માં હું નિવૃત્ત થયો ત્યાં સુધીમાં ગુજરાતીનાં પાઠ્યપુસ્તકો ચારેક વાર બદલાયાં હતાં. નિવૃત્ત થયા પછી ઈ.સ. ૨૦૦૫થી અમલમાં આવેલાં ગુજરાતીનાં પાઠ્યપુસ્તકોના નિર્માણમાં જોડાવાનું પણ બન્યું હતું. મારા સમયગાળા દરમિયાન એકાદ વાર અજમાયશી પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરાવી, રાજ્યની સોએક જેટલી શાળાઓમાં આ પાઠ્યપુસ્તકોની અજમાયશ કરી નવાં પાઠ્યપુસ્તકો અમલમાં મૂકવામાં આવ્યાં હતાં. એકાદ વાર હસ્તપ્રતનિર્માણ માટે જાહેર સ્પર્ધા પણ યોજવામાં આવી હતી. નિષ્ણાતો દ્વારા પસંદ થયેલી પ્રથમ ત્રણ હસ્તપ્રતોમાંથી વિદ્વાન સંપાદક દ્વારા આખરી હસ્તપ્રત તૈયાર કરાવવામાં આવી હતી.

પાઠ્યપુસ્તકોના નિર્માણનાં લેખન-પરામર્શનમાં ગુજરાતના ઉત્તમ અધ્યાપકો-શિક્ષકોની સહાય લેવામાં આવી છે. આ નામાવલિ એટલી મોટી છે કે અહીં એ ઉતારવાનું શક્ય નથી; પરંતુ, આ સૌ વિદ્વાન અધ્યાપકો-શિક્ષકોએ કેવળ વિદ્યાપ્રીતિથી આ કામમાં સાથ આપ્યો હતો એ આદરપૂર્વક નોંધવું જોઈએ. (બીજા વિષયોનાં પાઠ્યપુસ્તકોના નિર્માણમાં પણ આમ જ છે.)

ગુજરાતી વિષયનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં ધોરણ આઠથી (હવે નવથી) સાહિત્ય કૃતિઓનો સમાવેશ કરવાનો પ્રારંભ થાય છે. ધોરણ ૧થી ૭નાં (હવે ૮નાં) પ્રાથમિક શિક્ષણની કક્ષાનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં કાવ્યો કક્ષાનુસાર પસંદ કરવામાં આવે છે. પરંતુ, બાળ-કિશોર સાહિત્યની કૃતિઓના જૂજ અપવાદો બાદ કરતાં મોટા ભાગની ગદ્યકૃતિઓ સંપાદકો દ્વારા લખાય છે. ગુજરાતના પાઠ્યપુસ્તક મંડળ દ્વારા જ તૈયાર કરાવાતાં અને પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવતાં મરાઠી ભાષાનાં આ પાઠ્યપુસ્તકોમાં પ્રારંભનાં વર્ષોથી જ ગદ્યકૃતિઓ પણ પસંદ કરેલી મૂકવામાં આવે છે. વર્ષો પહેલાં આ અંગે એક મરાઠી વિદ્વાન સમક્ષ મેં આશ્ચર્ય અને અહોભાવ પ્રગટ કરતાં આ કેવી રીતે શક્ય બને છે તે જાણવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી ત્યારે એમણે કહ્યું હતું કે મરાઠી સાહિત્યના લગભગ બધા જ પ્રમુખ સર્જકોએ બાળકો-કિશોરો માટે પણ ઉત્તમ સાહિત્ય સર્જ્યું છે. આપણી ભાષાના કેટલાક પ્રમુખ સર્જકોએ બાળસાહિત્યમાં ઉત્તમ કામ કર્યું છે તે સ્વીકારવા છતાં બધા જ સર્જકો માટે આમ કહી શકવાની સ્થિતિમાં આપણે નથી એ સ્વીકારવું જોઈએ. એમાં પણ ગુજરાતી કિશોરસાહિત્યની સ્થિતિ તો ચિંતાજનક છે એમ પણ કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. ધોરણ ૫થી ૭નાં (હવે ધો. ૬થી ૮નાં) પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરતી વખતે આ દરિદ્રતા વિશેષ છતી થાય છે.

માધ્યમિક-ઉચ્ચતર માધ્યમિક કક્ષાનાં પાઠ્યપુસ્તકો માટે સાહિત્યકૃતિઓ પસંદ કરતી વખતે સંપાદકોને સાહિત્યકૃતિઓની બિલકુલ ખોટ પડતી નથી; પણ, માધ્યમિક-ઉચ્ચતર માધ્યમિક કક્ષાનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં સ્વરૂપવાર અને સમયવાર કૃતિઓ સમાવવાની થાય એટલે વિપુલ ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી અનેક નોંધપાત્ર સર્જકો સમાવવાના બાકી રહી જાય છે. આપણી ભાષાના પ્રમુખ સર્જકોની કૃતિઓ એકથી વધુ વાર આવે છે અને નોંધપાત્ર સર્જકોમાંથી શક્ય એટલા સર્જકોની કૃતિઓ પાઠ્યપુસ્તકોમાં સમાવાય છે; તેમ છતાં, પાઠ્યપુસ્તકોમાં સમાવેશ પામવા માટે બિલકુલ યોગ્ય હોય તેવા સર્જકો બહાર રહી જાય છે. આમ છતાં, પ્રારંભથી આજ સુધીનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં સમાવેશ પામેલા સર્જકો આપણા સાહિત્યના પ્રતિનિધિ સર્જકો છે તેમાં કોઈ શંકા નથી.

પહેલેથી આજ સુધીનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં કૃતિ પસંદ કરતી વખતે માત્ર ને માત્ર સાહિત્યગુણ ધ્યાનમાં લેવાયો છે એવું પણ ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય તેમ છે. કોઈ પણ કૃતિસંચયમાં પસંદ થયેલી કૃતિઓ અંગે રુચિભેદ તો રહેવાનો. પણ એકંદરે અભ્યાસી સંપાદકો દ્વારા પસંદ થયેલી અને એવા જ અભ્યાસી પરામર્શકો દ્વારા માન્ય રખાયેલી

કૃતિઓ સર્વસ્વીકાર્ય બને તેવી હોય છે. સંપાદકો અને પરામર્શકોની પેનલમાં જે-તે કક્ષા (પ્રાથમિક-માધ્યમિક-ઉચ્ચતર) ના શિક્ષકોનું પ્રતિનિધિત્વ અનિવાર્યપણે હોય છે. જે-તે પાઠ્યપુસ્તકની જે-તે કૃતિ વિદ્યાર્થીઓની વયકક્ષા અનુસારની હોય એનો ખ્યાલ આ શિક્ષકો રાખે છે. શિક્ષકોના અભિપ્રાયોને આદરપૂર્વક સ્વીકારવામાં આવે છે.

એક બાબતની ખાસ નોંધ લેવી જોઈએ. માધ્યમિક-ઉચ્ચતર માધ્યમિક કક્ષાનાં આરંભથી આજ સુધીનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં સરકાર તરફથી કે શિક્ષણવિભાગના અધિકારીઓ તરફથી ક્યારેય હસ્તક્ષેપ કરવામાં આવ્યો નથી. અલબત્ત, રાજ્ય અને રાષ્ટ્રીય સ્તરે સરકારની જે શિક્ષણનીતિ હોય એનું પ્રતિબિંબ પાઠ્યપુસ્તકોમાં ઝિલાવું જોઈએ એવો આગ્રહ અવશ્ય હોય છે. પણ આવો આગ્રહ સૈદ્ધાંતિક સ્વરૂપે જ હોય છે. આ કે તે કૃતિ લેવાનો કે આ કે તે સર્જક લેવાનો આગ્રહ કે સૂચન ક્યારેય ઉપરથી થયાં નથી. આ બાબતની લેવાવી જોઈએ એટલી નોંધ લેવાઈ નથી.

સરકારના શિક્ષણખાતા તરફથી જ્યારે હસ્તક્ષેપ થયો છે ત્યારે કેવળ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિના ઉપલક્ષ્યમાં જ થયો છે. પાઠ્યપુસ્તકોમાં જે કૃતિઓ લેવાય છે તે શાલેય શિક્ષણ માટે લખાઈ નથી હોતી. વિપુલ ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી કલાના માધ્યમ દ્વારા જીવનમૂલ્યો પ્રબોધતી ઉત્તમ અને જે - તે ધોરણના વિદ્યાર્થીઓને અનુકૂળ પડે એવી કૃતિઓ પસંદ કરવામાં આવે છે. એટલે સ્વાતંત્ર્યપૂર્વે લખાયેલી કૃતિઓમાં કોઈ જ્ઞાતિ-જાતિની લાગણી દુભાવે એવાં શબ્દો, કહેવતો, રૂઢિપ્રયોગો હોઈ શકે. અલબત્ત, જે-તે કર્તાને લાગણી દુભાવવાનું અભિપ્રેત ન જ હોય. જે-તે સમયે એવા શબ્દો સ્વાભાવિક રીતે પ્રયોજાતા હોય; પણ, ભારતના બંધારણે દરેક નાગરિકને સમાનતાનો અધિકાર બક્ષ્યો છે એ પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોઈએ તો અમુક જ્ઞાતિ કે વર્ગની લાગણી દુભાવે એવું નિરૂપણ જેમાં હોય એવી કૃતિઓ પાઠ્યપુસ્તકોમાં લેવામાં આવતી નથી. આમ છતાં, અનવધાનથી આવા શબ્દપ્રયોગો એડિટ કરવાના રહી ગયા હોય અને એ અંગે સમાજના કોઈ વર્ગ તરફથી તીવ્ર પ્રતિક્રિયા થાય તો સરકાર અવશ્ય હસ્તક્ષેપ કરે છે. શૈક્ષણિક દૃષ્ટિએ આનું વાજબીપણું સ્પષ્ટ છે. આમ છતાં - આવે સમયે જે-તે સમયના વિદ્વાનો સાથે પરામર્શ કરીને નિર્ણય લેવામાં આવે છે. આવે વખતે કેવળ સાહિત્યિક ધોરણો આગળ કરીને આવી કૃતિઓનો બચાવ કરતી ચર્ચાઓ પણ થઈ છે ને થાય છે. પણ પાઠ્યપુસ્તક રૂપે આવતા કૃતિસંચયને અને કેવળ સાહિત્યિક ધોરણે થતા કૃતિસંચયને એક ત્રાજવે તોળી ન શકાય. ઈશ્વર પેટલીકર એક સમયે પાઠ્યપુસ્તક મંડળના સભ્ય હતા. એ સમયે એક કૃતિ પાઠ્યપુસ્તકમાંથી રદ કરવી કે નહિ તે અંગે વિવાદ ઊભો થયો હતો. જે-તે કૃતિ રદ ન કરવા અંગે સન્માન્ય વિદ્વાનો આગ્રહી હતા. એ વખતે પેટલીકરે કહ્યું હતું, 'તમે વર્ગમાં બેઠેલાં આ વર્ગનાં બાળકોનો વિચાર કરો. આવા ઉલ્લેખો એ બાળકોનાં કુમળાં મન-હૃદય પર કેવા ઉઝરડા કરે એનો વિચાર કરો. એમાંય બધા શિક્ષકો એકસરખા નથી હોતા. કેટલાક શિક્ષકો આવો પાઠ ભણાવતી વખતે પોતાના પૂર્વગ્રહો ભેળવીને પણ ચર્ચા કરવાના. શૈક્ષણિક સામગ્રી પસંદ કરતી વખતે આપણે કેવળ સાહિત્યિક ધોરણો નજર સમક્ષ ન રાખી શકીએ.' પેટલીકરની આ દલીલ સામે કોઈ પાસે જવાબ ન હતો. મને યાદ છે કે એ વખતે કેવળ પેટલીકરના અભિપ્રાયને ધ્યાનમાં લઈને કૃતિ રદ કરવામાં આવી હતી.

પાઠ્યપુસ્તકોમાં સમાજના બધા વર્ગોના સર્જકોની તેમજ સ્ત્રીસર્જકોની કૃતિઓ કાળજીપૂર્વક સમાવવી જોઈએ એવું એક નીતિ તરીકે સ્વીકારાયું ત્યારે પણ પ્રારંભમાં આ વાત હસ્તક્ષેપ જેવી લાગેલી. પણ એમાં હસ્તક્ષેપ જેવું કશું ન હતું. બધા વર્ગના લેખકોની કૃતિઓ લેવાના આગ્રહમાં કે સ્ત્રીસર્જકોની કૃતિઓ લેવાના આગ્રહમાં સાહિત્યિક ધોરણો સાથે બાંધછોડ કરવાની વાત બિલકુલ નહોતી. પણ સર્જકતા કોઈ વર્ગ કે જ્ઞાતિનો ઇજારો નથી. ગુજરાતી ભાષાને સમાજના બધા વર્ગોમાંથી ઉત્તમ સર્જકો મળ્યા છે; ઉત્તમ સ્ત્રીસર્જકો પણ મળ્યા છે. આ સૌનું યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વ જળવાય એટલી જ વાત હતી. છેલ્લાં પચ્ચીસેક વરસથી આ નીતિ અમલમાં છે. પણ આ નીતિને કારણે ક્યારેય કોઈ નબળી કૃતિ પાઠ્યપુસ્તકમાં સમાવાઈ નથી.

નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ(૧૯૮૬) અમલમાં આવી ત્યારે રાષ્ટ્રીય મૂલ્યો પ્રતિબિંબિત થતાં હોય તે પ્રકારની કૃતિઓ તેમજ આપણા ભવ્ય સાંસ્કૃતિક વારસાનો ખ્યાલ નવી પેઢીને આવે એ પ્રકારની કૃતિઓ લેવાનો આગ્રહ રખાયો ત્યારે પણ કૃતક રચનાઓ લઈને પણ આ નીતિ સાચવવી એવી કોઈ વાત ન હતી. પણ આવી કૃતિઓ સહેલાઈથી જડી આવે એમ નથી એનો પણ એ વખતે ખ્યાલ આવ્યો હતો. સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ વખતે આવાં રાષ્ટ્રીય ભાવનાવાળાં કે પીડિતો માટેની સંવેદનાવાળાં કાવ્યોગીતો ખૂબ લખાયાં હતાં. પણ આમાંની મોટા ભાગની રચનાઓમાં ભાવનાનું પ્રાબલ્ય હતું એટલું કલાત્મકતાનું નહોતું એટલે આવી રચનાઓવાળાં પૂરક વાચનનાં પુસ્તકો મંડળે પ્રસિદ્ધ કર્યાં હતાં. સ્વાતંત્ર્ય પૂર્વે અને સ્વાતંત્ર્ય પછીના તરતના સમયમાં આવી કલાત્મક કૃતિઓ રચાઈ હતી તે તો પૂર્વેનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં પણ લેવાતી હતી અને મંડળનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં લેવાતી રહી છે. રાષ્ટ્રીય મૂલ્યોવાળી કૃતિઓ મેળવવા પાઠ્યપુસ્તક મંડળે કરેલા એક પ્રયોગની વાત અહીં નોંધવાનું ઉચિત ગણાશે.

રાષ્ટ્રીય મૂલ્યો પ્રતિબિંબિત કરતી વિદ્યાર્થીભોગ્ય કૃતિઓ - ખાસ કરીને ગદ્યકૃતિઓ પૂરતા પ્રમાણમાં સુલભ બનતી ન હોઈ, આપણા પ્રથમ પંક્તિના સર્જકો પાસે આવી કૃતિઓ લખાવવાનો પ્રોજેક્ટ મંડળ તરફથી નવમા દાયકામાં હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો. એ સમયે આપણા પ્રથમ પંક્તિના તમામ સર્જકોને પત્ર લખીને રાષ્ટ્રીય મૂલ્યો પ્રતિબિંબિત કરતી રચના લખી આપવા વિનંતી કરી હતી. સર્જક તરફથી કૃતિ મળે એટલે તરત જ નિયમ મુજબ પુરસ્કાર મોકલી આપવાની જોગવાઈ પણ કરવામાં આવી હતી. પરંતુ, મને યાદ છે ત્યાં સુધી એકમાત્ર ઉશનસૂનો અપવાદ બાદ કરતાં કોઈ સર્જકે ખાસ પાઠ્યપુસ્તક માટે રચના કરી આપી નહોતી. જે જૂજ સર્જકોએ કૃતિ મોકલી હતી તે એમની અગાઉ રચાયેલી અને છપાઈ ગયેલી રચના/રચનાઓ હતી.

જૂની પેઢી આજે પણ યાદ કરતી હોય એવી હૃદયસ્પર્શી કૃતિઓ દરેક સમયના વિદ્યાર્થીઓ શીખે એવા ખ્યાલથી ગુજરાતી ભાષાની આવી નીવડેલી કૃતિઓનું વારંવાર પુનરાવર્તન કરતા રહેવાનું એક નીતિ તરીકે સ્વીકારાયું હતું. આમાં શીખવનારાં એનાં એ હોય એટલે એમને આવી કૃતિઓ વારંવાર શીખવવાની આવે એ કારણે કેટલાક શિક્ષકોને આની સામે ફરિયાદ પણ રહેતી હતી. પણ શીખનાર તો દર વર્ષે નવા-નવા હોય. એમને ઉત્તમ રચનાઓથી વંચિત રાખવાનું કોઈ રીતે ઉચિત ન ગણાય એમ સમજી મંડળે આ નીતિ ચાલુ રાખી હતી. મંડળના સંશોધન-કેન્દ્ર તરફથી સો વર્ષનાં ગુજરાતીનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં કઈ કૃતિ કયા ધોરણમાં કેટલી વાર લેવામાં આવી હતી તે અંગે વિદ્વાનોના સહકારથી એક શકવર્તી પ્રોજેક્ટ હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો. આ મૂલ્યવાન પ્રોજેક્ટ આજે મુદ્રિત સ્વરૂપે સુલભ છે. આ સંશોધનની મદદથી અગાઉની ઉત્તમ કૃતિઓ શોધવાનું ઘણું સરળ બની ગયું છે.

મંડળ દ્વારા તૈયાર થયેલાં પાઠ્યપુસ્તકો ખૂબ કાળજીપૂર્વક તૈયાર થયાં હોવા છતાં શાળાઓમાં જે રીતે એનો ઉપયોગ થાય છે એ કારણે ઉત્તમ સામગ્રીવાળાં આ પાઠ્યપુસ્તકો નીચેનાં જેવાં કારણોસર ભાષાશિક્ષણમાં એટલાં અસરકારક સાબિત થયાં નથી :

(૧) શાળાકક્ષાએ થતા ભાષાશિક્ષણમાં પાઠ્યપુસ્તક એક સાધનમાત્ર છે. પરંતુ, મંડળની પહેલાંનાં પાઠ્યપુસ્તકો અને મંડળ દ્વારા તૈયાર થયેલાં પાઠ્યપુસ્તકો 'સાધન' તરીકે ઉપયોગમાં લેવાવાને બદલે 'સાધ્ય' તરીકે ઉપયોગમાં લેવાતાં રહ્યાં છે. જે-તે પાઠ્યપુસ્તકની ગદ્ય-પદ્ય કૃતિઓ 'શીખવવા'માં વરસ પૂરું થઈ જાય છે અને છતાં અભ્યાસક્રમ પૂરો થતો ન હોવાની શિક્ષકોની ફરિયાદ ઊભી રહે છે. આ કારણે 'સંનિષ્ઠ' શિક્ષકોને વધારાના પીરિયડો લેવા પડે છે, અને 'વ્યવહારુ' શિક્ષકો શીઘ્રવાચન દ્વારા અભ્યાસક્રમ પૂરો કરે છે કે અમુકતમુક સહેલા લાગતા પાઠો જાતે વાંચી લેવા વિદ્યાર્થીઓને પ્રેરે છે. પાઠ્યપુસ્તક સિવાયની અન્ય શૈક્ષણિક સામગ્રી માતૃભાષાના શિક્ષણમાં ખપમાં લેવાતી હોય એવી શાળાઓ જૂજ સંખ્યામાં હશે.

(૨) પાઠ્યપુસ્તકની ગદ્ય-પદ્ય કૃતિઓ અભ્યાસી અને અનુભવી અધ્યાપકો-શિક્ષકો દ્વારા પસંદ થાય છે તે ખરું; પણ, આવી પસંદગી પાછળ કોઈ શૈક્ષણિક સંશોધનનું પીઠબળ નથી હોતું. અધ્યાપકો-શિક્ષકોનાં અનુભવ અને

અંતઃપ્રેરણા જ આમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. અમુક કૃતિ 'આ' ધોરણમાં જ શા માટે અને 'તે' ધોરણમાં કેમ નહીં, એનો વૈજ્ઞાનિક ઉત્તર કોઈ પાસે હોતો નથી.

(૩) પ્રાથમિક-માધ્યમિક-ઉચ્ચતર માધ્યમિક કક્ષાએ 'ભાષા' શીખવવાની છે, સાહિત્ય નહિ. આ મુદ્દા અંગે એકમતી પ્રવર્તતી હોવા છતાં, શાળાકક્ષાએ 'સાહિત્ય'નું શિક્ષણ જ અપાય છે. વિદ્યાર્થી જે રીતે ગુજરાતના ઇતિહાસ-ભૂગોળથી પરિચિત થાય એ જ રીતે ગુજરાતી સાહિત્યથી પરિચિત થાય એ જરૂરી છે એ ખરું, સાહિત્યની રચનાઓથી વિદ્યાર્થીઓનું ભાવજગત ઘડાય છે એ લાભ પણ નાનોસૂનો નથી; તેમ છતાં, આ જ કારણે 'ભાષાશિક્ષણ' નબળું પડ્યું છે તેનો ઇનકાર થઈ શકે તેમ નથી. દસ વર્ષ સુધી 'ગુજરાતી' વિષય ફરજિયાત રીતે શીખવાયા છતાં, પાંચ કે સાત ધોરણના અભ્યાસ પછી પણ અનેક વિદ્યાર્થીઓને ગુજરાતી લખવા-વાંચવામાં મુશ્કેલી પડતી હોવાના સમાચાર અવારનવાર વર્તમાનપત્રોમાં આવે છે. એસ.એસ.સી.ની પરીક્ષામાં મોટી સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓ નપાસ થાય છે. ગુજરાતી વિષયના શિક્ષકો-અધ્યાપકો સિવાય (અને હવે તો ગુજરાતી વિષયના કેટલાક શિક્ષકો-અધ્યાપકો પણ) અનેક શિક્ષકો-અધ્યાપકો માન્ય ભાષામાં શુદ્ધ લેખન કરી શકતા નથી કે શબ્દોનાં માન્ય ઉચ્ચારણો કરી શકતા નથી.

(૪) પાઠ્યપુસ્તક નિર્માણમાં બોલી અને માન્ય ભાષાના સંયોજનની મોટી સમસ્યા છે. આ સમસ્યા અદ્યપિ ઉકેલી શકાઈ નથી. આપણે જેને 'માતૃભાષા' કહીએ છીએ એ તો માન્યભાષા છે. 'માતૃભાષા' તો જન્મભાષા છે - દૂધભાષા છે. એટલે બાળક જે પ્રદેશમાં ઊછરે છે ત્યાંની ભાષા (એટલે કે ત્યાંની 'બોલી') એની માતૃભાષા છે. આ ભાષાનો પ્રયોગ જ બાળક સ્વાભાવિકતાથી કરી શકે છે. અંગ્રેજીમાં પણ 'Mother Tongue' શબ્દ છે; 'Mother Language' શબ્દ નથી. 'Mother Tongue'નો ગુજરાતી અનુવાદ 'માતૃબોલી' કરવો જોઈએ; એને બદલે આપણે 'માતૃભાષા' એવો અનુવાદ કર્યો; પરિણામે, 'માન્યભાષા' એટલે 'શુદ્ધ' ભાષા અને 'બોલી' એટલે 'અશુદ્ધ' ભાષા એવાં ખોટાં સમીકરણો આપણે ત્યાં રચાયાં. લેખિત અભિવ્યક્તિ અને મૌખિક અભિવ્યક્તિની ભાષાને એકસરખી બનાવવાનો ઉદ્દેશ આપણે કરી રહ્યાં છીએ. પ્રાથમિક શિક્ષકોમાં પણ આ ખ્યાલ દઢ થઈ ગયો છે. એટલે પહેલા ધોરણનું બાળક 'બોલી' દ્વારા પોતાની મૌખિક અભિવ્યક્તિ કરે તો એની ભાષાનું શુદ્ધીકરણ કરવા શિક્ષકો મરણિયા પ્રયત્નો કરે છે. પોતાના ઘરમાં જે ભાષા બોલાય છે એ અશુદ્ધ ભાષા છે એવી ગ્રંથિ બાળકના મનમાં બંધાય છે. આ કારણે બાળક લઘુતાગ્રંથિનો ભોગ બને છે. બોલીનો પ્રયોગ તો અભણ લોકો કરે, ભણેલાંઓ તો 'શુદ્ધ' ભાષા (એટલે કે 'માન્ય ભાષા') જ બોલે એવી ગ્રંથિ દઢ બની ગઈ છે. (આમાં સુખદ અપવાદ ડાંગી અને કચ્છી બોલીના ભાવકોનો છે. તેઓ પોતાની માતૃબોલી અને ગૌરવ ધરાવે છે. ઘરમાં તેમજ પરસ્પરની વાતચીતમાં પોતાની બોલીનો ગૌરવપૂર્વક પ્રયોગ કરે છે. આ કારણે આપણી મૌખિક અભિવ્યક્તિમાંથી સ્વાભાવિકતા જતી રહી છે. કેટલાક શિક્ષકો-અધ્યાપકો અને ઉચ્ચ શિક્ષણ લીધું હોય એવાં કેટલાંક લોકોની મૌખિક અભિવ્યક્તિ નરી કૃત્રિમ લાગે છે. ઊર્મિલ અભિવ્યક્તિ તો જન્મની ભાષા દ્વારા જ પ્રબળ રીતે થઈ શકે. પરિણામે આપણે ઊર્મિલ અભિવ્યક્તિની શક્તિ તો લગભગ ગુમાવી ચૂક્યાં છીએ. એટલે આપણી ઊર્મિલ અભિવ્યક્તિમાં નરી કૃત્રિમતાનો અનુભવ થાય છે. સ્વાતંત્ર્યપૂર્વે નિરક્ષર પ્રજા મૌખિક અભિવ્યક્તિમાં અત્યંત સક્ષમ હતી. આજના ભણેલા-ગણેલા નાગરિકોને મૌખિક રીતે પાંચ-પચ્ચીસ વાક્યો બોલવામાં ફાંફાં પડે છે. ઘરને ઉંબરે ધાણીફૂટ વાણી બોલતું બાળક શાળાના ઉંબરે પગ મૂકે છે કે એની જન્મભાષા એની પાસેથી છીનવી લેવાનું શરૂ થાય છે. પરિણામે ધાણીફૂટ વાણી બોલતા બાળકને એ બારમા ધોરણમાં ઉત્તીર્ણ થાય છે ત્યાં સુધીમાં સાવ મૂંગું કરી દેવામાં આપણે સફળ થઈએ છીએ. બોલીની ઉપેક્ષાનાં આવાં ગંભીર પરિણામો આવ્યાં છે; છતાં, આ દિશામાં આપણને ઝાઝી ચિંતા થતી નથી. એટલે આ દિશામાં કશું ચિંતન પણ થતું નથી. એટલે પહેલા ધોરણથી જ માન્યભાષાનું પાઠ્યપુસ્તક બાળકે શીખવું પડે છે. શહેરનાં બાળકો પહેલા ધોરણમાં જે પાઠ્યપુસ્તક શીખે એ જ પાઠ્યપુસ્તક ગુજરાતનાં ગામડાઓનાં બાળકો શીખે છે. પંચમહાલ જિલ્લાનાં બાળકો અને કચ્છ કે ડાંગ જિલ્લાનાં બાળકો એકસરખું પાઠ્યપુસ્તક શીખે છે.

(‘કચ્છી’ અને ‘ડાંગી’ તો ગુજરાતી ભાષાની બોલીઓ પણ નથી!) એના ઘરમાં જે શબ્દો બોલાય છે, જે શબ્દો એને સાવ હેયાવગા છે એ શબ્દો એને પાઠ્યપુસ્તકમાં ક્યાંય મળતા નથી. માન્યભાષા શીખવવા માટે કુમળા છોડને એ બટકી જાય એટલી હદે વાળવામાં આવે છે.

પ્રારંભનાં ધોરણો (ઓછામાં ઓછું ૧ થી ૪) માં બાળકનો માન્યભાષામાં પ્રવેશ એની જન્મભાષા દ્વારા થાય એ ખૂબ જ જરૂરી છે. પહેલા ધોરણમાં ૮૦ ટકા જેટલા બોલીના શબ્દો હોય, અને ૨૦ ટકા માન્યભાષાના શબ્દો હોય. પછી ક્રમશઃ બોલીના શબ્દો ઘટતા જાય અને માન્યભાષાના શબ્દો વધતા જાય એ રીતે બોલી અને માન્યભાષાના શબ્દોનું પ્રમાણ જાળવવું જોઈએ એવો ભાષાવિજ્ઞાનના તજજ્ઞોનો અભિપ્રાય છે.

એટલે છેક પાંચમા ધોરણથી બધાં બાળકો માટે એકસરખાં પાઠ્યપુસ્તકો થાય આવું પરિરૂપ વિચારવું જોઈએ. ઈ.સ. ૧૯૯૬-૯૭માં ધોરણ ૧-૨નાં જુદાજુદા પ્રદેશની બોલીઓના વિનિયોગવાળાં અજમાયશી પાઠ્યપુસ્તકો મંડળે તૈયાર કરાવ્યાં હતાં, પણ શિક્ષકો, વાલીઓ દ્વારા એનો ઉચિત પ્રતિસાદ ન મળતાં એ પ્રોજેક્ટ પડતો મુકાયો હતો. હવે નિમ્નપ્રાથમિકમાં ધોરણ ૧ થી પનો સમાવેશ થાય છે એટલે ખરેખર તો પહેલા ધોરણમાં જે-તે પ્રદેશનાં ગીતો-વાર્તાઓના પ્રાધાન્યવાળું મૌખિક શિક્ષણ જ આપવું જોઈએ અને ધોરણ ૨ થી પનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં ઉપરોક્ત ફેર્યુલા અપનાવવી જોઈએ.

માધ્યમિક - ઉચ્ચતર માધ્યમિક કક્ષાએ સાહિત્યકૃતિઓનું ચયન કરવામાં આવે છે. ઉત્તમ સર્જકો અને ઉત્તમ કૃતિઓ લેવાવા અંગે પૂરતી કાળજી લેવામાં આવે છે; પરંતુ, ગુજરાતની બોલીઓના વિનિયોગવાળી ઉત્તમ કૃતિઓ લેવાય જ એવી પરિરૂપમાં કોઈ જોગવાઈ કરવામાં આવતી નથી. પન્નાલાલ પટેલ કે ઝવેરચંદ મેઘાણીની આવી બોલીના વિનિયોગવાળી કૃતિઓ આવે છે, પણ એ બોલીની અનિવાર્યતાને કારણે નથી આવતી, સર્જકોની અનિવાર્યતાને કારણે આવે છે. એટલે આ સર્જકોની માન્યભાષામાં લખાયેલી કૃતિઓ પણ આવે છે. આ કારણે બોલીઓની તળપટ્ટી તાકાતનો ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓને ખાસ પરિચય થતો નથી. બોલીઓના પ્રાણવાન શબ્દો ધીમેધીમે લુપ્ત થવા માંડ્યા છે. બોલીઓના પ્રાણવાન શબ્દો વગરની માન્યભાષા ગુજરાતી કેવી નિસ્તેજ બની જશે એની કલ્પના કરતાં પણ આંચકો ખાઈ જવાય છે. બોલીઓ જ સાચી માતૃભાષા છે માન્યભાષાનાં માંસ-મજજા બોલીઓ જ છે. બોલીઓ વગરની માન્યભાષા કેવળ હાડપિંજર બની રહેવાની. આ સત્ય આપણા શિક્ષણજગતને અને માતૃભાષાના પ્રેમીઓને જેટલું વહેલું સમજાય તેટલું સારું છે.

(૪) ગુજરાતી વિષયનાં (અન્ય વિષયોનાં પણ) પાઠ્યપુસ્તકો સરકારમાન્ય અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે રચાય છે. પાઠ્યપુસ્તકોનું નિર્માણ ‘ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ’ દ્વારા થાય છે, જ્યારે અભ્યાસક્રમની સંરચના સરકાર દ્વારા થાય છે. પ્રાથમિક કક્ષા (૧ થી ૮) ના અભ્યાસક્રમની સંરચના જી.સી.ઈ.આર.ટી. (Gujarat council for Educational Research and Training) દ્વારા અને માધ્યમિક-ઉચ્ચતર માધ્યમિક કક્ષા (ધો.૯ થી ૧૨) નો અભ્યાસક્રમ માધ્યમિક-ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડ દ્વારા તૈયાર થાય છે. અભ્યાસક્રમ તૈયાર કરનાર સંસ્થાઓ અને પાઠ્યપુસ્તકોનું નિર્માણ કરનારી સંસ્થા અલગ અલગ હોવાને કારણે અભ્યાસક્રમ અને પાઠ્યપુસ્તકો વચ્ચે સંતુલન જાળવવામાં પડતી મુશ્કેલી ધ્યાનમાં આવતાં છેલ્લાં ઘણાં વર્ષોથી અભ્યાસક્રમ તૈયાર કરતી વખતે પાઠ્યપુસ્તક મંડળને સાથે રાખવામાં આવે છે. એટલે દેખીતી રીતે અભ્યાસક્રમ સંરચના અને પાઠ્યપુસ્તક-સંરચના વચ્ચે સંતુલન જાળવાઈ રહે છે. પણ, માતૃભાષાના શિક્ષણના ઉદ્દેશો પાઠ્યપુસ્તકોમાં પૂરેપૂરા સંકાન્ત થતા નથી એ આપણા ભાષાશિક્ષણની બહુ મોટી સમસ્યા છે. શ્રવણ, કથન, વાચન અને લેખન – આ ચાર કૌશલ્યોની કેળવણી દ્વારા માતૃભાષાનું શિક્ષણ આપવા અંગે ક્યાંય કશો મતભેદ નથી. પણ આ પ્રકારે શિક્ષણ આપવા માટે પાઠ્યપુસ્તકોનું હાલનું પરિરૂપ અપૂર્ણ સાબિત થયું છે. માતૃભાષાના સઘળા ઉદ્દેશો પાર પાડવાનો ભારે કેવળ પાઠ્યપુસ્તકો પર નાખવો એ કોઈ રીતે ઉચિત નથી. એટલે પાઠ્યપુસ્તક ઉપરાંતની શૈક્ષણિક સામગ્રી સુલભ થવી જોઈએ. પહેલા

ધોરણનું માતૃભાષાનું શિક્ષણ કેવળ મૌખિક પ્રકારનું આપીને બાળકને શ્રવણ-કથનની તાલીમ આપવી જોઈએ. ધોરણ ૨થી ૫નાં પાઠ્યપુસ્તકો અગાઉ કહ્યું છે તે પ્રમાણે ૨૦ ટકા માન્યભાષાથી ૮૦ ટકા બોલીશબ્દોની ફોર્મ્યુલા પ્રમાણે તૈયાર કરવાં જોઈએ અને ધો. ૬ થી ૧૦૦ ટકા માન્યભાષાવાળાં પાઠ્યપુસ્તકોની કૃતિઓ દ્વારા ગુજરાતની વિવિધ બોલીઓની શબ્દાવલિ, કહેવતો, બોલીઓના રૂઢિપ્રયોગો શીખવા મળે એ પ્રકારનું ચયન થવું જોઈએ. માધ્યમિક-ઉચ્ચતર માધ્યમિક કક્ષાએ માત્ર સાહિત્યકૃતિઓવાળાં પાઠ્યપુસ્તકો પૂરક વાચન માટે જ તૈયાર કરવા જોઈએ. પણ, પાઠ્યપુસ્તકોની ઉપેક્ષા ન થાય તે માટે ૪૦ ટકા માર્ક્સની પરીક્ષા લેવાય તેવી જોગવાઈ કરવી જોઈએ. ૬૦ ટકા માર્ક્સની શૈક્ષણિક સામગ્રીમાં શ્રવણ, કથન, વાચન, લેખનની તાલીમ મળે તે પ્રકારે સામગ્રી તૈયાર થવી જોઈએ. અત્યારે સાહિત્યકૃતિઓ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ માત્ર સર્જનાત્મક ભાષાથી જ પરિચિત થાય છે. સામાન્ય વ્યવહારની ભાષા અને શાસ્ત્રીય વિષયોના નિરૂપણની ભાષાથી એ સાવ અજાણ્યા રહી જાય છે. શ્રવણ કૌશલ્ય દ્વારા બાળકની સહૃદયતાનો વિકાસ થાય છે. સામી વ્યક્તિની વાત સમજવા માટેની તત્પરતા એનામાં વિકસે છે. કથનકૌશલ્યમાં કેવળ વાણીની કુશળતાનો વિકાસ અભિપ્રેત નથી – વાણી તેમજ મન-હૃદય વચ્ચેની એકવાક્યતાનો વિકાસ પણ અભિપ્રેત છે. માતૃભાષાના શિક્ષણ દ્વારા આવું કશું થતું હોય એવું જણાતું નથી. ક્યાંય નહીં થતું હોય એવું કહેવાનું નથી, પણ મોટે ભાગે થતું નથી એટલું તો ચોક્કસપણે કહી શકાય તેમ છે. ગુજરાતી ભાષામાં શાસ્ત્રીય વિષયોના નિરૂપણમાં તો આપણે સાવ કાચા પુરવાર થયા છીએ.

વિવિધ વિજ્ઞાનોના વિષયોનું ગુજરાતીમાં નિરૂપણ કરવામાં આપણા જે-તે વિષયના સાચા અર્થમાં તજજ્ઞ કહેવાય એવા આજના કેટલાક વિદ્વાનોને પણ ફાંફાં પડે છે. આવાં પાઠ્યપુસ્તકો ગુજરાતીમાં લખાવાં શરૂ થયાં ત્યારે આ પાઠ્યપુસ્તકો લખવામાં કે સમજવામાં મુશ્કેલી પડતી નહોતી. આજે માધ્યમિક-ઉચ્ચતર માધ્યમિક કક્ષાનાં શાસ્ત્રીય વિષયોનાં પાઠ્યપુસ્તકોની ભાષા શિક્ષકોને પણ અજાણી લાગે છે તો વિદ્યાર્થીઓને લાગે એમાં શી નવાઈ? વિવિધ વિજ્ઞાનોની પરિભાષાનો પ્રશ્ન હજુ લગભગ વણઠિકલ્યો જ છે. આપણે જે પરિભાષા નિપજાવી છે તેના શબ્દો એકદમ સંસ્કૃત તત્સમ પ્રકારના છે. આ પરિભાષા સમજવામાં ને યાદ રાખવામાં વિદ્યાર્થીઓને મુશ્કેલી પડે છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની સ્થાપનાના પહેલા જ વર્ષે (ઈ.સ.૧૯૦૫) પહેલા જ અધિવેશનમાં રમણભાઈ નીલકંઠે ચર્ચા માટે જે આઠ મુદ્દા રજૂ કર્યા હતા એમાં બે મુદ્દા હતા : (૧) પદાર્થવિજ્ઞાનનું સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષામાં શી રીતે ઉત્પન્ન કરવું અને (૨) પદાર્થવિજ્ઞાનની પરિભાષા ગુજરાતીમાં શી રીતે ઉતારવી એ પશ્ચિમ તરફથી મળતા નવીન વિજ્ઞાનને ગુજરાતીનું કરવાનો મુદ્દો છે. (વિદ્યાપુરુષનો વાક્પ્રસાદ, રસિકલાલ પરીખનાં વ્યાખ્યાનો અને લેખો, પૃ. ૨૪૪)

પરિષદની સ્થાપનાનાં ૧૦૯ વર્ષ પછી પણ આ મુદ્દો એવો ને એવો જ ઊભો છે. એ વખતે માત્ર પદાર્થવિજ્ઞાનની વાત થયેલી પણ અત્યારે તો તમામ પ્રકારનાં વિજ્ઞાનોને ગુજરાતીમાં ઉતારવાની સમસ્યા દિનપ્રતિદિન ઘેરી થતી જાય છે. વિવિધ વિજ્ઞાનોના વિદ્વાનોની કમી નથી, માતૃભાષા નિષ્ણાતોની કમી નથી પણ આ બંને પ્રકારના વિદ્વાનોને જોડવા માટે 'યોજકસ્ત્ર દુર્લભ:'

ગિરા ગુજરાતીને આવા યોજકોની પ્રતીક્ષા છે.

નોંધ: ગુજરાતીનો વિષય દ્વિતીય ભાષા તરીકે ધોરણ ૧ થી ૧૦માં ફરજિયાત રીતે શીખવવાનો સ્તુત્ય પ્રબંધ અભ્યાસક્રમમાં કરવામાં આવ્યો છે. પણ, દ્વિતીય ભાષા તરીકે ગુજરાતીનું શિક્ષણ આપવાના, આવા શિક્ષણ માટે અભ્યાસક્રમની સંરચના કરવાના તેમજ અભ્યાસક્રમને ફળદાયી બનાવવા માટેની પાઠ્યસામગ્રી તૈયાર કરવાના પ્રશ્નો એમ જ વણઠિકલ્યા રહ્યા છે. પણ એ અલગ લેખનો વિષય છે- માટે અત્યારે તો એનો નિર્દેશ કરીને અટકું છું.

હોપવાચનમાળા

‘હોપવાચનમાળા’ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલાં ગુજરાતી ભાષા અને વિષયનાં ધોરણ ૧થી ૭નાં સર્વપ્રથમ આ પાઠ્યપુસ્તકો, મૂળમાં તો ‘ગુજરાતી પહેલી ચોપડી’ ‘ગુજરાતી બીજી ચોપડી’...એ રીતે ઓળખાવાયેલાં. ગુજરાતમાં એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર તરીકેની કામગીરી બજાવી ચૂકેલા ટી.સી. હોપે આ પાઠ્યપુસ્તકો રચ્યાં હતાં, તેથી આ શ્રેણી ઉચિત રીતે જ ‘હોપવાચનમાળા’ તરીકે જાણીતી થઈ. આ પાઠ્યપુસ્તકો મુંબઈ ઇલાકાના સરકારી કેળવણીખાતા તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યાં હતાં ‘ગુજરાતી પહેલી ચોપડી’ ૧૮૫૯માં પ્રસિદ્ધ થઈ અને એ રીતે ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તક-નિર્માણનો પાયો નખાયો.

ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકોની આ શ્રેણી તૈયાર કરતી વખતે સ્વાભાવિક રીતે જ ‘English Primers’ અને ‘English Readers’નાં પરિરૂપો ધ્યાનમાં લેવાયાં હશે. પરંતુ આ પાઠ્યપુસ્તકો એમની સીધી નકલ નથી. વળી, આ શ્રેણી ગુજરાતના પરિપ્રેક્ષ્યને લક્ષ્યમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવી હતી. એ બાબત પણ નોંધપાત્ર છે.

‘હોપવાચનમાળા’નાં પાઠ્યપુસ્તકો દ્વારા ગુજરાતી ભાષાનું ઔપચારિક શિક્ષણ આપવાનું લક્ષ્ય તો રખાયું જ હતું પરંતુ ગણિત, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વિજ્ઞાન, અર્થવિદ્યા, સામાન્યજ્ઞાન જેવા વિષયો અને આજે આપણે ‘પર્યાવરણ’ વિષય રૂપે ધોરણ ૧થી ૪માં શીખવીએ છીએ, તે વિષય ‘સૃષ્ટિજ્ઞાન’ના વિભાગ રૂપે શીખવવાનો ઉપક્રમ રખાયો હતો. જોડાક્ષરવાળા શબ્દો ગુજરાતી ભાષાના ઔપચારિક શિક્ષણના પ્રારંભે ન શીખવવાની આજની પ્રણાલિ આ વાચનમાળાની પહેલી ચોપડીમાં અપનાવાઈ હતી. જોડાક્ષરવાળા શબ્દોનું શિક્ષણ અહીં ‘બીજી ચોપડી’થી શરૂ થતું હતું. પહેલી ચોપડીમાં નાનાં નાનાં વાક્યોવાળા પાઠોથી શરૂ કરી પછી પરિચ્છેદવાળા પાઠો આપીને કમિકતાનો ખ્યાલ રાખ્યો હતો, એ ખાસ નોંધવું જોઈએ. સંખ્યાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો, લગભગ દરેક ચોપડીમાં પાઠોની સંખ્યા ઘણીબધી રાખવામાં આવી હતી. પણ દરેક પાઠ એક-દોઢ પાનામાં પૂરો થઈ જાય તેની કાળજી રખાઈ હતી. લાંબા એકમોને જુદા જુદા એકમો શીખતી વખતે બાળકો પર બોજો ન આવે તેનું ધ્યાન આપ્યું હતું.

શૈક્ષણિક સામગ્રીની પ્રસ્તુતિમાં ‘પહેલી ચોપડીમાં કમિકતાનો જેવો અને જેટલો ખ્યાલ રખાયો હતો તેવો અને તેટલો સમગ્ર શ્રેણીમાં રખાયો નહોતો. ટાઈપસાઈઝમાં કમિકતા કે એકવાક્યતા જાળવવામાં આવી નહોતી. આજે ધોરણ ૧૦-૧૧-૧૨નાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં જોવા મળે છે તે ટાઈપસાઈઝ આ શ્રેણીની બીજી ચોપડીમાં રાખવામાં આવી હતી! વિષયવસ્તુની માહિતી ઠાંસી ઠાંસીને ભરવા તરફ જેટલું ધ્યાન અપાયું હતું તેટલું રજૂઆતને રસપ્રદ બનાવવા તરફ નહોતું અપાયું. શ્રેણીનાં મોટાભાગનાં કાવ્યો નીરસ અને નબળાં હતાં. ચોથા ધોરણથી કાવ્ય બાળબોધમાં આપવામાં આવ્યાં હતાં. (આ પ્રથા પછી સો વર્ષ સુધી ચાલુ રહી.)

જે તે ચોપડી ‘શીખવવાની રીત’વાળી દરેક પાઠ્યપુસ્તકની સામગ્રી આ શ્રેણીની નોંધપાત્ર વિશેષતા હતી. અધ્યાપનની રીત અહીં સંક્ષેપમાં, છતાં વિશદતાથી સમજાવાઈ હતી. આ રીતદર્શનમાં શિક્ષકો માટેની દૃષ્ટિ અને નિષ્ઠા સુપેરે પ્રગટતી દેખાય છે.

આ શ્રેણી એના એ જ સ્વરૂપમાં પુનર્મુદ્રિત થતી રહી હતી. પરંતુ પછીથી ‘હોપવાચનમાળા’ની સામગ્રી સામે તીવ્ર ઊંડાપોહ થયો એટલે સરકારે એમાં સુધારા-વધારા સૂચવવા ‘વર્નાક્યુલર ટેક્સ્ટ બુક રિવિઝન કમિટી’ નિયુક્ત કરી. આનંદશંકર ધ્રુવે ‘વસન્ત’ (વર્ષ-૨, અંક-૮, આશ્વિન, સં. ૧૯૫૯)માં લેખ લખીને આ શ્રેણીનાં પાઠ્યપુસ્તકોની ગંભીર ક્ષતિઓ પરત્વે ધ્યાન દોરેલું અને ઉપયોગી સૂચનો પણ કરેલાં. પાંચમી, છઠ્ઠી, સાતમી ચોપડીની સંશોધિત આવૃત્તિઓ પરથી લાગે છે કે રિવિઝન કમિટીએ આ પાઠ્યપુસ્તકોમાં ધરમૂળથી ફેરફારો કર્યાં હતા. અધ્યાપન માટેની માગદર્શક સામગ્રી આ સંશોધિત આવૃત્તિઓમાંથી કાઢી નાખવામાં આવી હતી. ટી.સી. હોપનું નામ પણ આ આવૃત્તિઓમાંથી કાઢી નાખવામાં આવ્યું હતું. શુદ્ધિપત્રકો મૂકવાની આવકાર્ય પ્રથા અપનાવવામાં આવી હતી.

અનેક મર્યાદાઓ છતાં ‘હોપવાચનમાળા’ દ્વારા ગુજરાતી ભાષા અને વિષયના નિર્માણનો સંગીન પ્રારંભ થયો હતો, એ હકીકત ભૂલી શકાય એમ નથી. એક વિદેશી માણસે આ દિશામાં જે પુરુષાર્થ કર્યો હતો તે પણ વીસરી શકાય તેમ નથી.

રતિલાલ બોરીસાગર

[ગુજરાતી સાહિત્ય કોશ ખંડ ૩, ૧૯૯૬-માંથી]

ઓગણીસમી સદીનાં ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકો દીપક મહેતા

આપણે ત્યાં એક વ્યાપક રીતે પ્રચલિત બનેલી ખોટી વાત એ છે કે ‘હોપવાચનમાળા’નાં પુસ્તકો એટલે આપણી ભાષાનાં પહેલવહેલાં પાઠ્યપુસ્તકો. આ પાઠ્યપુસ્તકના સાત ભાગ ૧૮૫૮માં પહેલી વાર એક સાથે પ્રગટ થયા. પણ ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકોનો પ્રારંભ નથી તો આ હોપ વાચનમાળાથી થયો, કે નથી તો અમદાવાદમાં પ્રગટ થયેલા બીજા કોઈ પુસ્તકથી થયો. એ પ્રારંભ થયો છેક ૧૮૨૩માં મુંબઈમાં પ્રગટ થયેલાં કેટલાંક ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકોથી.

૧૮૧૫ના જાન્યુઆરીની ૨૯મી તારીખે મુંબઈમાં ‘સોસાયટી ફોર પ્રમોટિંગ ધ એજ્યુકેશન ઓફ ધ પૂઅર વિધિન ધ ગવર્નમેન્ટ ઓફ બોમ્બે’ની સ્થાપના થઈ. આ લાંબુંલચક નામ બદલીને પાછળથી તેનું નામ ‘ધ બોમ્બે એજ્યુકેશન સોસાયટી’ કરવામાં આવ્યું. મુંબઈ ઉપરાંત આજના ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રમાં પણ કેટલાંક શહેરોમાં આ સોસાયટીએ અંગ્રેજી પદ્ધતિનું શિક્ષણ આપતી સ્કૂલો શરૂ કરી. તેમાં પહેલેથી જ અંગ્રેજી ઉપરાંત ‘દેશી’ ભાષાઓ – મરાઠી, ગુજરાતી, વગેરે – દ્વારા પણ શિક્ષણ અપાતું. પણ ખાટલે મોટી ખોડ એ હતી કે આ સ્કૂલોમાં ભણાવવામાં કામ આવે એવાં છાપેલાં પુસ્તકો એ વખતે ‘દેશી’ ભાષાઓમાં હતાં જ નહિ.

પણ સારે નસીબે ૧૮૧૯ના નવેમ્બરની પહેલી તારીખે માઉન્ટ સ્ટુઅર્ટ એલ્ફિન્સ્ટન(૧૭૭૯-૧૮૫૯) મુંબઈ ઈલાકાના ગવર્નર બન્યા, અને સાથોસાથ, હોદ્દાની રુએ સોસાયટીના પ્રમુખ પણ બન્યા. તેઓ ‘દેશી’ઓને તેમની માતૃભાષામાં જ શિક્ષણ આપવાના પ્રખર હિમાયતી હતા. આથી તેમના જેવા જ વિચારો ધરાવતા એક અંગ્રેજ અધિકારીની નિમણૂક તેમણે સોસાયટીના સેક્રેટરી તરીકે કરી. તેનું નામ કેપ્ટન જ્યોર્જ રિસ્ટો જર્વિસ(૧૭૯૪-૧૮૫૧). કંપની સરકારના લશ્કરમાં એન્જિનિયર તરીકે જોડાઈને ૧૮૧૧ના સપ્ટેમ્બરમાં તેઓ હિન્દુસ્તાન આવ્યા. જર્વિસે શરૂઆતમાં કેટલોક વખત નર્મદા નદીને ઉત્તરે આવેલા રસ્તાઓની દેખભાળ કરવાનું કામ કર્યું હતું. તેથી તેઓ ગુજરાતી ભાષા જાણતા થયા હતા. મરાઠી ભાષાના પણ તે સારા જાણકાર હતા. આથી જર્વિસે ‘દેશી’ ભાષાઓમાં પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરવાનું કામ ઉપાડી લીધું. પહેલું કામ કર્યું તે સ્કૂલોમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે વાપરી શકાય તેવાં મરાઠી અને ગુજરાતી પુસ્તકોના ‘પ્રબંધ’ કે ‘નિબંધ’ (આજની ભાષામાં કહીએ તો હસ્તપ્રત) મંગાવવા અંગેની સરકારી જાહેરાત બહાર પાડવાનું. તેમાં અનુવાદો તેમ જ મૌલિક પુસ્તકો માટે તેમણે ટહેલ નાખી હતી. છાપવા માટે પસંદ કરેલાં પુસ્તકોને રોકડ રકમનાં ઇનામો આપવામાં આવશે એમ પણ જાહેર કર્યું હતું. ઇનામની રકમ એક સો રૂપિયાથી માંડીને પાંચ હજાર રૂપિયા સુધીની હતી. પણ કેટલાક વિષયો માટેનાં પુસ્તકો મળ્યાં નહિ, એટલે જર્વિસે પોતે તે તૈયાર કર્યાં. આ રીતે તેમણે મરાઠીમાં સાત અને ગુજરાતીમાં ૧૧ જેટલાં પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કર્યાં. હા, તેમાંનાં ઘણાંખરાં અંગ્રેજી પુસ્તકોના અનુવાદ હતા, અને મુખ્યત્વે અંક ગણિત, બીજ ગણિત, ભૂમિતિ, ત્રિકોણમિતિ, જેવા વિષયોને લગતાં હતાં. આ બધા વિષયો માટે એ વખતે ગુજરાતી કે મરાઠીમાં પારિભાષિક શબ્દો લગભગ નહોતા, જર્વિસે એ તૈયાર કર્યાં. એટલું જ નહિ, આ બંને ભાષાનાં પાઠ્યપુસ્તકો છાપવા માટે મુંબઈમાં સોસાયટીનું શીલાછાપ છાપખાનું શરૂ કરી તેનું કામ પણ સંભાળ્યું. આ પદ્ધતિમાં પુસ્તકનું લખાણ પહેલાં સુવાચ્ય અક્ષરે લખવું પડતું અને પછી ખાસ પ્રકારના પથ્થર પર તેની છાપ લઈ મુદ્રણ કરવામાં આવતું. એટલે આ છાપખાનામાં કેટલાક લહિયાઓ પણ કામ કરતા હતા. ગુજરાતી પુસ્તકો લખવા મુંબઈમાં કોઈ લહિયો ન મળ્યો એટલે સુરતથી કવિ નર્મદના પિતા લાલશંકરને મુંબઈ લાવવામાં આવ્યા. અને તેમણે થોડાં વર્ષ જર્વિસના હાથ હેઠળ કામ કરેલું. એટલે નર્મદ કેપ્ટન જર્વિસના નામ અને કામથી પરિચિત હતો. આપણા કેટલાક અભ્યાસીઓ ગુજરાતી ગદ્યના પ્રારંભકનું માન નર્મદને આપે છે, પણ નર્મદ પોતે આ માન કેપ્ટન જર્વિસને આપે છે. ‘ગુજરાતી ભાષા’ નામના

લેખમાં નર્મદ કહે છે. "ગદ્યમાં લખેલું આપણી ભાષામાં કંઈ નથી. ગદ્યમાં કાગળો લખાતા ને દરબારમાં કામ ચાલતાં, પણ તે કેવી રીતનાં હતાં ને છે તે સહુને માલમ છે ને એ કંઈ ભાષા વિદ્યા ન કેહેવાય. ભાષા વિદ્યાને જન્મ આપ્યાનું પ્રથમ માન જેરવીસને છે ને સને ૧૮૨૮નાં વરસને ગુજરાતી ભાષા-વિદ્યાનો શક કહેવો જોઈયે, કે જે વરસથી ગદ્યમાં લખવાનું શરૂ થયું. ('નર્મદગદ્ય'ખંડ ૧, સં. રમેશ મ. શુક્લ, ૧૯૯૬, પા. ૧૧૭) આ ઉપરાંત 'દેશી' વિદ્યાર્થીઓને ઇજનેરીનું શિક્ષણ આપવા માટે જર્વિસે મુંબઈમાં 'ગણિત શિલ્પ વિદ્યાલય' શરૂ કર્યું અને તેનું કામ પણ સંભાળ્યું. આ સંસ્થામાં અંગ્રેજી ઉપરાંત મરાઠી અને ગુજરાતીમાં પણ ઇજનેરીનું શિક્ષણ અપાતું. જો કે મરાઠીભાષીઓની સરખામણીમાં ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓએ આ સંસ્થાનો લાભ ઘણો ઓછો લીધો હશે એમ તેના વાર્ષિક અહેવાલો પરથી જણાય છે. આ અંગેનું કારણ પણ એક અહેવાલમાંથી મળે છે : ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ સુતારી કામ અને કડિયાકામ શીખવામાં નાનમ અનુભવતા હતા!

પણ જર્વિસે તૈયાર કરેલાં ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકો અંગે શરૂઆતથી જ બે મુશ્કેલી ઊભી થઈ હતી. એક, તેની ભાષા ઘણી અશુદ્ધ છે એવી ફરિયાદ ઊઠી હતી. અને બે, તે ઘણાં મોંઘાં છે એમ કહેવામાં આવ્યું હતું. આ પાઠ્યપુસ્તકોની ભાષા સુધારવા માટે સરકારે રણછોડદાસ ઝવેરીને રોક્યા હતા, અને તેમણે સુધારેલાં કેટલાંક પુસ્તકો ફરી છાપ્યાં હતાં. પુસ્તકો મોંઘાં હોવાની ફરિયાદના જવાબમાં સરકારે તે વેચવાને બદલે વિદ્યાર્થીઓને મફત વહેંચવાનું શરૂ કર્યું હતું. છતાં ખાસ કરીને ગુજરાતમાં, મુંબઈનાં આ પાઠ્યપુસ્તકો સામેનો વિરોધ ચાલુ રહ્યો હતો.

૧૮૫૪માં કંપની સરકારે સર ચાર્લ્સ વૂડનો શિક્ષણ અંગેનો ખરીતો સ્વીકાર્યો અને પહેલી વાર મુંબઈ ઈલાકાની સરકારમાં કેળવણી ખાતું શરૂ થયું, અને ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનની નિમણૂક કરવામાં આવી. આ નવી વ્યવસ્થામાં થિયોડોર સી. હોપને ઉત્તર વિભાગના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે નીમવામાં આવ્યા. (ત્યારે ગુજરાતનો સમાવેશ 'ઉત્તર વિભાગ'માં થતો હતો) મુંબઈમાં છપાતાં પુસ્તકો મોંઘું હોય છે એવી વાત સાથે હોપ સહમત થયા હશે એમ લાગે છે, કારણ દલપતરામના કહેવા પ્રમાણે હોપસાહેબે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને કહ્યું કે સરકારી નિશાળોમાં ભણાવાતી ચોપડીઓ મુંબઈમાં છપાય છે તેનો ભાવ ઘણો મોંઘો હોય છે. તેથી તે ચોપડીઓ ખરીદવાનું ગરીબ લોકોને મુશ્કેલ પડે છે. માટે ગુજરાતના ભલા માટે પાઠ્યપુસ્તકો સસ્તે ભાવે છાપી આપવાનું કામ સોસાયટી માથે લે તો ઘણું સારું. પછી હોપે પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરવાનું કામ શરૂ કર્યું. આ માટે તેમણે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી પાસે દલપતરામની સેવા ઉછીની માગી, પણ સોસાયટી તે માટે તૈયાર ન થતાં દલપતરામ સોસાયટીની નોકરીમાં જ રહીને દર એકાંતરા દિવસે પાઠ્યપુસ્તકોનું કામ કરે એમ નક્કી થયું. પછી પોતાના તાબા હેઠળના તમામ ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટરોને હોપે અમદાવાદમાં ભેગા કર્યા. ત્યારે મોહનલાલ ઝવેરી અને પ્રાણલાલ મથુરદાસને ડેપ્યુટી તરીકેના કામમાંથી છૂટા કરી બુક કમિટીના સભ્ય બનાવ્યા. ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભને એ કમિટીના પ્રમુખ બનાવ્યા. એ કમિટીના બીજા સભ્યો હતા : મહીપતરામ નીલકંઠ, દલપરામ ડાહ્યાભાઈ, મયારામ શંભુનાથ, પ્રાણલાલ મથુરદાસ, અને દુર્ગારામ મંછારામ મહેતા. નવાં પાઠ્યપુસ્તકો માટે જુદા જુદા વિષયના પાઠો લખવાનું કામ આ કમિટીના જુદા જુદા સભ્યોને સોંપવામાં આવ્યું. જ્યારે કવિતાના પાઠ લખવાનું કામ દલપતરામને સોંપવામાં આવ્યું. જો કે તેમણે ક્યા ક્યા વિષયો પર કવિતા લખવી એ નક્કી કરી આપતા હતા મહીપતરામ! દલપતરામ ઉપરાંત બીજા કેટલાક કવિઓનાં કાવ્યો પણ આ પાઠ્યપુસ્તકોમાં લેવામાં આવ્યાં જેની પસંદગી પણ મહીપતરામ કરી હતી. ૧૮૫૯ના ફેબ્રુઆરી સુધીમાં આ વાચનમાળાના સાત ભાગ તૈયાર થઈ ગયા. તેની હસ્તપ્રતો લઈને હોપ જાતે સુરત ગયા અને કેળવણી ખાતાના ગુજરાતી ટ્રાન્સલેટર રેવરંડ ગ્લાસગોની મંજૂરી લઈ આવ્યા. હોપે તૈયાર કરાવેલી આ વાચનમાળાના સાત ભાગ પહેલી વાર ૧૮૫૯માં એકસાથે પ્રગટ થયા. મૂળ વાત મુંબઈનાં પુસ્તકો મોંઘાં હોવાની અને એટલે નવાં પુસ્તકો અમદાવાદમાં છાપવાની હતી. પણ એ વખતે અમદાવાદમાં મુવેબલ

ટાઈપ વાપરતું એક પણ છાપખાનું નહોતું અને શીલાછાપમાં એક સાથે સાત પુસ્તકોની હજારો નકલ છાપવાનું શક્ય નહોતું. એટલે પછી આ નવાં પાઠ્યપુસ્તકો છપાયાં મુંબઈનાં કેટલાંક છાપખાનામાં! બીજું, આ વાચનમાળાને ‘હોપ વાચનમાળા’ એવું નામ તો પાછળથી મળ્યું. પહેલી આવૃત્તિમાં તેને ‘નવી સરકારી વાચનમાળા’ તરીકે ઓળખાવવામાં આવી હતી. લગભગ ૧૯૦૫ સુધી ગુજરાતી નિશાળોમાં આ વાચનમાળા વપરાતી રહી. સર થિયોડોર સી. હોપનો જન્મ ૧૮૩૧ના ડિસેમ્બરની ૯મી તારીખે ગ્રેટ બ્રિટનમાં. ૧૮૫૩માં બાવીસ વર્ષની ઉંમરે હિન્દુસ્તાન આવી મુંબઈ સરકારમાં જોડાયા. તેઓ શિલ્પ-સ્થાપત્યના પણ ઊંડા અભ્યાસી હતા. તેમણે અમદાવાદ, બીજાપુર, અને ધારવાડના શિલ્પ-સ્થાપત્ય અંગે ત્રણ દળદાર ગ્રંથ લખ્યા છે. પણ તેમણે સૌથી વધુ મહત્ત્વની કામગીરી તો કલકત્તા અને શિમલામાં બજાવી હતી. વાઈસરોયની લેજિસ્લેચરમાં તેઓ મુંબઈ ઈલાકાના પ્રતિનિધિ તરીકે રહ્યા હતા. ૧૮૮૦મા કેન્દ્રીય નાણાં ખાતાના સચિવ (સેક્રેટરી) તરીકે કામ કર્યું. ૧૮૮૨માં તેઓ ગવર્નર જનરલની કાઉન્સિલના પબ્લિક વર્ક્સ મેમ્બર (આજના કેન્દ્રીય પ્રધાનના સમકક્ષ) બન્યા હતા અને સાડા પાંચ વર્ષ એ પદે રહ્યા હતા. તેમના કાળ દરમ્યાન દેશની રેલ્વે લાઈનમાં ચાર હજાર માઈલનો ઉમેરો થયો હતો અને સિંચાઈ હેઠળની જમીનમાં વીસ ટકાનો વધારો થયો હતો. ૧૮૮૮માં તેઓ હિન્દુસ્તાન છોડી સ્વદેશ પાછા ગયા હતા. ૧૯૧૫ના જુલાઈની ચોથી તારીખે તેમનું અવસાન થયું. આજે હવે જ્યોર્જ રિસ્કો જર્વિસ અને સર થિયોડોર હોપ ભૂલાઈ ગયા છે, તેમનાં પુસ્તકો પણ ભૂલાઈ ગયાં છે. પણ ૧૯મી સદીમાં આપણી ભાષામાં પાયાનું કામ કરનાર જે કેટલાક અંગ્રેજો થઈ ગયા તેમાંના તેઓ બંને હતા.

પાંચમી ચોપડી, ૧૮૫૯

૧૮૫૯માં પ્રગટ થયેલી પાંચમી ચોપડીની પહેલી આવૃત્તિ કુલ ૨૨૩ પાનાંની છે. અને એ જમાનામાં પણ સચિત્ર છે. મુંબઈમાં ટોમસ ગ્રેહામના છાપખાનામાં છપાયેલા આ પુસ્તકની કીમત ૧૧ આના (એટલે કે લગભગ ૭૦ પૈસા) છે. આ પુસ્તક અંગે સૌથી પહેલું ધ્યાન ખેંચે એવી વાત એ છે કે તે માત્ર ભાષા-સાહિત્ય શીલ્પના ઈરાદાથી તૈયાર થયેલું પુસ્તક નથી. પણ ઈતિહાસ, ભૂગોળ, વિજ્ઞાન, વનસ્પતિ અને પ્રાણીશાસ્ત્ર, વગેરે શીખવવા માટેની સામગ્રી તેમાં છે. આ ઉપરાંત આપણા સમાજમાં એક વખતે પ્રચલિત એવા વહેમો અને કુરિવાજોનો વિરોધ કરી સમાજસુધારામાં ઉપયોગી થાય એવી કેટલીક સામગ્રી પણ તેમાં છે. સાંકળિયામાં પુસ્તકમાંની સામગ્રીને જુદા જુદા વિભાગોમાં વહેંચવામાં આવી છે: નીતિ સંબંધી, સામાન્ય જ્ઞાન સંબંધી, વિદ્યા સંબંધી, હિન્દુસ્તાનનો ઈતિહાસ, વનસ્પતિ તથા પ્રાણી સંબંધી, પહેલા વિભાગમાં કુલ ૩૩ પાઠ છે જેમાં ૧૫ કવિતાનો સમાવેશ થાય છે. બીજા વિભાગમાં બે કવિતા સહિત કુલ ૧૫ પાઠ છે. ત્રીજા વિભાગમાંના ૧૮ પાઠમાં માત્ર એક જ કવિતા છે. પછીના વિભાગોમાં કવિતા નથી. જે કવિતા છે તે કાં દલપતરામે રચેલી છે, કાં શામળ ભટ્ટ કે આખાની રચેલી છે. કેટલાક પાઠનાં નામ જોવાથી પુસ્તકના વિષયોના વ્યાપનો ખ્યાલ આવશે: સિંધવ, પોલાદનો સમાન, ચીનના લોકની ભોજન ક્રિયા, ખોટા વહેમ, અમેરિકાના ઈન્ડિયન લોક, સુરત, પાટણનું વર્ણન, યુરોપ, ઈંગ્લાંડ, અમેરિકા, ડાકોર, પૃથ્વીનો આકાર, પક્ષી, મગર, જીવડાં, કાળુ માછલી. આ ઉપરાંત કવિતા રીત નામના પાઠમાં છંદ, અલંકાર, પ્રાસ વગેરેનો ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે.

પાઠોનું વિભાગીકરણ સાંકળિયા પૂરતું મર્યાદિત છે. પુસ્તકમાં જુદા જુદા વિભાગના પાઠો સેળભેળ કરીને છાપ્યા છે. બીજી એક નોંધપાત્ર વાત એ છે કે ઘણા પાઠોને એક કરતાં વધુ ભાગોમાં વહેંચ્યા છે. જેમ કે પુસ્તકમાંનો પહેલો જ પાઠ, ખરું કામ કરવાની છાતી ચલાવનાર છોકરો, ત્રણ ભાગમાં વહેંચીને છાપ્યો છે. આમ કરવા પાછળનું કારણ કદાચ એક પીરિયડમાં શીખવી શકાય એવાં એકમોમાં વાત રજૂ કરવાનું હશે. આથી પાઠોની કુલ સંખ્યા ૧૮૬ની થાય છે. સૌથી વધુ પાઠ – ૪૫ – હિન્દુસ્તાનના ઈતિહાસને લગતા છે. તેમાં મુસ્લિમ યુગના બાબર સુધીનો ઈતિહાસ આવરી લીધો છે. પુસ્તકમાં ગદ્યના બધા પાઠો ગુજરાતી લિપિમાં છાપ્યા છે, પણ બધી કવિતા

‘બાળબોધ’ (દેવનાગરી)માં છાપી છે. પુસ્તકને આરંભે બે પાનાં ભરીને શિક્ષક માટે સૂચનાઓ છાપી છે તેમાંથી આમ કરવા પાછળનું કારણ જાણવા મળે છે: "બાળબોધનું જ્ઞાન સારી પેઠે વધવા સારું આ ચોપડીમાં કવિતાના પાઠ બાળબોધ અક્ષરે લખેલા છે તે ધ્યાન રાખી વંચાવવા." આમ, ગુજરાતીની સાથોસાથ દેવનાગરી લિપિનો પણ મહાવરો વધારવાનો આશય હતો. પણ સૌથી વધુ ધ્યાન ખેંચે એવી સૂચના તો કદાચ આ છે : "અકેક વાક્ય કરીને આખો પાઠ વાંચી સંભળાવ્યા પછી તથા તેની મતલબ સમજાવ્યા પછી અકેક છોકરાને છૂટક છૂટક વંચાવવું. બધા છોકરા વાંચી શકે એટલો વખત ન મળે, તો સૌથી નહારું વાંચનારા છોકરા પાસે પેહેલાં વંચાવવું અને તે બરાબર ઢબ અને રીત પ્રમાણે વાંચી શકે એવું કરવું."

‘વિદ્યાપીઠ વાચનમાળા’ અને આજનાં પાઠ્યપુસ્તકો શ્રદ્ધા ત્રિવેદી

આજનાં ગુજરાતી વિષયનાં પાઠ્યપુસ્તકોની વાત જૂનાં પાઠ્યપુસ્તકો સાથે સહજ તુલના કરીને કરવા માગું છું. મારા અભ્યાસકાળ દરમ્યાન જેનાથી મારા ભાષાસંસ્કાર ઘડાયા તે ‘વિદ્યાપીઠ વાચનમાળા’ને સાથે રાખીને વાત કરું.

આજે પણ જો વિદ્યાપીઠ વાચનમાળાને થોડાક ફેરફાર સાથે મૂકીએ તો સર્વત્ર આવકારાય. પણ વિદ્યાપીઠ વાચનમાળા તૈયાર થઈ ત્યારે પરિસ્થિતિ જે હતી તેના કરતાં આજે સમાજની, સરકારની નીતિરીતિઓની અને સાહિત્યની ગિતિવિધિઓમાં ઘણું પરિવર્તન થઈ ગયું છે. વીજળીગતિએ થતી વિજ્ઞાનની પ્રગતિ, શોધખોળોથી છેલ્લા એક-બે દાયકામાં જ સમાજમાં માનવજીવનમાં મોટાં પરિવર્તનો આવ્યાં છે.

એટલે, એ પ્રકારનાં પાઠ્યપુસ્તકો દ્વારા જ આપણે બાળકના મન-મગજ સુધી પહોંચી શકીએ અને માતૃભાષાને સાચવી શકીએ-વિકસાવી શકીએ.

પાઠ્યપુસ્તકોની વાત કરીએ તો વિદ્યાપીઠ વાચનમાળાઓએ આપણને ઉત્તમ નમૂનો પૂરો પાડ્યો હતો. અહીં દરેક ધોરણનાં પાઠ્યપુસ્તકોની વાત કરવી નથી. પણ બે-ત્રણ ધોરણની પાઠસામગ્રીને પસંદ કરી ત્યારની અને આજની પાઠ્યસામગ્રીનો કંઈક વિચાર મૂક્યો છે.

વિદ્યાપીઠ વાચનમાળા ત્રીજી ચોપડી : તેમાં વચને ધ્યાનમાં રાખી મૂકેલી કાવ્યકૃતિઓ, નાની નાની વાર્તાઓ, નાનાં નાટકો, ચરિત્રો, બોધકથાઓ, સુભાષિતો, વગેરે મળે છે. તેમાં લગભગ ૪૩ કૃતિઓ છે. બે ગદ્યકૃતિ અને પછી એક કૃતિ પદ્યની – લગભગ એ રીતે આયોજન છે. તેમાં જે વાર્તાઓ કે પાઠો છે તે આનંદ સાથે કાર્યકુશળતા, સેવાભાવ, ઉમદા ટેવો પ્રેરે તેવાં છે. ‘નવો મુખી’, ‘ડોસો અને તેના દીકરા’ ‘બે ભાઈઓ’, ‘સાચાબોલો છોકરો’ વગેરે વાર્તાઓ આજની વડીલ પેઢીને યાદ હશે. ચરિત્રોમાં પૌરાણિક-ઐતિહાસિક ચરિત્રો છે. મોટા ટાઈપ, સાદાં ને સમજાય તેવાં ચિત્રો. શબરીની કથા પદ્યમાં રજૂ થઈ છે, બાળક ગાતાં ગાતાં યાદ રાખી શકે. ‘પવન’ ની વાત નાટ્યાત્મક રીતે અને ચાતુરીથી રજૂ થઈ છે ‘ગાળ ન બોલાય’ જેવી વાત પણ નાટ્યાત્મક રીતે મૂકી છે. તે જ રીતે ‘આપણો ખોરાક’ જેવા પાઠમાં કયા પ્રાંતના માણસો શું ખાય તે મા દ્વારા બાળકને સમજાવવામાં આવી છે. તો અલગ અલગ વ્યવસાયો પણ માણસ શીખે તો તેની આવડતનો તે ઉપયોગ કરી શકે. ટૂંકમાં, એક ‘સારા માણસ’ તરીકે બાળકનું ઘડતર અહીં કૃતિઓ દ્વારા થયું છે તો વિજ્ઞાનની વાતો પણ છે તો સાથે જ સુભાષિતો દ્વારા બાળકને જીવનનો નીતિભર્યો માર્ગ અહીં બતાવ્યો છે.

હવે હાલમાં ચાલતા ત્રીજા ધોરણના પાઠ્યપુસ્તકને જોઈએ. આજે પાઠ્યપુસ્તક બનાવવામાં ઘણું બધું ધ્યાનમાં રાખવું પડે છે. તેથી ઘણીવાર એવું થયું છે કે સરસ પાઠ કે કવિતામાં એકાદ શબ્દ/ પંક્તિ, વાક્ય એવું હોય જેથી સમાજનો કોઈ નાનકડો વર્ગ પણ છંછેડાય કે તેનો વિરોધ કરે તો તે રચના બધી રીતે યોગ્ય હોવા છતાં લઈ શકાતી નથી. તેથી સમાધાન કરીને તેના જેવી, ભલે તે સર્જકતાની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ ન હોય તો પણ લેવામાં આવે છે અથવા નવી લખાવવામાં આવે છે, ને નવી લખાવવામાં આવતી કૃતિમાં લેખક પાસે 'હેતુઓ' પૂર્ણ થાય તેવી અપેક્ષા રહે છે. તેને સર્જકતા કે સાહિત્યતત્ત્વ સાથે નિસબત કેટલી છે તે ગૌણ બની જાય છે પણ ત્યાં 'હેતુ' મહત્ત્વનો બને છે, 'કલાકૃતિ' નહીં. જોકે ઘણી કૃતિઓ અહીં એવી મળી છે જેમાં કળા અને ધ્યેય - બંનેનો સમન્વય થયો હોય. પણ આ કહેવાનો હેતુ તો એ છે કે આજે પાઠ્યપુસ્તકો બનાવવામાં ઘણી બાંધછોડ કરવી પડે છે, વળી ઘણાંબધાંને એમાં સામેલ કરવાં પડે છે જેથી જુદા જુદા ભૌગોલિક વિસ્તારનું પ્રતિનિધિત્વ પણ જળવાય. આ બધું જાળવવામાં ઘણો બધો શ્રમ - સંઘર્ષ પાઠ્યપુસ્તક મંડળના હોદ્દાદારોને અને સંપાદકો-પરામર્શકો-સલાહકારોને કરવો પડે છે. એક પાઠ્યપુસ્તક તૈયાર કરવામાં લગભગ પચાસેક વિદ્વાનોનો હાથ રહેલો હોય છે. આમ તો 'ઝાઝા હાથ રળિયામણાં' હોય, પણ ક્યારેક ઊંધું પણ થાય!

હાલમાં ચાલતા ત્રીજા ધોરણના પુસ્તકમાં ૧૪ રચનાઓ - પાઠ/વાર્તા/કવિતા - છે. ૪ પુનરાવર્તનો છે. તેમાં પસંદ થયેલી કૃતિ 'સિંહ ને ઉંદર', 'કીડી ને કબૂતર', 'બતકનું બચ્ચું' વગેરે છે. આ કૃતિઓ સરળ છે, જાણે ત્રીજા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓની કક્ષા આપણે પહેલા-બીજા ધોરણ જેટલી માની લીધી છે ! અહીં વિદ્યાપીઠ વાચનમાળાની વાર્તાઓ સહજ યાદ કરાય. પુનરાવર્તનોથી બાળકોને પાઠ પાકા કરવામાં સુગમતા રહે છે પણ થોડું પ્રમાણ વધારે લાગે છે. બંને પાઠ્યપુસ્તકોની સામગ્રીનો તફાવત સ્પષ્ટ નજરે પડે છે. જોકે આજના ટી.વી., મોબાઈલ અને વિડિયોગેમમાં ઊછરતાં બાળકોને 'સરળ' સામગ્રી આપીએ તો બાળક પુસ્તક તરફ આકર્ષાય અને એ રીતે માતૃભાષા સાથે તેનું અનુસંધાન ચાલુ જ રહે તેવું પણ દૃષ્ટિબિંદુ કામ કરતું હોય! વળી હવે અભ્યાસક્રમ બે સત્રમાં ભણાવવાનો હોય છે. તેથી યોગ્ય રીતે તેને બે ભાગમાં વહેંચવો પડે. જીવનમૂલ્યનું શિક્ષણ મળી રહે, બાળકને આનંદ પણ મળે અને સ્વાધ્યાયો દ્વારા તેમના જ્ઞાનમાં વધારો થાય છે. નવા નવા શબ્દો બનાવતાં શીખવવામાં આવે છે. સમાનાર્થી શબ્દો મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે. એમ અનેક રીતે તેમનું શબ્દભંડોળ વધારવાનો પ્રયત્ન થયો છે.

ધોરણ એકથી ક્રમશઃ સરળમાંથી અઘરા તરફ ગતિ ત્યારે પણ હતી ને આજે પણ છે. પણ બંનેના પાઠની પસંદગીના સ્તરમાં થોડો તફાવત છે. બાકી તો સાહિત્યનાં સ્વરૂપોનું વૈવિધ્ય બંનેમાં છે. વાચનમાળામાં પાઠ જ ભાષાશિક્ષણનું કામ કરતા તથા સ્વાધ્યાયો જુદા હતા. નવાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં સ્વાધ્યાયો તૈયાર કરવામાં ઘણી મહેનત કરી છે. વળી પૂરક વાચનની સામગ્રી પણ આપી છે. પણ કદ મોટું છે. કદની દૃષ્ટિએ વિદ્યાપીઠ વાચનમાળા પકડવામાં સરળ પડતી હતી. વળી સ્વાધ્યાય-પદ્ધતિ પણ તેની વધુ યોગ્ય હતી. પાઠ પૂરો થાય પછી પાઠના આધારે પ્રશ્નો, વ્યાકરણ વગેરે. પછી શિક્ષક માટે મુદ્દાસરની વાત, પાઠમાંથી જ વ્યાકરણના જુદા જુદા મુદ્દાઓની છણાવટ, વળી અઘરા શબ્દો અર્થ સહિત, પાઠની પસંદગીનું વૈવિધ્ય પાઠની વયાનુસારી બાળભોગ્યતાનું ધ્યાન, વિદ્યાર્થીને જાણવું જરૂરી એવી બાબતોને સાંકળતી કવિતાઓ કે પાઠ પસંદગી, વિશ્વપ્રસિદ્ધ કૃતિના બાલભોગ્ય અંશો કે કાવ્યોના અનુવાદો - આ બધું પાઠ્યસામગ્રીમાં મળતું. આ બધાંને કારણે વિદ્યાર્થીના માનસઘડતર સાથે તે આનંદપ્રદ અને વિદ્યાર્થીભોગ્ય વધુ બની રહેતી.

હવે થોડીક વાત સાતમા ધોરણની : આજથી લગભગ ૭૫ વર્ષ પહેલાંની વિદ્યાપીઠ વાચનમાળાની પ્રસ્તાવનામાં જણાવાયું છે કે, "શિક્ષણમાં ગુજરાતી ગૌણ સ્થાને જાય છે...પ્રજાના જીવનનાં સર્વ અંગોનાં આદર્શ અને મહત્ત્વાકાંક્ષાઓમાં ભારે પલટો થયો છે. તેથી કરીને દરેક દાયકે એને અનુરૂપ વાચનમાળાઓ ઘડાતી કે રૂપાંતરિત થતી રહે તે ઇષ્ટ છે...ધોરણ પાંચ-છ અને સાત આ ત્રણ ધોરણમાં વિજ્ઞાન, ભૂગોળ, ઇતિહાસ જેવા ખાસ વિષયો

માટે અલગ પાઠ્યપુસ્તકો વપરાતાં હોવાથી, તેમના વિશેના પાઠોથી વાચનમાળાની જગા રોકવાની જરૂર હવે રહી નથી. એટલે આ ચોપડીમાં એ વિષયના ક્રમિક ભાગો હવે રાખ્યા નથી. શિક્ષકોને પસંદગીનું ક્ષેત્ર મળી રહે માટે સામાન્ય જરૂર કરતાં વધારે પાનાં રાખ્યાં છે." સંપાદન પાછળની દૃષ્ટિ અને આયોજન કારણસહિત સમજાવ્યું છે. આજના પાઠ્યપુસ્તકમાં લગભગ ૨૫ કૃતિઓ છે. વૈવિધ્ય સરસ છે. પણ કોઈકોઈ કૃતિ ધોરણ સાતની કક્ષાની ન લાગે. આની સરખામણીએ વિદ્યાપીઠ વાચનમાળાની કક્ષા યોગ્ય હતી. તેમાં ગંભીર વિષયો પણ હતા. સમાજશિક્ષણ પર ભાર વધુ મુકાયો હતો. કાલિદાસકૃત 'શાકુન્તલ'ને આધારે 'વસમી વિદાય' જેવી કૃતિ હતી. પણ આજના પાઠ્યપુસ્તકની સૌથી મહત્ત્વની વાત, પાઠ્યપુસ્તકને અંતે 'શબ્દકોશ' મૂક્યો છે તે છે. બાળકોને કોશ વાપરતાં આવડે તે હેતુથી, ચોપડીમાંથી પસંદ કરેલા લગભગ ચારસો શબ્દો વર્ણાનુક્રમે આપ્યા છે. બાળકને આ રીતે ભાષામાં સજ્જ કરવામાં આવ્યો છે. અલબત્ત, પાઠ્યપુસ્તક મંડળ આ સંદર્ભે સમયે કાર્ય કર્યા જ કરે છે. સર્જકતાથી ભરેલી કવિતાઓ, નિબંધો, પાઠો તૈયાર કરાવેલા. કહેવતકથા પણ લખાવવામાં આપેલી. ને માત્ર 'કાગડો' કે 'માથું' વગેરે કોઈ એક બાબતને કેન્દ્રમાં રાખતી કહેવતોને સાંકળીને પાઠ કે વાર્તા પણ તૈયાર કરવામાં આવી છે. આ બધી બાબતો પાછળ હેતુ એ હતો કે બાળકોને ગુજરાતી ભાષાના કૌવતનો પરિચય થાય; ગુજરાતી ભાષાની તાકાતનો તેને ખ્યાલ આવે.

આમ સમયની માંગ પ્રમાણે, બદલાતી શિક્ષણનીતિ પ્રમાણે પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર થતાં રહે છે. આ પાઠ્યપુસ્તકો તેમની સામે રહેલા પડકારોને ઝીલીને તૈયાર થાય છે. છતાંય હજી વિદ્યાપીઠ વાચનમાળાઓ વિસરાતી નથી.

પાંચમાથી દસમા ધોરણ સુધીનાં ગુજરાતીનાં પાઠ્યપુસ્તકો દર્શના ધોળકિયા

પાઠ્યપુસ્તકના અંદરના પહેલા પૃષ્ઠમાં જણાવવામાં આવ્યું છે તેમ એકથી પાંચ ધોરણ દરમિયાન સાંભળવા, લખવા, વાંચવા ને સમજવા માટે સજ્જ થતું રહેતું બાળક છઠ્ઠામાં પ્રવેશે છે ત્યારે એનામાં છુપાયેલી મૌલિકતાનું પુષ્પ ફૂટુંફૂટું થઈ રહ્યું હોય છે એવા ટાંકણે ભાષા-અભિવ્યક્તિ પર વધુ ઝોક આપવામાં આવ્યો છે. આ પાઠ્યપુસ્તકોમાં વ્યવહારુ વ્યાકરણ, ઉચ્ચારણ, વિરામચિહ્નો, શબ્દકોશનો ઉપયોગ વગેરેની મદદથી સિદ્ધ કરવા તાકેલા મુખ્ય હેતુઓ છે - વિદ્યાર્થી જાતે જ વિચારે, સમસ્યાનો ઉકેલ શોધે, કાંઈક નવું સર્જન કરે, પોતે મેળવેલા જ્ઞાનનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ કરે, અર્થ ગ્રહણ કરે, અભિવ્યક્તિ અને પ્રત્યાયન સાધે, પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિમાં સક્રિય બને.

આ દૃષ્ટિએ જોતાં પાંચમાથી દસમા ધોરણ સુધીનાં ગુજરાતીનાં પાઠ્યપુસ્તકો સંતોષકારક છે. આ છયે વર્ષનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં કવિતા વાર્તા, બોધકથા, પ્રેરક પ્રસંગો, ચરિત્રો, નાટક, પત્ર, નિબંધ (હાસ્ય, પ્રવાસ આદિ) જેવાં સ્વરૂપો એનાં સર્જકોના સવિગત પરિચય સાથે મુકાયાં છે. પાઠને અંતે મુકાયેલાં શબ્દાર્થ સમજૂતી વ્યાકરણ, સ્વાધ્યાય પૂરક પ્રવૃત્તિ વગેરે ઘટકો મહત્ત્વનાં બન્યાં છે.

વર્તમાન સમયમાં પાઠ્યપુસ્તકોનાં સંદર્ભમાં આ રીતે આવેલી જાગૃતિ અને એના નવીનીકરણના યત્નો થતા રહ્યા છે એમાં કેટલાક નવા, વિધાયક એવા પૂરક અભિગમોનું ઉમેરણ એને ઉપકારક થઈ શકે તેમ છે. જેમ કે, આ પાઠ્યપુસ્તકોની પ્રસ્તાવનામાં વિદ્યાર્થી માટે ભાષાસજ્જતાની આવશ્યકતા પર ભાર મુકાયો છે. પણ સાથોસાથ આપણે એ ન ભૂલી શકીએ કે આજના વિદ્યાર્થીને આપણે ભવિષ્યનો સહદય ભાવક પણ બનાવવાનો છે. તેથી ભાષાની સજ્જતાની લગભગ એનામાં વાચનભૂખ ઊઘડે એમ કરવું આવશ્યક બને.

આ પાઠ્યપુસ્તકોમાં પસંદ થયેલી કૃતિને અંતે એ શામાંથી લેવામાં આવી છે એની વિગત મૂકાતી હોય છે દા.ત. 'સ્મરણયાત્રામાંથી'. તો આવી મૂળ કૃતિઓનો પરિચય મૂકી આપીને વિદ્યાર્થીની વાચનરુચિ કેળવી શકાય. ઉપરનાં ધોરણોમાં લેખકની મહત્ત્વની કૃતિઓની સૂચિ પણ ઉમેરી શકાય.

અત્યારે દસમા ધોરણના પાઠ્યક્રમમાં ચાલતું કવિ કાન્તનું 'અતિજ્ઞાન' ખંડકાવ્ય પંદરેક વર્ષની વય ધરાવતા વિદ્યાર્થીને પચાવવું મુશ્કેલ પડે ને સાથોસાથ એના શિક્ષક માટે એને ગળે ઊતારવું પણ એટલું જ મુશ્કેલ પડે. એને બદલે એ વયમાં વિદ્યાર્થી વ્યવહારમાં જેને જીવી રહ્યો હોય એવા સંબંધોના કે જીવનની એવી ગૂંચવણોનાં કાવ્યોનો અભ્યાસ વિશેષ ઔચિત્યપૂર્ણ બને.

આ પાઠ્યપુસ્તકોમાં ક્યાંક કોઈક કૃતિનો વચ્ચેનો જે ખંડ મૂકેલો છે. (ધોરણ ૧૦ માં 'પૃથિવીવલ્લભ'માંથી) એનાથી એના રસાસ્વાદની એકસૂત્રતા જળવાઈ શકતી નથી. આથી કૃતિના કોઈ સળંગ પ્રસંગની પસંદગી અનિવાર્ય બને.

આ પાઠ્યપુસ્તકોમાં સાહિત્યનાં વિવિધ સ્વરૂપો સમાવાયાં છે. એમાં મધ્યકાળના અલ્પખ્યાત કવિઓની ઉત્તમ કૃતિઓનું ચયન પણ થઈ શકે.

ધોરણ પથી ૧૨નાં ગુજરાતીનાં પાઠ્યપુસ્તકો :

કાવ્યોની પસંદગી અંગે—

મણિલાલ હ. પટેલ

આપણે ઘણાંને એવું કહેતાં સાંભળીએ છીએ કે. "અમારા જમાનામાં તો કેવી સરસ સરસ 'કવિતાઓ' તથા કેવા મજાના 'પાઠ' ભણવાનાં આવતાં...બધું ગમતું અને યાદ રહી જતું... ('હા, કવિતા ગોળીને કંઠસ્થ કરવાનું નહોતું ગમતું - એ ત્રાસ હતો'—એવું કહેનારાય મળે છે.) ને આજે તો...? અરે, વાત જ જવા દો... આવી તો કેં કવિતા હોતી હશે...? અમારે તો દલપતરામ અને કલાપી, મેઘાણી-ઉમાશંકર-સુન્દરમ્, બાલમુકુન્દ દવે, પ્રહલાદ પારેખ, રાજેન્દ્ર શાહ ને ઉશનસુ - આ બધાની છંદોલયબદ્ધ કવિતા મોટેથી ગાવા-વાંચવાનીય મજા પડતી..." આવું કહેનારા થોડીક કાવ્યપંક્તિઓ બોલી કે ગાઈ પણ બતાવે છે.

આજે આવુંતેવું નથી બચ્યું એ આળ સાવ સાચું ન માનીએ તો પણ એમાં તથ્યાંશ તો જરૂર છે. આપણે આ દિશામાં જાંચપડતાલ કરવાની રહે છે. ગુજરાતી વિષય સાથે બી.એ., અરે એમ.એ, પીએચ.ડી. થનારને એક આખેઆખી કવિતા, અરે પ્રાર્થના (જે વારેવારે સાંભળી હોય) પણ યાદ નથી, ભૂલ વગર એ ચાર પંક્તિઓ લખી કે બોલી ન શકે! આ આઘતક વર્તમાન પરિસ્થિતિનું નિદાન આપણને આપણાં પાઠ્યપુસ્તકોની ગુણવત્તા તથા શિક્ષકની સજ્જતા પાસે આણી મૂકે છે.

એક જમાનો એ હતો (છેક ૧૯૬૫-૬૮ સુધી)કે ગુજરાતીનાં (તથા અન્ય) પાઠ્યપુસ્તકો અભ્યાસીઓ, રસિક નિષ્ણાતો, તજજ્ઞો તથા કેટલાક તટસ્થ કવિઓ-લેખકોનાં જૂથ (બહુધા બે કે ત્રણચાર વ્યક્તિઓ) મળીને તૈયાર કરતાં. 'સાહિત્ય-પલ્લવ', 'સાહિત્ય-રત્ન' તથા 'સાહિત્ય-માધુરી' એનાં ઉત્તમ ઉદાહરણો છે. એમાંથી કવિતા વાર્તા ભણનારાંની છેલ્લી પેઢી આજે પણ એને ભૂલી શકતી નથી. ખેર... આજે તો આપણી પાસે આપણી સરકારે રચેલું 'ગુજરાતરાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ' છે. આ મંડળ વિષયસલાહકારો, સમ્પાદકો તથા સમીક્ષકોને નિમંત્રણ આપીને, પૂરી ઝીણવટ, ખાંખત તથા નિસબતથી કામ કરવા વિનંતી કરે છે. ને એનાં કેટલાંક સારાં પરિણામો

સાંપડ્યાં છે. ભાષાસાહિત્યનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં, 'લેવલ'-ધોરણ પ્રમાણે, કેવી અને કેટલી ગદ્યપદ્ય રચનાઓ લેવી-આપવી જોઈએ, કર્તાકૃતિ-પરિચય કે શબ્દાર્થો અને સ્વાધ્યાય કઈ રીતેભાતે તૈયાર કરાવવાં જોઈએ, આ માટે સલાહકાર-સમ્પાદક/લેખક તથા સમીક્ષક કેવા, કેટલા અને કઈ રીતે (ક્યાં ધોરણે) પસંદ કરવા જોઈએ – એ માટેની માર્ગદર્શક રૂપરેખા તથા એ માટેના ઉચિત માનદંડો પણ નક્કી થયેલ હોય છે. (એ માનદંડો હોવા જોઈએ તથા એનું પાલન પણ થવું જોઈએ.) જોકે સમાજની સામે તો કાર્ય અને પરિણામ આવે છે ને એને એમાં જ 'ઉત્તમ' મળી રહે તો, બસ! અહીં એવાં કાર્ય તથા પરિણામોને વસ્તુલક્ષી રહીને ચકાસવાનો હકારાત્મક આશય છે.

આપણી સમક્ષ અત્યારે પ્રાથમિક વિભાગ ધોરણ ૫ થી ૮ નાં તથા માધ્યમિક-ઉચ્ચતર માધ્યમિક કક્ષાનાં ધોરણ ૯થી ૧૨નાં, ગુજરાતીનાં અત્યારે (૨૦૧૪-૧૫માં) ભણાવતાં પાઠ્યપુસ્તકો છે. એમાંથી આપણે પદ્ય, એટલે કે કવિતાને કેન્દ્રમાં રાખીશું અને પસંદ કરેલાં ધોરણની કાવ્યકૃતિઓને ધ્યાને લઈશું. આપણે આ પાઠ્યક્રમ દ્વારા વિદ્યાર્થીને શું શું આપવા-શીખવવા માગીએ છીએ તથા એને એના સુધી પહોંચાડવા આપણે પાઠ્યપુસ્તકમાં શું શું કહ્યું છે – રજૂ કર્યું છે એ આપણે નોંધીશું.

શાળામાં આપણે બાળકને 'ભાષા' નહિ પણ ભાષાનો સંગ્રહ કરનારી લિપિ(ચિહ્નો) શીખવીએ છીએ. ભાષાનું વ્યાકરણ શીખવીએ છીએ. નવાનવા શબ્દો-અર્થો તથા વાક્યોની ભાત ભણાવીએ છીએ. શબ્દનાં નાદલય તથા એ નાદલયને નિયંત્રિત કરતાં એકમો રચીને છંદોલય શીખવીએ છીએ. શબ્દો જોડીને – નવો શબ્દવિન્યાસ રચીને-ભાષાની શક્તિ, ભાષામાં પડેલી અપાર શક્યતાઓ તથા એની સક્ષમતા દર્શાવીએ છીએ...કિશોરકાળ સુધીમાં એનું ભાવીજગત, એના વિચારો તથા એનાં તરંગો-કલ્પનાઓને એ સહજ મોકળાશથી ભાષામાં અભિવ્યક્ત કરી શકે. અહીં સુધી લાવવામાં પદ્યો, એમાંના નાદલય, શબ્દઅર્થના સંસ્કારો, ઊર્મિભાવ તથા તરંગતુક્કાને જગ્યા કરી આપતી જે તે પદ્ય/કાવ્ય રચનાઓ ખૂબ મદદરૂપ થાય છે.

કાવ્યોની પસંદગી

હવે નવો-સેમેસ્ટર(સત્ર) પ્રમાણેનો- અભ્યાસક્રમ પાંચમા ધોરણથી દાખલ થયો છે. પાંચમા ધોરણનાં બન્ને સત્રોના ગુજરાતીના અભ્યાસક્રમમાં કુલ છ (૩+૩) જ પદ્યરચનાઓ છે. વત્તા બે પદ્યો પૂરકવાચનમાં લીધાં છે.

સત્ર-૧			
૧.	પર્વતતારા	પ્રાર્થના	સુરેશદલાલ
૨.	સુન્દરસુન્દર	પ્રકૃતિગીત	ધર્મેન્દ્ર માસ્તર 'મધુરમ્'
૩.	અલ્લકદલ્લક	ઊર્મિગીત	બાલમુકુન્દ દવે
સત્ર-૨			
૪.	ચરણોમાં	ઊર્મિગીત	યોસેફ મેકવાન
૫.	હિડોળો	લોકગીત	—
૬.	ઊડે રે ગુલાલ	ઊર્મિગીત	નટવર પટેલ
૭.	સુભાષિતો	—	—
પૂરક વાચન			
૮.	અભિનંદન	કાવ્ય	ભાગ્યેશ જહા
૯.	અમે બાંધવ સરદારના	શૌર્યગીત	ઉષા ઉપાધ્યાય

આ કક્ષાએ વિદ્યાર્થીને આપણે સાહિત્ય નથી શીખવતા, પરંતુ પદ્યો – જોડકણાં – ઉખાણાં વગેરે દ્વારા માતૃભાષા, એના શબ્દોમાં રહેલાં નાદલય તથા પ્રાસાનુપ્રાસ દ્વારા પ્રગટતા માધુર્યનો પરિચય કરાવીએ છીએ. ઉપર નોંધી એ રચનાઓને આ ભૂમિકાએથી જોતાં આપણો હેતુ અડધે રસ્તે જઈને ઊભો રહી જાય છે.

‘પર્વત તારા પ્હોળા ખંભા, સરવર તારી આંખ
હે ઈશ્વર ! હું તને જોઉં છું, ક્યાંક ક્યાંક ને ક્યાંક.’

સુરેશ દલાલની આ પદ્યરચનામાં નાદલય, વર્ણસંગાઈ તથા પ્રાસઅનુપ્રાસથી વિદ્યાર્થીને મજા આવે છે- એ વાંચવા-ગાવા-સાંભળવાનું એને મન થયા કરે છે. કુદરતનાં બધાં તત્ત્વોમાં ઈશ્વરનો વાસ છે. પ્રકૃતિમાં જ ઈશ્વર છે - એ સમજવામાં બાળકોને તકલીફ ન પડે એવાં રૂપકો વાપર્યાં છે. આપણને - ખાસ તો આ પદ્યરચના શીખવતા શિક્ષકને દલપતરામની ‘આસપાસ આકાશમાં અંતરને આવાસ’ (તથા બીજી એવી) રચના યાદ આવવી જોઈએ...ને તે પણ એણે બાળકોને સંભળાવવી જોઈએ. (વધુ ને વધુ વાચન વિના ભાષાસાહિત્ય શીખવી શકાતાં નથી.) સુરેશ દલાલની આ રચના સામગ્રી- અભિવ્યક્તિ-ભાષા કક્ષાએ તથા બાળકોની વય-સમજ પ્રમાણે પણ ઉચિત પસંદગી બની રહે છે.

ધર્મેન્દ્ર માસ્તરની ‘સુંદર સુંદર’ પદ્યરચના પણ પ્રકૃતિની શોભાને નાદલય તથા અચરજના ભાવ સાથે રજૂ કરે છે. રચના નભી જાય એવી છે. પણ ‘અલ્લકદલ્લક’ - બાલમુકુન્દ દવેની પદ્યરચના ગુણધર્મે સારી હોવા છતાં બાળકોના ધોરણે ન નભે તેવી છે. રાસલીલાની વાત રજૂ કરતું પદ્ય પાંચમા ધોરણના બાળક માટે વહેલું છે. એમાં આવતા ચરિતર, ગોપીજનવલ્લભ, ચિત્ત અધીરે : જેવા શબ્દપ્રયોગો પણ અઘરા પડે એવા છે. કૃષ્ણલીલાનો આનંદલોક બાળકોને નહિ કિશોરોને ધીમેધીમે ચખાડવામાં આવે તોય એ સાતમા ધોરણ પછી વધુ યોગ્ય ગણાશે. એ જ રીતે પાંચમી કક્ષાએ લોકગીત આપવામાં પણ ઉતાવળ લાગે છે. ‘હિંડોળો’ (લોકગીત) પદ્યરચના નાદલયનો કશો વિશેષ અનુભવ કરાવતી નથી...આ કક્ષાએ સરળ શબ્દો અને લયનો કેફ અપેક્ષિત છે.

આપણે ત્યાં લીના મંગળદાસે કરેલાં બાળકાવ્યોનાં સંપાદનો - નાનાં ને રૂપકડાં - મળે છે. અલબત્ત એ શોધવાં પડે. સહજ સુલભ નથી. પણ એમાં અનેક રચનાઓ મળે છે. જે દુર્લભ છે પણ બાળકોને ધેલું લગાડે એવી છે.

‘ચરણોમાં ઊછળે ઉમંગ’ રચના વસ્તુ તથા શબ્દ/લયની દૃષ્ટિએ ચાલે એવી છે. વિદ્યાર્થીની કક્ષા પ્રમાણે એ, પ્રકૃતિની સવાર/સાંજ જેવી સ્થિતિગતિને આલેખી આપવા સાથે રખડવા પ્રેરે એવી છે. પણ ‘ઊડે રે ગુલાલ’ રચના (હોળી ગીત)માં શબ્દચયનમાં સહજતા વર્તાતી નથી એ લયમાં લાગે છે પણ એ વાંચતાં ગદ્યાનુતાના ધક્કા વાગે છે. ને આમે ય આ પાઠ્યપુસ્તકમાં જાણે અજાણે પ્રકૃતિ વર્ણનનો જ બધી રચનાઓ આવી ગઈ છે. ઘર-આંગણાનાં પશુપક્ષીઓ તથા ભાઈ બંધીની રચનાઓ ગેરહાજર છે તે કહે છે. પૂરક વાચનમાં ગુજરાતની પરિચય કરાવતી અને શૌર્ય જગવતી રચનાઓ (૧+૧) છે એમાં તો નાદલયના પ્રશ્નો છે. પ્રાસાનુપ્રાસ કૃતક છે. આથી લયહિલ્લોળ પ્રગટતો ને પકડતો નથી. બાળકોને વર્ણસંગાઈ તથા આંતરાનુપ્રાસથી વધુ મજા કરાવી શકાય છે. એ માટે તો આપણે દલપતરામ પાસે જવું જ પડે (જે અહીં કશે જ નથી!!)

ધો. ૫ થી ૭ સુધીનાં ગુજરાતીનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં, પ્રત્યેકમાં છસાત પદ્યરચનાઓ જ મુકાઈ છે. જે ગદ્યને મુકાબલે તો ઓછી છે જ પરંતુ કક્ષા પ્રમાણે ને બાળકોનાં રસરુચિ ઘડવાની ભૂમિકાએ બહુ ઓછી છે. ધો-૮ પણ હવે પ્રાથમિકમાં ગણાય છે. એનાં બંને સત્રમાં, પૂરક વાચન સમેત, અગિયાર પદ્ય રચનાઓ છે. સ્વરૂપ/વિષય વૈવિધ્ય વગેરે જાળવીને ધોરણસરની સારી અને કક્ષાનુરૂપ કૃતિઓ સંતોષજનક છે. જોકે બા વિશેની બે રચનાઓ છે જેમાં ‘વળાવી, બા આવી’ વધુ યોગ્ય છે. આ પાઠ્યપુસ્તકોમાં ૬ થી ૮ કક્ષા ટૂંકો કર્તાકૃતિ પરિચય અપાયો છે. ખાસ તો એ નોંધપાત્ર છે કે ટિપ્પણ પછી કૃતિકેન્દ્રી રહીને ‘ભાષા-સજ્જતા’ (આગળ ઉપર) ‘ભાષા-અભિવ્યક્તિ’ માટે શબ્દો, પંક્તિઓ, વાક્યો આપીને વિદ્યાર્થીને ભાષા અને રચના બંને સાથે જોડવાનો ઉત્તમ પ્રયાસ થયો છે. વિદ્યાર્થીને ઘર-કુટુંબ, રનેહ-આદર-મૈત્રી, ઋતુઓ તથા પક્ષી પશુઓનો પરિચય બલકે અનુભવ કરાવવાનું આ કક્ષાએ પદ્યો દ્વારા વધુ સુગમ છે - કમભાગ્યે એ કામ નહિવત્ થયું છે. સૌથી વધુ તો એ કઠે છે કે - બાળકોને ભાષાનું, એના નાદલયનું તથા ગમ્મત સાથે માહિતી આપતું ઉત્તમ બાળસાહિત્ય આપનારા દલપતરામ,

રમણલાલ સોની અને રમેશ પારેખની એક પણ પદ્યરચના, ધો. ૫ થી ૮ કક્ષાએ ક્યાંય નથી ! ને જે છે તે એ કક્ષાએ પહોંચી શક્યાં નથી. ખેર...!

ધો-૧૦ના ગુજરાતીના પાઠ્યપુસ્તકમાં, લોકગીત તથા દુહામુક્તકને બાદ કરીએ તો, બાકી અગિયાર કાવ્યોમાં પાંચ મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન રચનાઓ છે. સ્વરૂપવૈવિધ્ય સાચવ્યું છે ખરું, પણ વસ્તુ અને રૂપમાં તથા યુગપ્રતિનિધિત્વમાં પણ ખાસ્સું અસંતુલન છે. રસાળ અને રસ પડે એવી - કક્ષાનુરૂપ - રચનાઓ પણ ઓછી છે. ગુણપરીક્ષણની કક્ષાએ તો આ બધી કૃતિઓ ખરી ઊતરેલી છે. નરસિંહ-શામળ-દયારામ-ગંગાસતી-ધીરાભગતની; ભક્તિ, નીતિ-સદાચાર, જ્ઞાન તથા પ્રબોધની ભૂમિકાએ આવકાર્ય રચનાઓ આસ્વાદ્ય પણ છે. ‘અતિજ્ઞાન,’ ‘જૂનું પિયરઘર’, ‘પ્રશ્ન’, ‘તીર્થોત્તમ’, ‘અદીઠો સંગાથ’ (ગીત) તથા ‘તપાસીએ’ (ગઝલ) - આ છ રચનાઓમાં ‘અતિજ્ઞાન’ સિવાયની બધી કાવ્યકૃતિઓના વધુ સારા વિકલ્પો એ જ કવિઓની કૃતિઓમાં ફેંફોસવાથી મળે એમ છે. સ્નેહ, લાગણી, પ્રકૃતિલીલા, વિચાર-ભાવ-સંવેદનને વધુ સહજ અને નાદલયથી છલકાતી ભાષામાં વ્યક્ત કરતી, લલિત રસાળ અને સોંસરી ઊતરી જાય એવી કૃતિઓ આ કક્ષાએ રસરુચિ ઘડવામાં વધુ પ્રભાવક બને એ દેખીતું છે. આ દષ્ટિએ થોડીક નિરાશા ઊપજે છે. બાકી ટિપ્પણ પછી ‘ભાષાઅભિવ્યક્તિ’-માં કાવ્યકૃતિને કેન્દ્રમાં રાખીને, વિશેષ શબ્દાર્થો તથા નોખી પડી આવતી પંક્તિઓ, માર્મિક વાત કે વસ્તુવિગતની નોંધ મૂકીને વિદ્યાર્થીને ‘કૃતિપ્રવેશ’ કરાવવા સાથે સર્જકતા દર્શાવવાની દિશામાં દોરી જવાનો ધ્યાનપાત્ર પ્રયાસ થયો છે. એ વાત બહુ સરાહનીય છે. આ કક્ષાએ વિદ્યાર્થીને વધુ સહજ, સાદીસરળ છતાં ભાવાર્થ ચમત્કૃતિ પ્રગટાવતી ગઝલ સામે ઊભો રાખી શકાય ને એ જ રીતે મર્મોક્તિ-વક્ત્રોકિત પ્રધાન અછાંદસ (દા.ત. વિપિન પરીખની) રચના પણ મૂકાવી જોઈએ, છેલ્લાં ચાળીશ-પચાસ વર્ષોની કાવ્યયાત્રાને બાદ નહિ કરી શકાય. કિશોરાવસ્થા ભાવભરપૂર અને ચંચળ હોય છે... એને પોષવા સાથે રસરુચિ ઘે અને દિશા દેખાડે એવાં કેટલાંક કાવ્યો એની રાહમાં છે. આજે બધા અર્થમાં ‘માધ્યમોના આક્રમણ’ને ઝીલવા અને એની સાથે રહેવા પાઠ્યક્રમોએ પણ સૂગ ખંખેરીને ઝટ બદલાવું જ પડશે.

ધોરણ ૧૦ થી ૧૨ ની કક્ષાએ, હવે વિદ્યાર્થીને ભાષા દ્વારા સાહિત્ય, સાહિત્યકલા શીખવવાનો હેતુ હોય છે. ખાસ તો ઉચ્ચતર કક્ષાએ આવા ઉદ્દેશોને પાર પાડવા માટે પાઠ્યક્રમો ઘડવાના હોય છે. અહીં વિદ્યાર્થી ભાષાનું જુદું જ સામર્થ્ય અનુભવે છે. શબ્દની નાદલયશક્તિ તથા શબ્દાર્થલંકારો ઉપરાંત અહીં વિદ્યાર્થી કલ્પન-પ્રતીક સુધીની ભાષારચનાઓના સમ્પર્કમાં મુકાય છે. શબ્દ ધીમે ધીમે સાધન/માધ્યમ મટીને એની પ્ર-યોજના દ્વારા જ કેવી રીતે/ પોતે સિદ્ધિ કે સાધ્ય બની રહે છે એનો અનુભવ આ કક્ષાએ થાય છે/ થવો જોઈએ પણ ખરો. આ પ્રકારની કાવ્યરચનાઓની પસંદગી થાય તો અડધું કાર્ય તો એમ જ પાર પડે.

આપણને નોંધતાં આનંદ થાય છે કે ધોરણ ૧૧-૧૨નાં ગુજરાતીનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં, ઉપરોક્ત ઉદ્દેશોને અનુસરતી, બંને ધોરણમાં અનુક્રમે ૨૩ અને ૨૧ કાવ્યરચનાઓ મૂકવામાં આવેલી છે. વળી યુગસન્દર્ભ, સ્વરૂપો, વિષયવસ્તુનું વૈવિધ્ય સાંપ્રતની અપેક્ષા, કવિપ્રતિનિધિત્વ, કાવ્યની સાહિત્યિક ગુણવત્તા અને વિદ્યાર્થીની વિકસિત થતી આવતી પ્રજ્ઞા અને સંવેદના : આ બધાં વાનાંનો ખ્યાલ પણ રાખી શકાયો છે. કર્તા અને ખાસ તો કૃતિ પરિચય આપવામાં કાળજી રખાઈ છે. સ્વરૂપ ચર્ચા પણ આપી છે. શિક્ષક આટલું પણ નિસબતથી સમજાવે તો વિદ્યાર્થી ઘણું પામી શકે એમ છે. હા, આમ છતાં એક મોટી મર્યાદા છે. ને તે છે સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નોની ઘરેડ! પરીક્ષાનો ભાર અને ભય અહીં સુધી વર્તાય છે કે શું?! દરેક કાવ્ય સન્દર્ભે એકબે-એકબે પ્રશ્નો એવા-(એવી રીતે)-પણ પૂછવા જોઈએ કે જે કાવ્યની ભાષારચના અને કવિની સર્જકતા-(કહેતાં કાવ્યત્વ)-ની સરહદમાં લઈ જતા હોય. છેવટે, એક એવા તારણ સુધી પહોંચી શકાય છે કે કક્ષાનુરૂપ વિદ્યાર્થીનાં રસરુચિ ઘડવાનું કાર્ય અઘરું હોવા છતાં, એને પાર પાડવાનું અશક્ય તો નથી. નિસબત વધારીએ તો, આપણી પાસે સમૃદ્ધ પરંપરા, ઉત્તમ રચનાઓ હોવા સાથે સજ્જ અને તત્પર પાઠ્યપુસ્તક મંડળ છે.

ગુજરાતી વિષયનાં પાઠ્યપુસ્તકો : શિક્ષકની નજરે વિભા નાયક

શિક્ષણના માળખામાં ‘પાઠ્યપુસ્તક’ અનિવાર્ય આધારસ્તંભ છે. એક શિક્ષક તરીકે મારે પાઠ્યપુસ્તકની, ખાસ તો ભાષાના પાઠ્યપુસ્તક વિશે અહીં વાત કરવી છે. માતૃભાષા ગુજરાતીના પાઠ્યપુસ્તકની રચનાના સામાન્ય ઉદ્દેશ વિશે વાત કર્યા પછી અન્ય કેટલીક બાબતોને લક્ષમાં લેવી મહત્ત્વની બને.

સમજશક્તિના વ્યાપ સાથે, કંઈક નવું જાણ્યાનો અનુભવ-આનંદ મળે એ વિદ્યાર્થીના આત્મવિશ્વાસને વધારનારો પણ બને છે. માટે પાઠ્યપુસ્તકની કૃતિઓની પસંદગી વ્યક્તિને ધ્યાનમાં રાખી થાય તે અપેક્ષિત છે.

આજે તો વર્ગકાર્ય રૂપે શીખવા-શીખવવાની પ્રક્રિયાને ડહોળતા અનેક પ્રશ્નો છે. સમયાંતરે લેવાતી પરીક્ષાઓનું માળખું, મૂલ્યાંકનની પદ્ધતિઓએ ભાષા-શિક્ષણને સૌથી વધુ પ્રદૂષિત કર્યું છે.

આ પરિસ્થિતિ માધ્યમિક કક્ષાએ જ નહિ પરંતુ પ્રાથમિક અને પૂર્વ પ્રાથમિક કક્ષાનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં પણ ફેલાઈ છે. આજે હું શિક્ષણ-કાર્ય કરતાં કરતાં થતી ભીંસ અનુભવું છું.

ઉચ્ચતર માધ્યમિક ધોરણો-૧૧ અને ૧૨ના વિજ્ઞાનપ્રવાહના અભ્યાસક્રમોમાં તો માતૃભાષા ગુજરાતી(પ્રથમભાષા)નું અસ્તિત્વ જ હાંસિયામાં ચાલ્યું ગયું છે! પરીક્ષાપદ્ધતિ અને મૂલ્યાંકનપદ્ધતિએ શીખવા-શીખવવાની વર્ગખંડપ્રવૃત્તિને શિથિલ – લકવાગ્રસ્ત બનાવી મૂકી છે.

ધોરણ-૮ અને ૧૦નાં ગુજરાતી(પ્રથમભાષા)નાં હાલનાં પાઠ્યપુસ્તકો (પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦૦૫/૨૦૦૬)માં સમાવેલ કૃતિઓ તત્કાલીન જરૂરિયાતો સંદર્ભે સરેરાશ સંતોષકારક હોવા છતાં હવે તેનું પુનઃ અવલોકન જરૂરી છે. એ સંદર્ભમાં ધોરણ-૮/૧૦ ના ગુજરાતી (પ્રથમભાષા)નાં પાઠ્યપુસ્તકોમાંની કેટલીક બાબતોને ઉદાહરણોથી જોઈએ.

બન્ને ધોરણનાં પાઠ્યપુસ્તકોના ગદ્ય-પદ્યના કર્તા-કૃતિ-પરિચય વિભાગોની સાહિત્ય-સામગ્રીનું લખાણ વિદ્યાર્થીની કક્ષા કરતાં ‘સાહિત્યિક અધિકરણલેખન’નું વધારે છે! એને હવે નવી આવૃત્તિઓમાં વિદ્યાર્થીની કક્ષાનુરૂપ સરળ ભાષામાં મૂકવામાં આવે તો જે-તે કૃતિના અધ્યયનમાં વિદ્યાર્થીને તે મદદરૂપ બને. વિગતોની પ્રચુરતા વિદ્યાર્થીને કૃતિથી વિમુખ કરે તેવો ઘાટ આ વિભાગમાં ઠેકઠેકાણે થયો છે!

બીજું, ટિપ્પણના વિભાગમાં કૃતિના સંદર્ભમાં અઘરા શબ્દોના અર્થ-પ્રયોગ આપ્યા હોય છે તે શબ્દ માટે બીજા – વિશેષ અર્થ સમાવી શકાય. કેટલાક શબ્દો માટે વ્યુત્પત્તિ-સંદર્ભ પણ આપી શકાય, જે વિદ્યાર્થીને જોડણીકોશ-શબ્દકોશ જોવાની ટેવમાં લઈ જવા સહાયરૂપ બને. આજની કુમળી પેઢીઓના ટેરવે રમતાં યાંત્રિક સાધનોએ શબ્દસફરની ખેપો પર પાણી ફેરવ્યું છે ત્યારે ભાષાનાં પાઠ્યપુસ્તકોએ જ ભાષાનું પાણી બચાવવાનું છે.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ વિભાગ દરેક એકમમાં લગભગ સારી રીતે સમજાવાયો છે. પરંતુ તેની ભાષા માત્ર શિક્ષકને જ સમજાય તેવી ન રાખતાં વિદ્યાર્થી પણ સરળતાથી સમજી શકે તેવી રહેવી ઘટે.

ગદ્ય-પદ્ય કૃતિઓ આધારિત સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નોની રચના જ્ઞાન-સમજ આધારિત ચર્ચાને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય અને વિદ્યાર્થીની સમજણને વિસ્તારવા માટે હોય એવી અપેક્ષા રહે. મોટે ભાગે હેતુલક્ષી, કૌશલ્ય-ક્ષમતાને તાકતા કે ગદ્ય-પદ્યના શબ્દાર્થમાં જ સીમિત અપેક્ષિત ઉત્તરો માટેના પ્રશ્નો વિષયવસ્તુના મર્મને ઊંડાણથી સમજવાને બદલે ઉપરચોટિયા જ્ઞાનનો પર્યાય બની રહે છે.

‘આટલું કરો’ વિભાગના ઘણા પ્રશ્નો પ્રકલ્પો, પ્રવૃત્તિઓને સ્વાધ્યાયમાં પ્રશ્નો સ્વરૂપે મૂકી વિદ્યાર્થીને પોતાની ક્ષમતાની કસોટી કરવાય સમાવવા જોઈએ. એથી એનામાં સાહસવૃત્તિ-આત્મવિશ્વાસ જેવાં મૂલ્યોની ખીલવણી થશે. વર્ણનાત્મક પ્રશ્નોનું પ્રમાણ ભાષાસાહિત્યનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાંની કૃતિઓના સ્વાધ્યાય-મનોવત્નોમાં વધારે હોવું જોઈએ.

વ્યાકરણના મુદ્દાઓને છોક અંતે નહિ પણ કોઈ કોઈ કૃતિના સંદર્ભમાં સમજાવી અન્ય કૃતિઓના સ્વાધ્યાયમાં તે મુદ્દાઓને વિદ્યાર્થી સ્વપ્રયત્ને શોધે અને સમજે એ રીતે સમાવી શકાય.

ગદ્ય-પદ્ય કૃતિઓની પસંદગી અને ગોઠવણી સાહિત્યસ્વરૂપ અને સાહિત્યના ઈતિહાસની દૃષ્ટિએ મહત્વની સર્જક-કૃતિઓને સમાવે છે. તેમ છતાં ધોરણ-૧૦ના પદ્ય વિભાગનાં ત્રીજા ભાગના પદ્યોનું વિષયવસ્તુ એકસરખું છે : ‘ભક્તિમાર્ગ અને પરમતત્વની ઓળખ’ – ભક્તિ પદારથ, છપ્પા, મન નો ડગે, હીરાની પરીક્ષા, અદીઠો સંગાથ, તપાસીએ, મુક્તકો – વધુ ઓછા અંશે એકસરખું વિષયબીજ ધરાવે છે.

કવિ મકરંદ દવેનું અગમ-નિગમનાં રહસ્યોને તાકતું ‘અદીઠો સંગાથ’ ધોરણ-૧૦ ના વિદ્યાર્થીની કક્ષા બહારનું છે. આ જ કવિની અન્ય કૃતિ જેમ કે ‘અમે રે સૂકું રૂનું પૂમરું’ વિદ્યાર્થી ભાવસહિત ગાઈને પણ આસ્વાદી શકે. વિદ્યાર્થીના ભાવજગતને જોડી આપતી કૃતિઓનો અભ્યાસ ભણતરનો ભાર હળવો કરે છે.

કવિ ચિનુ મોદીની ગઝલ ‘તપાસીએ’ પણ આ વયજૂથના વિદ્યાર્થીઓ માટે અનુભૂતિક્ષમ બનતી નથી. સિક્કા, રથ વગેરે ઉદાહરણો માત્ર યાદ રાખી લેવા સુધી જ મર્યાદિત બને છે. ‘ગઝલનું સ્વરૂપ અને કવિ ચિનુ મોદીની રચના’ – માટે એમની અન્ય કૃતિઓમાંથી પસંદ કરાઈ હોય તો વિદ્યાર્થી સાહિત્યસ્વરૂપ સમજવા સાથે કૃતિનો ખરો આનંદ લઈ શકે.

એવી જ રીતે ધોરણ-૮માં આધુનિક ગીતકવિ અનિલ જોશીનું ‘કન્યાવિદાય’ વિદ્યાર્થીની આ કક્ષાએ એક ‘શબ્દચિત્ર’થી વિશેષ આસ્વાદ્ય બનતું નથી. કાવ્યની ભાવાભિવ્યક્તિ, રૂપકોનું સૌંદર્ય તેમજ આધુનિક ગીત-કવિતાની લાક્ષણિકતાઓ આ વયકક્ષાની સમજશક્તિ અને અનુભવ-જગતના વ્યાપની બહાર છે.

કાન્તના ‘અતિશાન’ના સહદેવની મનોવ્યથાને દસમાનો વિદ્યાર્થી વાચા આપી શકવા સમર્થ નથી. હા, છંદ-બંધારણ મુદ્દે આ કક્ષાએ કલાપીનું ‘ગ્રામ્યમાતા’ સારો પ્રતિસાદ આપી શકે.

ગદ્ય વિભાગમાં બન્ને ધોરણોનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં સાહિત્યસ્વરૂપ અને સમયાનુરૂપ કૃતિઓની ગોઠવણી થઈ છે. છતાં કેટલીક બાબતની નોંધ લેવી છે. ધોરણ-૧૦ના ગદ્યવિભાગમાં ચન્દ્રકાન્ત બક્ષીની ટૂંકીવાર્તા : ‘ચક્ષુઃશ્રવા’માં દાદા કેસરીસિંઘનો પોતાના ભૂતકાળને તાદૃશ કરવાનો અંશ વાર્તાના ચરમબિંદુ પર છે. આ અંશને જ મૂળ વાર્તાની તુલનામાં પાઠ્યક્રમમાં સંકલિત કરાતા, વાર્તારસ ઘૂંટાતો નથી અને શીર્ષકની યથાર્થતા પણ ચોટદાર રીતે ઊપસતી મિથ જ્યારે ‘શીર્ષકની યથાર્થતા ચર્ચો’ જેવા પ્રશ્નનો ઉત્તર વિદ્યાર્થી વાર્તામાંથી માત્ર એકાદ-બે શબ્દચિત્ર દ્વારા જ આપી શકે છે.

ટૂંકી વાર્તાના સ્વરૂપને એની લાક્ષણિકતાઓ સહિત, જે તે સર્જક કૃતિની વિશેષતાઓને નોંધી શકે એ રીતે પાઠ્યક્રમમાં સંકલન થયેલ કૃતિ હોય એ જરૂરી છે.

હવે આપણાં ગુજરાતી ભાષાનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં બીજાં કેટલાંક સાહિત્યસ્વરૂપોને સમાવવાં જોઈએ. જેમાં અનુવાદ-અંશોનો પણ સમાવેશ કરી શકાય. ‘તોત્તો-ચાન’ આ વય-કક્ષાના વિદ્યાર્થીને માટે શ્રેષ્ઠ અનુવાદનું ઉદાહરણ પૂરું પાડી શકે.

સાહસ અને શૌર્ય કથા સાહિત્ય, પ્રાદેશિક સાહિત્યના ઉત્તમ અનુવાદઅંશો, જીવન-ચરિત્રોને સમાવી શકાય. ધોરણ-૮ અને ૧૦ ના અંગ્રેજી (દ્વિતીયભાષા)ના પાઠ્યપુસ્તકો સાથે પૂરક વાચન-સામગ્રી રૂપ ‘English Reader’ છે એવી ગુજરાતી ભાષાના પાઠ્યપુસ્તક સાથે અથવા એક વિભાગ તરીકે પૂરક વાચન ઉમેરી શકાય. જે વિદ્યાર્થીને વિશેષવાચનની ટેવ પાડીને સાહિત્યમાં વિશેષ રુચિ જગવવામાં મદદરૂપ થઈ શકે.

આમ ભાષાનાં પાઠ્યપુસ્તકોની રચના વૈવિધ્યસભર કૃતિઓ-સ્વરૂપોથી થાય અને વિદ્યાર્થી પાઠ્યક્રમની કૃતિઓનો ખરો આસ્વાદ લઈ શકે ત્યારે જ શિક્ષણ-પદ્ધતિ વધુ રસમય અને વધુ નક્કર થશે.

ગુજરાતી (પ્રથમ ભાષા) ધોરણ ૧૦ : વ્યાકરણ વિભાગ

સમીક્ષા અને વ્યાપક અવલોકન

વિભાગિક કે. ધોત્રે

આ સમીક્ષાનો અભિગમ વિધાયક છે. 'પ્રત્યક્ષ'ના સંપાદકશ્રીએ ફોન અને પત્રદ્વારા કહેલું : 'પાઠ્યપુસ્તકની ઉપાદેયતા એ તપાસકેન્દ્ર છે. વિધાયક સૂચનો કરતી વખતે, જે ઉત્તમ હોય એની નોંધ પણ લેવી રહી અને એમાં નજરે પડતી ક્યાશો, ક્ષતિઓ વિશે નિખાલસતાથી વાત કરવી જોઈએ.' ટૂંકમાં પાઠ્યપુસ્તકોની પ્રવૃત્તિને વિશેષ સારી બનાવવા માટે આ પ્રયત્ન છે.

શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળનાં વિવિધ વિષયોનાં પાઠ્યપુસ્તકોની રચના, અંગ્રેજી અનુવાદ તેમજ પ્રૂફવાચનની કામગીરી – આ બધાંમાં હું વર્ષોથી સંકળાયેલો રહ્યો છું. વળી પાઠ્યપુસ્તક મંડળની રચના થઈ એ વખતે હું શિક્ષણ નિયામકશ્રીની કચેરીમાં હતો એથી એની રચનાની દરખાસ્ત ઘડવા જેવી કાર્યવાહીમાં મારો સહયોગ રહેલો.

આવી પૂર્વભૂમિકાને લીધે મંડળની કામગીરી વિશે શુભ લાગણી હોય એ સ્વાભાવિક છે. એટલે સમીક્ષાત્મક લખાણ અંગે કંઈક સંકોચ થાય.

પરંતુ, મંડળનું ધ્યેય ઉચ્ચતમ કક્ષાનાં પાઠ્યપુસ્તકોનું નિર્માણ – અને તે પણ શૂન્ય ક્ષતિ(zero error) અંગેનું રહ્યું છે. એટલે ગુણવત્તા અને ક્ષતિરહિતતા ધ્યાનમાં લેતાં, ક્યાશો કે ક્ષતિઓ છાવરી ન લેવાય. શ્રી અરવિંદના શબ્દોમાં perfect perfection – સંપૂર્ણ પૂર્ણતા એ જ આદર્શ હોય, ધ્યેય હોય.

સદર પાઠ્યપુસ્તકમાં વ્યાકરણ અને લેખન વિભાગમાં વ્યાકરણને લગતાં ત્રણ પ્રકરણો છે. પાઠ્યપુસ્તકના વિદ્વાન ભાષાવિદ્ લેખકોએ એકંદરે તો સારી અને શાસ્ત્રીય રજૂઆત કરી છે.

ઉચ્ચતમ ગુણવત્તા અને ક્ષતિરહિતતાના ધ્યેયને નજર સમક્ષ રાખીએ તો ગમે તેટલા સન્નિષ્ઠ પ્રયત્નો હોય છતાં કંઈક ને કંઈક તો ઉણપ/ ક્ષતિ રહે જ, રહી જવા પામે.

સાર્થ ગુજરાતી જોડણી કોશ (ગૂ.વિ) પાંચમી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં કહે છે તેમ –

Labour with what zeal we will,

something still remains undone. (Long fellow)

ગમે તેટલી ઉત્કટતાથી કામ કરો, છતાં કંઈક બાકી તો રહે જ – કર્યું એટલું પુણ્ય!

૧. સન્ધિ અને સમાસ

વ્યાકરણની શાસ્ત્રીય રજૂઆતમાં ક્યાંક ક્યાંક સંકુલ વાક્યરચના ઝટ સમજી શકાય તેમ ન લાગી, બને તેટલાં સરળ ટૂંકાં વાક્યોની મદદ લીધી હોય તો સારું પડે.

મહત્ત્વની સ્વરસન્ધિઓ હેઠળ મુદ્દા (૨)ખ-માં–

ઋ + વિજાતીય સ્વરનું ઉમેરણ જરૂરી હતું :

ઋ + વિજાતીય સ્વર = અર્ + વિજાતીય સ્વર

ઉદા. પિતૃ + આજ્ઞા = પિત્રાજ્ઞા

માતૃ + ઇચ્છા = માત્રિચ્છા

(ઋનો જેમ અર્ થાય તેમ લૃ નો અલ્ થાય, પણ તે લેવાનું જરૂરી નથી. કારણકે દીર્ઘ ઋ તેમ જ લૃ ગુજરાતીમાં પ્રચલિત નથી, એ પણ કહેવું જોઈએ.)

મહત્ત્વની વ્યંજનસન્ધિઓમાં પૂ.૮૨ ઉપરની રજૂઆત જરા કિલષ્ટ લાગે છે તેને સરળ બનાવી શકાય. વળી—
 ચ/છ તાલવ્ય હોઈ સંધિમાં તાલવ્ય શ્ થાય.
 ત/થ દન્ત્ય હોઈ સંધિમાં દન્ત્ય સ્ થાય
 ટ/ઠ મૂર્ધન્ય હોઈ મૂર્ધન્ય ષ્ થાય
 —તેવો ફોડ પાડવાની જરૂર હતી, જેથી શ્, સ્ કે ષ્ ક્યારે થાય તેનો ખ્યાલ આવે.
 તેમ જ છ થી ટ સુધીના મુદ્દાઓ પણ પૂરતા સ્પષ્ટ થતા નથી. વિગતે સમજાવવું જરૂરી હતું.

૨. સમાસ અને તેના પ્રકાર

"સક્ષ્ણ" [શબ્દ]ને સમાસ કહેવાશે નહિ' (પૂ.૮૪) એમ કહેવાથી ખાસ અર્થ સરે નહિ. 'સાથે' નો અર્થ ધરાવનાર 'સ' ક્ષ્ણ સાથે જોડાઈને સક્ષ્ણ— ક્ષ્ણ સાથે— એ રીતે સહ બહુવ્રીહિ સમાસ રચે જ છે. વળી ફલેન સ- યથા સ્યાત્ તથા એ રીતે અવ્યયીભાવ સમાસ પણ રચાય.

મને એવું લાગ્યા કર્યું છે કે અગાઉનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં ઊંડાણ હતું, તે સાથે ભાષા સરળ, સહેલાઈથી સમજી શકાય તેવી રહેતી. અને તે પ્રમાણે થવું જરૂરી છે. સમાસમાં જો અગાઉના ધોરણ ઠનું પુનરાવર્તન જ હોય, તો વિશેષ શું ઉમેરાયું?

એકંદરે મુદ્દાની-છણાવટ યોગ્ય રીતે થઈ છે.

૩. વિભક્તિ વ્યવસ્થા અનુગો અને નામયોગીઓ

વિભક્તિતંત્રમાં પ્રથમા વિભક્તિ અને દ્વિતીયા વિભક્તિની ચર્ચા ઉદાહરણોસહિત સુંદર રીતે થઈ છે. ચતુર્થી વિભક્તિમાં (પૂ.૮૯) સંપ્રદાન એટલે આપવું તે, અર્થાત જેને આપવાનું થાય તે વ્યક્તિ માટેનો વિભક્તિ-અર્થ - (પ્રત્યય). 'તે ઉપાધ્યાયને ગાય આપે છે' એવા, અહીં અપાયેલા દષ્ટાંતમાં 'કર્તા ગાય આપીને ઉપાધ્યાયને પ્રાપ્ત કરવા ઈચ્છે છે' —એવો ગર્ભિતાર્થ હોય તેમ છતાં વિદ્યાર્થીઓને માટે એ સમજવું સહેલું નથી. અષ્ટમી વિભક્તિ વિશે 'એક અર્થમાં આ પ્રથમા (એટલે કે કર્તા) વિભક્તિ જ છે' એમ કહેવું યથાર્થ ન ગણાય. સંબોધન એ પ્રથમા (કર્તા વિભક્તિ)થી ભિન્ન છે, તેનો ફોડ પાડવો જરૂરી.

'સંસ્કૃતમાં વિભક્તિનું એક ચોક્કસ અને વિસ્તૃત તંત્ર હતું.' (અનુગો અને નામયોગીઓ, પૂ.૯૦) એમ કહેવું અપર્યાપ્ત ગણાય. આજે પણ એ તંત્ર છે, એટલે 'હતું અને છે.' એમ કહેવું યથાર્થ ગણાય.

૪ વાક્યરચનાનાં કેટલાંક અંગો

'વાક્ય એકથી વધુ પદોનું બનેલું હોય છે.' (પૂ.૯૨) એમ કહ્યા પછી એક પદનું પણ વાક્ય હોઈ શકે — તેનો ઉદાહરણ સહ ઉલ્લેખ જરૂરી હતો.

નિપાતની ચર્ચા ઉદાહરણો સહ સારી રીતે કરવામાં આવી છે. 'કિના સફેદ સાડીમાં આવશે' તેમાં 'જ' નિપાત લગાડી જુદાં જુદાં વાક્યોની રજૂઆત યોગ્ય.

'લખાણ' ને કૃદંત તરીકે દર્શાવ્યું છે. (કૃદંત, પૂ.૯૪) પણ લખાણ એ સંજ્ઞા છે.

સાનુનાસિક 'આં' વાળા મુદ્દામાં (પૂ.૧૦૦)—

'વાંચ'માં 'આં' સાનુસ્વાર છે, પ્રેરક થતાં અ+ વ્યંજનના વર્ગનો અનુનાસિક આવે એ મુદ્દો બરાબર છે પણ— વાંચ — વન્ચાવ, એ બરાબર નથી, કેમકે વ્યંજનના વર્ગનો અનુનાસિક અહીં ઞ્ છે એટલે વન્ચાવ થશે.

એ પછી 'કન્તાવ' અને 'ભડ્ગાવ' એ બરાબર છે. ઉદાહરણોનો ક્રમ ભાંગ-ભડ્ગાવ, વાંચ-વગ્યાવ અને કાંત -કન્તાવ એમ હોવો જોઈતો હતો. અને, ભંગાવ, વંચાવ, કંતાવ એ રૂઢ થયેલાં છે એ પણ, ચર્ચાને અંતે કહેવાવું જોઈતું હતું.

પ્રેરકના ઉપયોગની ચર્ચા ઉદાહરણો સહિત સારી રહી છે. તે જ પ્રમાણે કર્તરિ, કર્મણિ અને ભાવે પ્રયોગ રચનાની વાત યોગ્ય રીતે મુકાઈ છે. પરંતુ કર્મણિ વાક્યરચનાઓ(પૃ.૧૦૩)માં-

આંક્ર - અડકાં ને બદલે અડકા

વાંચ્ - વગ્ચા ને બદલે વગ્ચા એમ હોવું જોઈએ. (મુદ્ગલદોષ સુધારી લેવાયો નથી.)

કર્મણિ વાક્યરચનાઓમાં 'જુદા જુદા પ્રકારના અર્થ પ્રગટ કરે છે' એ મુદ્દામાં (૧) ક્રિયાની અવશતા અને (૨) શક્તિ, યોગ્યતા કે ક્ષમતા અંગે સારી એવી છણાવટ થઈ છે.

વ્યાકરણ વિભાગમાં પ્રૂફરીડિંગની કેટલીક ક્ષતિઓ રહી જવા પામી છે. એ કાળજીથી જોવું જોઈતું હતું.

જેમકે -

પૃષ્ઠ	ક્ષતિ	સુધારો/ફેરફાર
૮૧	દીર્ઘરૂપ	દીર્ઘરૂપ
૮૮	અનુંગ	અનુગ
૮૮	દિવાલ	દીવાલ
૯૦	તમે આગળનાં ધોરણોમાં મેળવે છે	...મેળવી છે
૯૨	સુદ્ધાં	સુધ્ધાં
૯૨	અર્થમાં શું ફેરફાર	અર્થમાં શો ફેરફાર
	(શું નો વિકારી વિશેષણ તરીકે વિશેષ્ય ના સંદર્ભમાં શો, શી, શું એવા ફેરફાર જરૂરી)	
૯૫	સાખું ભૂતકૃદન્ત	સાદું ભૂતકૃદન્ત
૯૬	સહાયકારક સસાથે	સહાયકારક સાથે
૯૭ (સ્વાધ્યાય)	કૃદન્તરૂપો તારવી તેનો પ્રકાર	...તેમનો પ્રકાર
૧૦૧-૨(સ્વા.૦)	પ્રેરક	પ્રેરક
૧૦૩(૫)	અસ્વાર	અનુસ્વાર
૧૦૩	કર્મણિનાં કર્મ	કર્મણિમાં કર્મ

આ તો સહેજ પ્રૂફની ઊડતી નજરે જે ક્ષતિઓ જણાઈ એમાંથી કેટલાંક દૃષ્ટાંતોની વાત કરી. ભૂલો એથીય વધુ છે. zero error (શૂન્ય ક્ષતિ) પાઠ્યપુસ્તકો માત્ર લેખકો અને સંપાદકો જ નહીં પરંતુ પ્રૂફરીડર અને તેમાં ય ખાસ તો ટાઈપસેટિંગ કરનારા સૌની સહિયારી કામગીરી છે - સંકલન કરનારની કાળજી વિશેષ જરૂરી છે.

-આ તો જરા લાગ્યું એવું લખ્યું. ઉચ્ચતમ ગુણવત્તા અને ક્ષતિશૂન્યતાવાળાં પાઠ્યપુસ્તકો પામવાના ધ્યેયને આપણે ક્યારે આંબી શકીશું? આપણી સન્નિષ્ઠા ઓછી પડતી નથી; ચોકસાઈ ઓછી પડે છે એમ કહીશું?

શાલેય પાઠ્યપુસ્તકો : ગુજરાતી ભાષા અને વ્યાકરણ હર્ષવદન ત્રિવેદી

કોઈ પણ ભાષાના શિક્ષણનો પાયો તેના શાલેય અભ્યાસક્રમો અને તેમના અધ્યાપન દ્વારા સારી રીતે નાખી શકાય છે એ જાણીતી બાબત છે. અગાઉ ગુજરાત જ્યારે સંયુક્ત મુંબઈ રાજ્યનો હિસ્સો હતું ત્યારે ગુજરાતી ભાષા એક વિષય તરીકે શાળાઓમાં ભણાવાતી હતી અને પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક ધોરણોના વ્યાકરણના અભ્યાસક્રમો પણ નિયત થયા હતા. એ વખતે મનસુખલાલ ઝવેરી જેવા અનેક વરિષ્ઠ અધ્યાપકો-વિવેચકોએ પણ શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓને ધ્યાનમાં રાખીને ‘ભાષા પરિચય’ નામાભિધાનવાળાં પુસ્તકો લખ્યાં હતાં અને તે શિક્ષણસંસ્થાઓમાં સ્વીકૃતિ પણ પામ્યાં હતાં એવું તેની થયેલી અનેક આવૃત્તિઓ પરથી ધારી શકાય છે.

અલગ ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપનાની સાથે શાળાઓ તેમજ યુનિવર્સિટી કક્ષાએ ગુજરાતી માધ્યમ દ્વારા શિક્ષણ અને ગુજરાતી ભાષાના શિક્ષણ અંગેનાં એ સમયે પ્રવર્તમાન ધોરણો અંગે ફેરવિચારણા શરૂ થઈ અને ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ જેવી સંસ્થાઓ પણ અસ્તિત્વમાં આવી.

પાઠોની પસંદગી

અગાઉ શાલેય પાઠ્યપુસ્તકો જી.સી.ઈ.આર.ટી દ્વારા તૈયાર થતાં હતા. હવે એ વ્યવસ્થા બદલાઈ જણાય છે. ગુજરાત રાજ્ય માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડે શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓમાં આત્મવિશ્વાસ કેળવવા અને ગુણવત્તાયુક્ત કૌશલ્યો ખીલવવા માટે છેલ્લાં બે વર્ષથી રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમને અમલી બનાવ્યો છે. ગુજરાતી (પ્રથમ ભાષા) ધો. ૧૦ની પ્રસ્તાવનામાં મંડળના કાર્યવાહકોએ જણાવ્યું છે કે ૨૦૧૨માં શિક્ષણપદ્ધતિ અને કૌશલ્યવિકાસ માટે શિક્ષકોની ક્ષમતા, પાઠ્યપુસ્તકનું વિષયવસ્તુ, સંકલ્પના અને રજૂઆત અંગે વિદ્યાર્થીઓનું ૩૬૦ ડિગ્રી સર્વેક્ષણ [?] કરવામાં આવ્યું હતું. આ સર્વેક્ષણનાં તારણો અનુસાર નવા અભ્યાસક્રમો તૈયાર કરાયા છે.

ધોરણ ૮ સુધીનાં પાઠ્યપુસ્તકો હજીય એ સંસ્થા દ્વારા તૈયાર કરાવીને જ ભણાવાય છે. આ પાઠ્યપુસ્તકોમાં સમાવિષ્ટ ગુજરાતી (પ્રથમ ભાષા) ના અભ્યાસક્રમના વિવિધ લક્ષ્યાંકોમાંનું એક લક્ષ્ય એ છે કે ભાષાની ખૂબીઓ સમજીને વિદ્યાર્થી સક્ષમ રીતે માતૃભાષાની અભિવ્યક્તિ કરતો થાય. ધો.૮ના પુસ્તકની તુલનાએ ધો.૮ના પુસ્તકની વ્યૂહરચના બદલી નાખવામાં આવી છે. ધો.૮માં કૃતિઓની ગોઠવણી કરતી વખતે એક તો તેમને ગદ્ય અને પદ્ય વિભાગોમાં વહેંચીને જે તે સાહિત્યસ્વરૂપના સમયાનુક્રમે રજૂ કરાઈ છે.

આ પુસ્તકોમાં વિવિધ ધોરણો માટે કૃતિની પસંદગીનાં ધોરણો પણ નક્કી થયાં હશે. મંડળે અભ્યાસક્રમનાં જે લક્ષ્યાંકો નિર્ધારિત કર્યાં છે તેમને હાંસલ કરવામાં આ કૃતિઓ કેવી રીતે મદદરૂપ બને અને કેવી રીતે બનશે એનો કોઈ સ્પષ્ટ ખ્યાલ આ પુસ્તકોના રચયિતાઓના મનમાં હોય એવું જણાતું નથી. બીજું કે, ગુજરાતી પ્રથમ ભાષા અને ગુજરાતી દ્વિતીય ભાષા તરીકે લેનારા વિદ્યાર્થીઓની જરૂરિયાતો અલગ અલગ રહેવાની પણ એક જ ધોરણ માટેનાં આ બંને પ્રકારનાં પાઠ્યપુસ્તકો જોતાં રચયિતાઓએ એવો કોઈ વ્યૂહ અપનાવ્યો હોય એમ જણાતું નથી. ગુજરાતી જેની પ્રથમ ભાષા છે તેને ગુજરાતી ભાષા શીખવાની નથી. તે તો રોજબરોજના વ્યવહારમાં પોતાની ભાષાનો વ્યવસ્થિત ઉપયોગ કરી જાણતો હોય છે. મંડળના કાર્યવાહકોએ તેમની પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે તેમ તેને તો પોતે જે ભાષા જાણે છે તેની ખૂબીઓ સમજીને પોતાની અભિવ્યક્તિ માટે કેવા કેવા વિકલ્પો છે તેનાથી સભાન થવાનું છે. દ્વિતીય ભાષાના વિદ્યાર્થીને તો એક નવી ભાષા જ શીખવાની છે અને શીખી ચૂક્યા બાદ તેના આત્મવિશ્વાસમાં વધારો કરવાનો છે. મંડળે પ્રથમ અને દ્વિતીય ભાષાઓના વિદ્યાર્થીઓ માટે અલગ અલગ પાઠ્યપુસ્તકોની રચના કરી છે પણ બંને ભાષાના વિદ્યાર્થીઓ અથવા તો તેમના લક્ષ્યવાચકો વચ્ચેનો ભેદ તેમાં પ્રતિબિંબિત થયો નથી. તેમાં માત્ર કૃતિઓ વગેરેનું જ પુનરાવર્તન ન થાય એની જ જાણે કે કાળજી લેવાઈ હોય એવું લાગે!

પાઠ્યપુસ્તકો માટે પસંદ થયેલી કેટલીક કૃતિઓમાં કાપકૂપ પણ કરાઈ હોવાનું મારા ધ્યાનમાં આવ્યું છે. દા.ત. ગુજરાતી પ્રથમ ભાષા ધો.૧૧માં રામનારાયણ વિ. પાઠકની મુકુન્દરાય વાર્તા પસંદ કરાઈ છે પણ તેમાં પણ થોડી કાપકૂપ થઈ જણાય છે. આવું સરતચૂકથી થયું હશે કે મંડળનો સભાન નિર્ણય હશે? જો સભાન નિર્ણય હોય તો તેની પાછળ કયો તર્ક કે કઈ નીતિ કામ કરી રહી છે તેનો ખુલાસો આ પાઠ્યપુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં કે અન્યત્ર નથી. ખરી રીતે તો આવો ઉલ્લેખ યોગ્ય સ્થળે કરાવો જોઈએ. છેવટે એવી કૃતિઓના અંતે કે અન્યત્ર ફૂદડી દ્વારા તેમાં સંપાદન થયાનો નિર્દેશ કરાવો જોઈએ તો જ શિક્ષક, વિદ્યાર્થી કે વાલી મૂળ કૃતિ વાંચી શકે અને મંડળના નિર્ણય સામે પોતાનો સ્વતંત્ર અભિપ્રાય બાંધી શકે. વળી જો આવી કાપકૂપનો અર્થ કોઈ સેન્સરશીપ તરીકે કરે તો તો મોટો વિવાદ સર્જાઈ શકે.

પ્રત્યેક પાઠના અંતે ભાષા-અભિવ્યક્તિ એ શીર્ષક હેઠળ કૃતિના આસ્વાદમાં વિદ્યાર્થીને સ્વતઃ પ્રવૃત્ત કરવાના હેતુથી જે ટિપ્પણો-નોંધો વગેરે મુકાયાં છે એ બરાબર છે પણ તેમાંની કેટલીક અભિવ્યક્તિઓ ધો.૯ના વિદ્યાર્થીઓની કક્ષા કરતાં ઘણી અઘરી કહી શકાય એવી છે. દા.ત. ગુજરાતી પ્રથમ ભાષા ધો.૯માં બાલાશંકર કંથારિયાની "બોધ" ગઝલના સ્વાધ્યાયના ભાષા-અભિવ્યક્તિ વિભાગમાં -

"અહીં ચિત્ત શબ્દ પ્રધાન સ્થાને છે" એ વાક્ય

કે પછી -

"આ ના સંજ્ઞાનો અવ્યય તરીકે ઉપયોગ થયો છે..." વાળું વાક્ય. (પૃ. ૪૯)

આવી અભિવ્યક્તિઓ વિદ્યાર્થીને તો ઠીક, કેટલાક શિક્ષકોને પણ સમજવામાં અઘરી જણાઈ શકે છે.

ગુજરાત રાજ્ય માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડે ૨૦૧૨માં "શિક્ષકોની ક્ષમતા અને વિષયવસ્તુની રજૂઆત અંગે વિદ્યાર્થીઓનું ૩૬૦ ડિગ્રી સર્વેક્ષણ" (જુઓ-ગુજરાતી પ્રથમ ભાષા, ધો.૧૦ની પ્રસ્તાવના, ૨૦૧૩ની આવૃત્તિ) કરાવ્યું તેમાં રાજ્યના દરેક શિક્ષક નવા પાઠ્યપુસ્તકમાં 'લખેલ અભ્યાસક્રમનું વિષયવસ્તુ અસરકારક રીતે શીખવી શકે છે એ માન્યતા ખોટી પડી હતી.' જો શિક્ષકોની આ સ્થિતિ હોય તો વિદ્યાર્થીની શી સ્થિતિ હશે?

બીજું કે કૃતિઓમાંના અઘરા શબ્દોના અર્થ ટિપ્પણમાં અપાયા છે. પણ લેખકો કે કૃતિઓના કર્તાઓનો પાઠના આરંભે જે પરિચય અપાયો છે તેમાં પ્રયોજાયેલા અઘરા શબ્દો કે અઘરી અભિવ્યક્તિઓના અર્થો અપાયા નથી! જેમકે ગુજરાતી પ્રથમ ભાષા ધો.૯ના પુસ્તકમાં બાલાશંકર કંથારિયાનો પરિચય (પૃ.૪૮) અપાયો છે તેમાં સંખ્યાબંધ પ્રૌઢ, એટલે કે આ ધોરણના વિદ્યાર્થી માટે અઘરા કહી શકાય એવા શબ્દો છે.

ધો.૯ (પ્રથમ ભાષા)ના પાઠ્યપુસ્તકમાં પદ્યવિભાગમાં નરસિંહ મહેતાની 'સંતો! અમે વહેવારિયા' એ કવિતા મુકાઈ છે. તેના ટિપ્પણમાં સાધુ, વરણ, ચિકી જેવા શબ્દોના અર્થ અપાયા છે. પણ પાઠના આરંભે કર્તાનો જે પરિચય અપાયો છે તેમાં ટિપ્પણમાં આપેલા શબ્દોથી ઘણા અઘરા અને આ કક્ષાના વિદ્યાર્થી માટે અજાણિતવ્યા શબ્દો તથા અભિવ્યક્તિઓ છે. કર્તા-પરિચયના પહેલા ફકરામાં પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ, પદ-કવિતા, ઊર્મિકવિ, નિરૂપણ જેવા શબ્દો પ્રયોજાયા છે.

બીજા ફકરાનું વાક્ય વાંચો-

'ભક્તહૃદયના ઉદ્ગારો, ભવ્ય કલ્પનાશક્તિ, સરળ વાણી, લયમાધુર્ય વગેરેના કારણે એમનાં પદો ગુજરાતી ભાષાની મોંઘી મૂડી છે.'(પૃ.૧)

આ પરિચય લખનાર પોતે કોના માટે લખે છે એ ભૂલી ગયા હોવાનું જણાય છે. આ ભાષા ઉપલા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ માટે જ યોગ્ય ગણાય. આ પ્રકારના નમૂનાઓ આ પુસ્તકમાં ઠેરઠેર મળી જશે.

ધો.૫ના ગુજરાતીના પાઠ્યપુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં મંડળના કાર્યવાહકો નોંધે છે કે 'આ પુસ્તકનો રાજ્યમાં અમલ કરતાં અગાઉ પસંદગીની શાળાઓમાં એ ત્રણ વર્ષ માટે અજમાયશી ધોરણે મૂકવામાં આવેલ હતું. તે દરમિયાન

વિદ્યાર્થીઓને વર્ગમાં શીખવાડતી વખતે જે-જે અનુભવો થયા તેનાં વ્યાપક તારણો ગુજરાત શૈક્ષણિક સંશોધન અને તાલીમ પરિષદ દ્વારા પ્રાપ્ત કરવામાં આવ્યાં અને તે મુજબના સુધારા-વધારા કરવામાં આવે છે.’

આશ્ચર્યની વાત એ છે કે આટલી અજમાયેશોમાં તેમને કોઈ વિદ્યાર્થી કે શિક્ષકે એવું ન કહ્યું કે અમને કર્તા-પરિચયની ભાષા અઘરી પડે છે?

જો આ લોકોને કોઈ તકલીફ ન પડી હોય તો ‘રાજ્યના દરેક શિક્ષક નવા પાઠ્યપુસ્તકમાં ‘લખેલ અભ્યાસક્રમનું વિષયવસ્તુ અસરકારક રીતે શીખવી શકે છે એ માન્યતા ખોટી પડી હતી.’ એવું ઉપર નિર્દેશેલું ગુજરાત રાજ્ય માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડનું ૨૦૧૨માં ૩૬૦ ડિગ્રીવાળા સર્વેક્ષણનું તારણ ખોટું કહેવાય!

વળી ટિપ્પણોમાં જે શબ્દાર્થો વગેરે અપાયા છે તેમાં ઘણા ખોટા પણ છે. દા.ત. ઉપર ઉલ્લેખેલા પુસ્તકમાં, ‘કટુ’નો અર્થ ‘કડવું’ એવો કરાયો છે (પૃ. ૪૯) પણ હકીકતમાં ‘કટુ’ એ તત્સમ શબ્દ છે અને તેનો અર્થ તીખું એવો થાય છે. જ્યારે ‘તિક્ત’ એટલે કડવું. પૃ. ૫૪ ઉપર અમીરનો અર્થ પૈસાદાર કરાયો છે એ ઠીક છે પણ તેના પછી તરત જ ઉમરાવ શબ્દનો અર્થ અમીર એવો કરાયો છે જે ખોટો છે. ઉમરાવ એ પદવી છે. વત્સલનો અર્થ પ્રેમાળ કરાયો છે પણ બંને શબ્દો વચ્ચેની ભેદરેખા બહુ સ્પષ્ટ છે અને વિદ્યાર્થીઓના મનમાં તે સ્પષ્ટ હોય એ ઇચ્છનીય છે.

વ્યાકરણની અને પ્રૂફરીડીંગની ભૂલો

પાઠ્યપુસ્તકના નિર્માણમાં આટલી મોટી સંખ્યામાં તજજ્ઞો, શિક્ષકો અને અધિકારીઓ સંકળાતા હોવા છતાં આ પુસ્તકોમાં વ્યાકરણ, જોડણી તથા ઇક્ષ્ય-સંશોધન(પ્રૂફરીડીંગ)ની ભૂલો જોવા મળે છે. દા.ત. ધો.૪,૫ વગેરે પ્રાથમિક કક્ષાનાં ધોરણોનાં પાઠ્યપુસ્તકોનાં બીજાં ક્વરપેજ પર "મારી પ્રતિજ્ઞા" પ્રકાશિત કરાઈ છે. એમાં -

‘પ્રત્યેક પાઠ શિક્ષક વર્ગખંડમાં ભણાવે તે પહેલા હું ધ્યાનથી વાચન કરીશ. ચિત્રોનું નિરીક્ષણ કરીશ અને તે અંગેના પ્રશ્નોના ઉત્તર પણ હું લખીશ.’

આ વાક્યની ક્ષતિઓ સ્પષ્ટ છે. તે આ રીતે લખાવું જોઈતું હતું.- ‘શિક્ષક વર્ગખંડમાં પ્રત્યેક પાઠ ભણાવે તે પહેલાં હું ધ્યાનથી તેનું વાચન કરીશ. તેમાંનાં ચિત્રોનું નિરીક્ષણ કરીશ અને તે અંગેના પ્રશ્નોના ઉત્તર લખીશ.’

આ તો એક નમૂનો છે. આવી ભૂલો મંડળનાં પુસ્તકોમાં અનેક સ્થળે જોવા મળે છે. યોગેન્દ્ર વ્યાસ જેવા મોટું નામ ધરાવતા ભાષાવિજ્ઞાનીએ ઉપર નિર્દેશેલા પુસ્તકની સમીક્ષા પણ કરી છે. તેમ છતાં આવી ભૂલો રહી ગઈ છે ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય કે આ પુસ્તકની હસ્તપ્રત પર તેમણે નજર પણ ફેરવી હશે ખરી?

વ્યાકરણના શિક્ષણ બાબતે કેવો વ્યૂહ અપનાવવો એ અંગે મંડળ અવઢવમાં હોવાનું જણાય છે. ૨૦૦૫થી ધો.૯ અને ૧૦ માટે વ્યાકરણોનાં અલગ પુસ્તકો લખાવ્યાં છે. અગાઉ ૧૯૮૦ અને ૧૯૯૦ના દાયકાઓમાં મંડળે જ્યંત કોઠારી પાસે વ્યાકરણનાં અલગ પુસ્તકો લખાવ્યાં હતાં. એ વ્યાકરણો ત્રુટિરહિત હતાં એવું નથી. (અરવિંદ ભાંડારીએ વર્ષો પહેલાં તાદર્થ્ય સામયિકમાં પ્રકાશિત એક લેખમાળામાં તેની વિસ્તૃત ચર્ચા પણ કરી હતી.)

પણ તેનાથી બહુ સારા વિકલ્પના અભાવે અને કોઠારીની વિષયને સરળ ભાષામાં સમજાવવાની કુશળતાના કારણે એ સમયે એમનાં વ્યાકરણોથી કામ સર્યું હતું. ૨૧મી સદીના આરંભે મંડળે આ ધોરણો માટેનાં વ્યાકરણો નવેસરથી લખાવવાનો નિર્ણય કર્યો અને એ કામ પોપટલાલ પટેલ (પી.જે પટેલ)ને સોંપાયું હતું. વપરાશકારોના પ્રતિભાવ તથા ભાષાવિજ્ઞાન, વ્યાકરણ તેમજ ભાષાશિક્ષણના ક્ષેત્રે થયેલાં નવાં સંશોધનોના પ્રકાશમાં શાલેય વ્યાકરણોની સમયાંતરે સમીક્ષા થાય એ યોગ્ય જ છે પણ અહીં શું બન્યું છે? તેનો હેતુ સિદ્ધ થયો છે ખરો?

પટેલના નવા વ્યાકરણ-પુસ્તકને કોઠારીનાં જૂનાં પુસ્તકો સાથે સરખાવીએ ત્યારે ખ્યાલ આવે છે કે પરિસ્થિતિમાં કોઈ ફેર પડ્યો નથી. કોઠારીનાં વ્યાકરણોની ભાંડારી કે અન્યોની સમીક્ષાઓને પણ ધ્યાનમાં લેવાઈ નથી.

ધોરણ ૯ના વ્યાકરણના પુસ્તક(પ્રથમ ભાષા)નો દાખલો લઈએ તો "ક્રિયાની અવસ્થાઓ" અંગેના કોઠારીના પુસ્તકના પૃ.૬૮થી૭૦ પરના લખાણને પી.જે. પટેલના પુસ્તકના પૃ.૪૭થી૪૯ પરના લખાણ સાથે સરખાવશો તો ચોંકાવનારી સમાનતાઓ જોવા મળશે.

કોઠારી, ગુજરાતી વ્યાકરણ ધો.૯ (૨૦૦૨, પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૯૯૪)માં-

ક્રિયાની અવસ્થાઓ-

નીચેનાં વાક્યો જુઓ :

-આજે સવારે એ મારે ત્યાં આવ્યો.

-આજે સવારે એ મારે ત્યાં આવ્યો હતો

બંને વાક્યો નિર્દેશાર્થ ભૂતકાળનાં છે એ તો તમે તરત કહી શકશો. પરંતુ એકમાં "આવ્યો" એ ભૂતકૃદંતરૂપ ભૂતકાળ દર્શાવવા વપરાયું છે. બીજામાં એની સાથે ભૂતકાળ દર્શાવનાર "હતો" એ સહાયકારક વપરાયું છે. (પૃ.૬૮)

હવે, પોપટલાલ જે. પટેલ, ગુજરાતી વ્યાકરણ અને લેખન, (પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૫)માં-

ક્રિયાની અવસ્થાઓ-

૧-આજે સવારે એ મારે ત્યાં આવ્યો.

૨-આજે સવારે એ મારે ત્યાં આવ્યો હતો.

આ બંને વાક્યો ઉપરછલ્લી રીતે ભૂતકાળનાં લાગે છે. પરંતુ એકમાં "આવ્યો" એ ભૂતકૃદંતરૂપ ભૂતકાળ દર્શાવવા વપરાયું છે. બીજામાં એના સાથે ભૂતકાળ દર્શાવનાર "હતો" એ સહાયકારક ક્રિયારૂપ વપરાયું છે. (પૃ.૪૭)

બંને અવતરણો વચ્ચેનું સામ્ય સ્પષ્ટ છે. (વળી પ્રશ્ન થાય કે શ્રી પટેલ ઉદાહરણો પણ બદલી ન શક્યા!) એવી જ રીતે ધો.૮નાં કોઠારીનાં અને પટેલનાં વ્યાકરણો સરખાવીશું તો આવી જ સમાનતાઓ જોવા મળશે!

એવી જ રીતે ધો.૧૦-પ્રથમ ભાષા-પુસ્તકમાં પટેલની આગેવાની હેઠળ સન્ધિ અંગેની જે ચર્ચા થઈ છે (પૃ. ૮૧ થી ૮૩) તેને પણ કોઠારીના અગાઉના આ જ ધોરણના વ્યાકરણમાંની સન્ધિ ચર્ચા (પૃ. ૭૯ થી ૮૩) સાથે સરખાવવા જેવી છે. અહીં પૃ. ૮૩ ઉપર વિદ્યાર્થીઓને સન્ધિ અંગે જે આદેશ કરાયો છે એમાં 'ગુણદોષ'ની સન્ધિ કરવાનું પણ કહેવાયું છે! ગુણદોષ શબ્દ તો સમાસ છે. જે સન્ધિ છે જ નહી તેનો વિચ્છેદ કેવી રીતે કરશો? કોઈ નાના ગામ કે શહેરની શાળાના વર્ગખંડમાં ગુણદોષ શબ્દોની સન્ધિ કરવા માટે વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો જે મથામણ કરતા હશે તેમની શી દશા હશે? તેમને મન તો પાઠ્યપુસ્તક મંડળનું પુસ્તક એટલે બ્રહ્મવાક્ય, એમાં કશી ભૂલ હોઈ જ ન શકે (કે ન ઉઠાંતરી હોઈ શકે)!

આ સ્થિતિ માટે કોણ જવાબદાર?

બીજું કે, સન્ધિ, સમાસ વગેરેની સમજૂતી પણ વ્યવસ્થિત નથી. સન્ધિ અને સમાસના શિક્ષણમાં કક્ષાભેદ કરવો જોઈએ. 'ઉક્રયન' જેવા શબ્દોની સન્ધિ ઉપલા વર્ગોમાં હોય એ જ ઇચ્છનીય છે.*

ધો.૯ (દ્વિતીય ભાષા) પુસ્તકમાં વિરુદ્ધાર્થી શબ્દોની સમજૂતી આપી છે તે જુઓ : 'જાતિ કે લિંગ બદલવાથી વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો બને છે. દા.ત. પતિ-પત્ની, રાજા-રાણી, ભાઈ-બહેન વગેરે. (પૃ.૧૨૪)'

* સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં એટલે જ એક જ ગ્રન્થનાં લઘુ, મધ્યમ અને બૃહદ એવાં ત્રણ અલગ અલગ સંસ્કરણો મળે છે. જેમ કે, વૈયાકરણ સિદ્ધાન્ત કૌમુદી, મધ્યસિદ્ધાન્તકૌમુદી અને લઘુસિદ્ધાન્તકૌમુદી એ ત્રણ અલગ અલગ કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓ માટે હોય છે. સાવ પ્રારંભિકો માટે સારસિદ્ધાન્તકૌમુદી છે. સન્ધિનિયમો અને ઉદાહરણોનું નિરૂપણ તેમાં કક્ષાભેદે થયું છે.

મંડળનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં વ્યાકરણની રજૂઆત માટે નવો વ્યૂહ વિચારવાની જરૂર છે. આ વ્યાકરણોમાં જે ચર્ચા થઈ છે તે ઘણી નીરસ છે. આગળ કહ્યું તેમ કોઠારીનાં વ્યાકરણો અને આ વ્યાકરણોમાં કશો ફરક નથી. ખરી રીતે તો કોઠારીનાં વ્યાકરણોથી ઓછામાં ઓછું એક ડગલું આગળ વધ્યા હોત તો પણ કંઈક આશ્વાસન લઈ શકાયું હોત. વ્યાકરણની આ પ્રકારની રજૂઆતથી શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ આ વિષયથી દૂર જ થશે.

વ્યાકરણ અને ગણિત જેવા વિષયોમાં આપણે બહુ પ્રારંભિક ધોરણોથી જ ધ્યાન આપીશું તો બીજા વિષયો શીખવામાં વિદ્યાર્થીને કશી હરકત પડશે નહીં. આ બંને વિષયની આ વિશેષતા છે. મારા મતે તો વ્યાકરણનું શિક્ષણ ત્રણ તબક્કાઓમાં વહેંચાવું જોઈએ. પ્રારંભિક તબક્કામાં વિદ્યાર્થીએ સંજ્ઞા, ક્રિયાપદ, અવ્યય, વિશેષણ વગેરેની વ્યાખ્યાઓ જાણવાની જરૂર નથી પણ કોઈ વાક્યમાં પ્રયોજાવેલું પદ ક્રિયાપદ છે, વિશેષણ છે કે સંજ્ઞા છે તે જાણી શકે એટલું પર્યાપ્ત ગણાય. એ પછીના તબક્કામાં આ બધાંની સમજૂતી આપવી જોઈએ અને એની પછીના તબક્કામાં વ્યાકરણની ઉચ્ચ કક્ષાની ચર્ચા કરી શકાય. ભાષાપ્રયોગમાં રહેલી વ્યાકરણિક ભૂલો વગેરેની ચર્ચા પણ વિદ્યાર્થી તરત સમજી શકશે.

મનોયત્નો કે સ્વાધ્યાય

આ પાઠ્યપુસ્તકોમાં મનોયત્નો કે સ્વાધ્યાય આપ્યા છે પણ તે દષ્ટિપૂર્વકનાં નથી. માત્ર એક વિધિ તરીકે જ અપાયાં હોય એવી છાપ પડે છે. એક જ કૃતિ પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર વર્ગના અભ્યાસક્રમમાં હોય તો તેનો કક્ષાબદ્ધ મનોયત્નો દ્વારા જ થઈ શકશે. મનોયત્નો જો દષ્ટિપૂર્વકનાં હોય તો તેમને યુક્તિપૂર્વક હલ કરનારો વિદ્યાર્થી ઘણો વ્યુત્પન્ન બનશે એમાં કશી શંકા નથી. આપણે કૃતિની પસંદગી પર જેટલું ધ્યાન આપીએ છીએ એટલું ધ્યાન મનોયત્નો રચવામાં આપતાં નથી. વિદ્યાર્થીમાં કૃતિનું આકલન સ્વતઃ કરી શકવાની તેમજ તેની અભિવ્યક્તિને અસરકારક બનાવવાની ક્ષમતા કેળવવામાં મનોયત્નોનો ફાળો ઘણો મહત્વનો છે.

ખરી રીતે તો આ મનોયત્નો એ પાઠ્યપુસ્તક તૈયાર કરનારાઓ, તેમને ભણાવનારાઓ તેમજ ભણનારાઓ ત્રણેયની કસોટી સમાન હોય છે. મનોયત્નોમાં પુસ્તક રચનારાઓના અનુભવ અને અભિગમનું પ્રતિબિંબ પડતું હોય છે.

આ પાઠ્યપુસ્તકના રચયિતાઓએ મનોયત્નો માટે કોઈ ખાસ યત્ન કે મહેનત કર્યાં જણાતાં નથી. વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો પુછાયા છે પણ રચયિતાઓ પાસે મનોયત્નમાં પૂછવા માટે શબ્દો ખૂટી પડ્યા જણાય છે. દા.ત. ગુજરાતી ધો.૪ના પુસ્તકમાં 'ઊંચો' અને 'ધ્યાન' એ બે શબ્દોના વિરુદ્ધાર્થી બે વાર પૂછવામાં આવ્યા છે. ઊંચો શબ્દ પૃ.૭૬ અને પૃ.૮૧ એમ બે સ્થળે છે. તો ધ્યાન શબ્દ પૃ. ૬૮ અને પૃ.૮૧ એમ બે સ્થળે છે. આ તો અનાયાસે નજરે ચઢેલો દાખલો છે. ઝીણવટપૂર્વક જોતાં તો આવી ઘણી ક્ષતિઓ મળશે. આ પુસ્તકના સમીક્ષક તરીકે પણ યોગેન્દ્ર વ્યાસ છે!

જ્ઞાનના ક્ષેત્રે જેમ પેઢીઓ બદલાય, નવાં સંશોધનો થાય તેમ શાલેય પાઠ્યપુસ્તકોમાં તેનું પ્રતિબિંબ પડવું જોઈએ. ગણિત, વિજ્ઞાન વગેરેના અભ્યાસક્રમો હવે અદ્યતન બનાવાઈ રહ્યા છે. ભાષાશિક્ષણના ક્ષેત્રે પણ આપણાં કેટલાંક ભાષાશિક્ષણવિદો તેમજ તેમનાથી પ્રભાવિત સંસ્થાઓ પશ્ચિમમાં થતાં નવાં સંશોધનો કે નવા અભિગમોને આપણે ત્યાં પણ પ્રયોજવાનો ઉત્સાહ ધરાવતાં હોય છે. પણ આ ઉત્સાહ જો જે તે વિષયની સુદૃઢ સમજ અને ઘરઆંગણાની વાસ્તવિકતાના યોગ્ય આકલનના પાયા પર ઊભી ન હોય તો તે ઘાતક નીવડી શકે છે. ફંકશનલ ગ્રામર, કમ્યુનિકેટિવ ગ્રામર, જનરેટિવ ગ્રામર વગેરે ગુજરાતી, હિન્દી ભાષાઓમાં રચવાના પ્રયાસ થતા હોય છે પણ તે ઘણીવાર મૂળ અભિગમની જે તે ભાષામાં તે ભાષાનાં ઉદાહરણો સાથેની સમજૂતી જેવાં જ બની રહેતા હોય છે.

નોંધ-આ લખાણને ડૉ. રમેશ ઓઝા સાથેની ચર્ચાનો લાભ મળ્યો છે. તેમનો આભાર.

ધોરણ ૮નું ગુજરાતીનું, અને ધોરણ ૯નું અંગ્રેજીનું પાઠ્યપુસ્તક હિમાંશી શેલત

પાઠ્યપુસ્તકોનું સંપાદન વિશેષ પ્રકારની સજજતા માગે છે એ હકીકતનો સ્વીકાર હોવા છતાં એના અમલમાં ક્યારેક શિથિલતા જોવા મળે છે. પાઠ્યપુસ્તક તૈયાર કરીને વિદ્યાર્થીના હાથમાં મૂકવાની પ્રવૃત્તિ ભારોભાર નિષ્ઠા અને ક્ષમતાની અપેક્ષા રાખે છે એટલે એમાં સંડોવાયેલાં તમામ સજગ હોય એ જરૂરી.

આટલી ટૂંકી ભૂમિકા પછી પ્રસ્તુત અભ્યાસ માટે ખપમાં લીધેલાં બે પાઠ્યપુસ્તકો, ધોરણ આઠના ગુજરાતી, અને ધોરણ નવના અંગ્રેજી વિશે વિગતે ચર્ચા કરવા ધારું છું.

નવમા ધોરણનું અંગ્રેજીનું પાઠ્યપુસ્તક એની પ્રસ્તાવના સ્પષ્ટ કરે છે તે પ્રમાણે નવા અભિગમને ધ્યાનમાં રાખીને તૈયાર થયું છે. સમૂહમાં ગમ્મત સાથે અંગ્રેજી શિખાય એવી એની નેમ છે. મહત્ત્વની બાબત એ છે કે ભણતાં બાળકોના અનુભવક્ષેત્રને અહીં કેન્દ્રમાં રખાયું છે પરિણામે અભ્યાસ માટેની સામગ્રી રસાળ અને વૈવિધ્યભરી છે. પર્યાવરણ અને જીવસૃષ્ટિ, પ્રાકૃતિક ઘટનાઓ, ઐતિહાસિક સ્થળો, વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓ અને એમનાં પ્રદાન ઇત્યાદિ વિષયક જાણકારી જ્ઞાનવર્ધક છે, અને રસપ્રદ પણ. આજના સમયમાં પ્રચલિત બનેલાં ઉપકરણોથી વિદ્યાર્થીને માહિતગાર રાખવાનો પ્રયાસ પણ અહીં જોવા મળે, જેમકે ફોટોકોપી કરતું યંત્ર. આમ સામગ્રીનો વિચાર કરીએ તો પ્રસ્તુત પાઠ્યપુસ્તક પરભાષાની તાલીમ આપવામાં ખાસ્સું સહાયક નીવડે એવું છે.

શિક્ષણનો વ્યાપ હવે વધ્યો છે અને દૂરનાં ગામડાંઓમાં પણ નિશાળો હોય છે. અશિક્ષિત માબાપનાં સંતાનો શિક્ષણ મેળવી રહ્યાં છે. એમની જીવનશૈલીનું કે એમના અનુભવવિષ્ણનું પ્રતિનિધિત્વ અહીં કેમ નથી, એવો પ્રશ્ન ઊંડું વિચારતાં અવશ્ય થવાનો. ઉદાહરણ તરીકે યુનિટ-૧૩માં મીકીના ઓરડાની બહાર પોસ્ટર લગાડ્યું છે જેમાં 'નો સ્માઈલ, નો એન્ટ્રી' કે 'ડોન્ટ ઓપન માય ડ્રોઅર' જેવા મજેદાર નિયમો લખાયા છે. પછી વિદ્યાર્થીને એવું સૂચન મળે છે કે તમે પણ આવા નિયમો તમારા ઓરડા માટે બનાવો. નીચલા મધ્યમવર્ગના પરિવારોમાં કે ગામડાંનાં ઘરોમાં કેટલાં બાળકોને પોતાના અલાયદા ઓરડા હોય છે? બાળકોના અલાયદા ઓરડા ફ્લેટ-સંસ્કૃતિની, સંપન્ન નગરોએ આપેલી ભેટ છે. વર્ગભેદ વિનાના ભણતરની દિશામાં આ મુદ્દે ધ્યાનમાં રાખવો પડે. અસમાન જીવનશૈલીની વાસ્તવિકતા બાળક એના અનુભવે ભલે સમજે, પાઠ્યપુસ્તકમાં એ ન હોય તે ઇચ્છવા જેવું.

જો પાઠ્યપુસ્તક યુથકલબ કે વીડિયો કોન્ફરન્સની ચર્ચા કરતું હોય તો ગામડાંની લાક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ પણ એમાં પ્રવેશવી જોઈએ. ગામડાંની જીવનશૈલીનો પરિચય નગરમાં વસતાં બાળકોને થાય, ભલે કેવળ પ્રતીકાત્મક રીતે, તો એ આવકારદાયક નહીં? વિચારવંત નાગરિકોના ઘડતર માટે આ આદાનપ્રદાન અનિવાર્ય બને છે.

પ્રત્યેક પાઠને અંતે સ્વાધ્યાય માટે જે પદ્ધતિ અપનાવી છે તે વિદ્યાર્થીને અંગ્રેજીની પાયાની તાલીમ આપવા માટે પર્યાપ્ત લાગે છે, છતાં ક્રિયાપદની સમજ કેળવવા માટે જૂની પદ્ધતિ વધારે અનુકૂળ જણાય. ઉદાહરણ તરીકે પાઠમાં 'spat'નો ઉપયોગ થયો હોય તો 'થૂંક્યા' એટલું દર્શાવવાથી મૂળ ક્રિયાપદ 'to spit-થૂંકવું' એમ નહીં સમજાય. એ જ રીતે 'Froze'ના મૂળમાં 'freeze' છે એ માત્ર 'froze'નો અર્થ આપવાથી સ્પષ્ટ નહીં થાય. બીજા કેટલાક શબ્દોના અર્થમાં ઉતાવળ થઈ છે. જેમ કે પૃ.૧૧૫ ઉપર 'tide'નો અર્થ 'ભરતી' આપ્યો છે. 'tide' ebb and flow, rise and fall, current એવો અર્થ દર્શાવે છે. અર્થાત્ ભરતી અને ઓટ બંને. વળી પૃ.૯ ઉપર 'applied brakes'નો અર્થ 'બ્રેક મારી' એમ આપવાને બદલે ગતિ થંભાવી દેવી/અટકાવી દેવી - એવું કેમ નહીં?

આમ તો ગ્લોસરીની પદ્ધતિ અહીં સહેજ ગૂંચવણ ઊભી કરે એવી છે. કેટલાક શબ્દો માટે ગુજરાતી પર્યાય મળે છે, તો બાકીના મોટા ભાગના શબ્દો માટે અંગ્રેજી. 'breeding place'ને 'ઉછેર માટેનું સ્થાન' કહ્યું, તો

'bacteria' માટે 'જીવાણુ' અર્થ મળ્યો એ ઠીક, કારણકે અંગ્રેજીમાં આટલો ટૂંકો અર્થ આપવાનું શક્ય નથી, પણ 'fide' ને માત્ર 'ભરતી'થી ઓળખાવવામાં પૂરો અર્થ પામી શકાતો નથી.

પરંતુ સાતેક વિભાગમાં વહેંચાયેલો સ્વાધ્યાય વિભાગ વિદ્યાર્થીઓ માટે પ્રોત્સાહક બને છે એમ કહેવાય. પૂરક વાચન અર્થે જે સામગ્રી આપવામાં આવી છે એનું ચયન કાળજીથી કરવામાં આવ્યું છે એ નોંધવું પડે. વિદ્યાર્થીને અંગ્રેજી ભાષા માટે સજ્જ કરી શકે એવું આ પાઠ્યપુસ્તક છે, અને સંનિષ્ઠ શિક્ષકો આ પુસ્તકમાં રહેલી શક્યતાઓનો તાગ મેળવે તો સારાં પરિણામ આવે, પરીક્ષાના જ નહીં, વિદ્યાર્થીની ભાષા-સજ્જતા સંદર્ભે પણ.

ધોરણ આઠમાના ગુજરાતીના ભાષાશિક્ષણમાં પ્રથમ સત્ર અને બીજા સત્ર માટે અલગ પાઠ્યપુસ્તકો રખાયાં છે. પહેલા પુસ્તકમાં દસ કૃતિઓ સમાવી છે, અને બીજામાં બાર. વિવિધ સાહિત્યસ્વરૂપોની સમજ કેળવાય એ હેતુથી કૃતિપસંદગી થઈ છે. બોધકથા, લોકકથા, નવલકથા-ખંડ અને કિસ્સા-ટુચકા જેવું વૈવિધ્ય ગદ્યમાં છે. પ્રાર્થના, લોકગીત, ઊર્મિગીત, આખ્યાન, સોનેટ, ગઝલ, દુહા, મુક્તક, હાઈકુ વગેરે વિવિધતા પદ્યમાં છે. સામગ્રીની ગુણવત્તા એકસરખી નથી એટલું નોંધવું જરૂરી લાગે છે. જો વિદ્યાર્થીને એના સ્તર પ્રમાણે ઉત્તમ આપવાનો આગ્રહ સેવ્યો હોત, અને એ શોધવા માટે આવશ્યક શ્રમ લીધો હોત, તો પાઠ્યપુસ્તક ઘણું સારું બન્યું હોત.

એક ઉદાહરણ જે તરત આંખે ચડે તેવું છે એ લઈએ તો, સ્વામી આનંદના વિશિષ્ટ ગદ્યની ઓળખ માટે અહીં છપાયેલા એમના કિસ્સા-ટુચકા બિલકુલ કામ ન આવે. ગુજરાતી ગદ્યની આગવી છટા ઉપસાવનાર સ્વામી આનંદની ભાષાનો પરિચય જો વિદ્યાર્થીને થવાનો જ ન હોય તો પાઠ્યપુસ્તકમાં એમની હાજરીનો અર્થ શો? આઠમા ધોરણના વિદ્યાર્થીની ક્ષમતા પ્રમાણે એમની સામે ધરી શકાય એવી સ્વામી આનંદની અનેક રચનાઓ સુલભ હોય ત્યારે એમને કિસ્સા-ટુચકાની મર્યાદામાં રાખવાની હકીકત સમજાય એવી નથી.

કેટલીક સારી પસંદગીનો ઉલ્લેખ કરીએ તો બીજા સત્ર માટેના પાઠ્યપુસ્તકમાં 'બહેનનો પત્ર' માતૃભાષા અંગે વાંચવી ગમે એવી વાતો કરે છે. અહીં સમાવેલું નાટક 'સાકરનો શોધનારો' પણ બાળમનનાં વિવિધ સ્તરોને સહજ રીતે ઉઘાડી આપનારું છે. કાવ્યોની પસંદગીમાં વધારે ધ્યાન આપવાથી સારા વિકલ્પો મળી શક્યા હોત. ચયન કરનારાઓનું ધ્યાન માત્ર ગુણવત્તા પર રહે એ અપેક્ષિત છે.

પ્રત્યેક પાઠને અંતે ભાષાસજ્જતા માટે રચેલાં એકમો વિદ્યાર્થીને એની ભાષાલેખનની તાલીમ માટે નક્કર આધાર પૂરો પાડે એવાં છે. ઉદાહરણ તરીકે સ્વરસંધિ અને વ્યંજનસંધિના કોઠાઓ, સ્વરભેદ અને વ્યંજનભેદવાળા દ્વિરુક્ત પ્રયોગ તથા રવાનુકારી શબ્દપ્રયોગો. વિદ્યાર્થીએ શિક્ષકની મદદ સાથે હાથ ધરવાની પ્રવૃત્તિઓનાં સૂચનો ખરેખર લાભદાયી બને, જો એનો ઉચિત અમલ થાય તો.

'સુદામાચરિત્ર' કે 'પરમ સમીપે' વાંચવાનું સૂચન બરાબર, એવું કશું વંચાયું કે કેમ, એ પ્રામાણિકપણે શોધવું રહ્યું. પૂરક વાચન માટે અહીં ધર્યાં છે એનાથી અદકા અનેક નમૂનાઓ આપણી પાસે છે, પાયાનો મુદ્દો એ રહે કે પસંદગીનું કામ કરનારાંના વાચનનો વ્યાપ કેટલો છે, અને નવું નવું શોધવાની, એ બાબતે પૂછપરછ કરવાની, કંઈ ન જાણતાં હોઈએ તો એ જાણકારી મેળવવાની તત્પરતા રાખવાની એમને કેટલી આવશ્યકતા લાગે છે.

જે પાઠ્યપુસ્તકો નિમિત્તે અહીં થોડી ચર્ચા કરી એ ભાષાસજ્જતા અને સાહિત્યપરિચયના હેતુ સાથે પાકે પાયે જણાવવામાં આવે તો આપણને સામાન્યતઃ સારું અને સ્વચ્છ લખતાં કે બોલતાં વિદ્યાર્થીઓ મળવાં જોઈએ. થોડા સમય પર ભાષાસજ્જતાના ઉદ્દેશથી યોજાયેલી લેખનસ્પર્ધામાં મળેલા નમૂનાઓમાંથી પસાર થવાની તક મળી. આઠમા કે નવમા ધોરણમાં લેખન આટલું કંગાળ હોઈ શકે એ હકીકત સ્વીકારવાનું મન ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. જો પાઠ્યપુસ્તકો સંતોષકારક હોય તો ભણતર અને ભાષાની અભિવ્યક્તિ કેમ અસંતોષ જન્માવે એવાં છે એ ઊંડી તપાસનો વિષય છે. આ કામ સવેળા નહીં થાય તો નબળું કામ ચાલતું રહેશે, અને ફરિયાદોનો છેડો નહીં આવે.

સંસ્કૃતનું પાઠ્યપુસ્તક : ધોરણ ૧૨

પ્ર.આ. ૨૦૦૫, પુનર્મુદ્રણ : ૨૦૦૬, ૨૦૦૮, ૨૦૦૯, ૨૦૧૦, ૨૦૧૧, ૨૦૧૨

નીના ભાવનગરી

એન.સી. ઇ.આર.ટી. (નેશનલ કાઉન્સિલ ફોર એજ્યુકેશનલ રિસર્ચ એન્ડ ટ્રેઇનિંગ) દ્વારા રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ તૈયાર કરવામાં આવેલા નવા રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમોના અનુસંધાનમાં ગુજરાત રાજ્ય માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડ પ્રત્યેક વિષયનાં પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરાવે છે. ભાષાવિષયક પાઠ્યપુસ્તકમાં જે તે ભાષા અને તેના સાહિત્યની વિશિષ્ટતાઓનો પરિચય વિદ્યાર્થીને થાય, એ ભાષાની સાહિત્યપરંપરા અને એ ભાષા જો પ્રશિષ્ટ હોય તો તેના અર્વાચીન કાળ સુધીમાં પરિવર્તન પામતા રહેલા સ્વરૂપનો ખ્યાલ વિદ્યાર્થીને મળે એવો આશય પણ ભાષાના પાઠ્યપુસ્તક-લેખન-સંપાદન પાછળ સમાયેલો હોય - હોવો જોઈએ.

સંસ્કૃતને સંબંધ છે ત્યાં સુધી આ વિષયનાં પાઠ્યપુસ્તકોના લેખન પાછળ લેવાતી કાળજી અને એ પ્રક્રિયા સાથે સંકળાયેલા વિષયતજ્ઞોની સજ્જતા-વિષયનિષ્ઠા ખરેખર સંતોષપ્રદ રહ્યાં છે. અહીં ધો.૧૨ના ગુજરાતી માધ્યમના વિદ્યાર્થીઓ માટે લખાયેલા સંસ્કૃતના પાઠ્યપુસ્તકની વિગતે વાત કરવાનો ઉપક્રમ છે. પ્રસ્તુત પાઠ્યપુસ્તકનું લેખન-સંપાદન કરનારા વિદ્વાનોની સૂચિ જોતાં પ્રતીતિ થાય છે કે આ પાઠ્યપુસ્તકને વિષયતજ્ઞોના વૈદિક-પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્ય, અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્ય તથા શાસ્ત્રીય અંશોના ગહન અભ્યાસનો મહત્તમ લાભ મળ્યો છે. અહીં ચયન પામેલી ગદ્ય-પદ્ય અને અન્ય પાઠ્યસામગ્રી તથા તેના અધ્યયન-અધ્યાયન માટે અપાયેલી આવશ્યક સંદર્ભસામગ્રી અને તેની રજૂઆત સંતર્પક છે અને શૈક્ષણિક ઉદ્દેશને પાર પાડી શકે તેવી છે.

૧૧-૧૨મા ધોરણનો વિદ્યાર્થી પૂર્વાભ્યાસને અધારે સંસ્કૃત ભાષાની લગભગ બધીજ વિશિષ્ટતાઓ અને તેની સંરચના-વાક્યતરેહો, શબ્દરૂપો અને ક્રિયારૂપોથી પરિચિત થઈ ચૂકેલો હોય એવી અપેક્ષાસહિત આ પાઠ્યપુસ્તક લખાયું છે. તેથી તેમાં સંસ્કૃત વ્યાકરણની ચર્ચા પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપે નથી સમાવી એ ખરું પણ પાઠ્યપુસ્તકની વિષયસામગ્રી (content) જોતાં મને એક પ્રશ્ન થયો : ઊઘડતે પાને જ વેદોપનિષદ્-સુધા શીર્ષકથી ત્રણ વેદમંત્રો અને ત્રણ ઉપનિષદ્-મંત્રો મુકાયા છે, પણ આ વિદ્યાર્થી વૈદિક સંસ્કૃત ભાષાની સંરચનાથી પરિચિત છે ખરો? એને વૈદિક સ્વર- ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, સ્વરિત - અને એના લિપ્યાત્મક સંકેતોનો ખ્યાલ એનો શિક્ષક આપશે કે આપી શકશે ખરો? િરખમયેન પાત્રેણ સત્યસ્યાપિ-તં મુખમ્માં સમાયેલી ગૂઢ જ્ઞિલસૂઝી સમજવાની સજ્જતા એનામાં હશે? અથવા વાણિજ્યીકરણ અને ઉપભોક્તાવાદથી પ્રભાવિત યુગમાં એનો શિક્ષક એને આ રહસ્ય પ્રતીતિકારક રીતે સમજાવી શકશે? જો કે મૂળ વાત ભાષાની છે. વૈદિક સંસ્કૃત વ્યાકરણ શીખવવામાં કોલેજના અધ્યાપકને પડતી મુશ્કેલીથી આપણે પરિચિત છીએ તો શાળાકક્ષાએ એ કેટલે અંશે શક્ય બને એવો પ્રશ્ન થાય. અલબત્ત, મંત્રોની નીચે અપાયેલ પૂરક વાચનસામગ્રીમાં આ વ્યાકરણરૂપોનો પરિચય આપવાનો પ્રયત્ન લેખકોએ તો અવશ્ય કર્યો જ છે. અહીં બીજો એક મુદ્દો પણ મને વિચારણીય લાગે છે. સામાન્યતઃ અધ્યાપનમાં આપણે સરળ એકમથી કઠિન તરફ (from easy to difficult) જવાનો અભિગમ અપનાવીએ. પ્રારંભે જ વૈદિક સંસ્કૃત ભાષા-સાહિત્યના અંશો મૂકવાને બદલે તેનો ક્રમ પાઠ્યપુસ્તકમાં પછીથી અપાય એમ ન થઈ શકે? જો કે ધો ૧૦-૧૧-૧૨નાં પુસ્તકોમાં સમયાનુક્રમે સૌથી પ્રાચીન સાહિત્યઅંશો મૂકવાની પરંપરા આજસુધી અપનાવાયેલી છે. એમાં ફેરવિચારણાને અવકાશ ખરો? પાઠ્યસામગ્રીમાં યુગાનુરૂપ ઐચિત્ય છે એમ કહી શકાય. પદ્યરચનાઓ કાળક્રમની દૃષ્ટિએ પ્રાચીન મનાય તેથી તે પૂર્વે મુકાઈ છે. વેદ પછીના વીરચરિતકાવ્યરચનાના યુગનું પ્રતિનિધિત્વ કરતો ભગવદ્ગીતાનો એક અંશ છે. દૈવી-આસુરી સંપત્તિના આ વર્ણનને ઉત્તમ શિક્ષક આજે જેની અનિવાર્યતા છે એવા મૂલ્યનિષ્ઠ શિક્ષણ સાથે જોડી

શકે. પણ ભાષાકીય દષ્ટિએ ભગવદ્ગીતાઓ આ અંશ સારો એવો દુર્બોધ છે. એના અર્થની સમજને બાજુ પર મૂકી આજનો વિદ્યાર્થી ગોખણપટ્ટીનો આશરો લઈ કેવળ અનુવાદમાં માર્ક્સ મેળવી લેવાનું વલણ જ દાખવે! આજ વાત મનુસ્મૃતિમાંથી સ્વીકારેલા શ્લોકો માટે કહી શકાય. અનૂયાન; અનધીયામ્ જેવાં અલ્પપ્રચલિત વ્યાકરણરૂપો સમાવતો આ અંશ ટાળી શકાયો હોત. શંકરાચાર્યનું નિર્વાણષ્ટકમ્ – તત્ત્વબોધક કાવ્ય પણ એ જ પ્રમાણે કર્ણપ્રિય, મુખપાઠક્ષમ હોવા છતાં, જાણીતું છે છતાં – ફિલસૂફીના ભારવાળું છે, પણ સાંપ્રદાયિક ક્ષુબ્ધતાના આજના માહોલમાં આવાં તાત્ત્વિક કાવ્યોનો ભલે કેવળ મૌખિક-મુખપાઠમૂલક પરિચય પણ ખુલ્લું માનસ કેળવવામાં ઉપકારક નીવડી શકે. શંકરાચાર્યની ભાષા પણ ઘણી સરળ છે સુઘોષિતરત્નાવલી શીર્ષકથી ચયન પામેલાં પદોમાં અર્વાચીનયુગની બહુચર્ચિત વૈયક્તિક પ્રતિભાવિકાસ-Personality developmentની સંકલ્પના સૂક્ષ્મ રીતે સૂચિત છે. ભાષાની સરળતા, બહુપરિચિત વ્યાકરણરૂપો, સૂક્તિઓ અને સંસ્કૃત ભાષાની જ નિજી વિશિષ્ટતા – શબ્દ-અર્થચમત્કૃતિ – આ બધાંનો અહીં એકત્ર સમાવેશ છે. ‘કેશવં પતીતં દષ્ટ્વા પાણ્ડવાઃ હર્ષમાગતાઃ।’ ‘કેશવને પડેલા જોઈને પાંડવો હર્ષ પામ્યા’- એવા વાક્યમાં વિસંગિત છે. કે શવં - પાણીમાં પડેલું શબ અને પાણ્ડવ = માછલું, એ અર્થ સમજાય તો વિસંગિત દૂર થાય છે. આ ઉપરાંત પણ એક જ પદમાં પ્રશ્ન અને ઉત્તર બંને સમાયેલા હોય એ પ્રકારની શબ્દચમત્કૃતિ સંસ્કૃત ભાષાનો જ વિશેષ છે. આવી ભાષાકીય લાક્ષણિકતાનો પાઠચક્રમાં સમાવેશ ઇષ્ટ છે. બે મહાકાવ્યોના અંશોનો સમાવેશ સંસ્કૃત કાવ્યના એ ખૂબ પ્રચલિત સ્વરૂપનો પરિચાયક બને છે. આ ભાષામાં આજે પણ કવિઓ વિવિધ સાહિત્યસ્વરૂપોમાં સર્જન કરી રહ્યા છે. સંસ્કૃત અદ્યાપિ પ્રયુક્ત ભાષા છે, મૃત નથી એની પ્રતીતિ અર્વાચીન (અને ‘આધુનિક’) સંસ્કૃત કવિ હર્ષદેવ માધવની બે પદરચનાઓનો સમાવેશ કરીને સંપાદકોએ અધ્યેતાને કરાવી છે. જનાર્દન હેગડેનું ‘મૃદપિ ચન્દનમ્’ કાવ્ય ગેય સંસ્કૃત કાવ્યરચનાનું ઉત્તમ દષ્ટાંત છે. ભારતનો મહિમા એમાં શ્રુતિમધુર પદબંધમાં થયો છે જેનો મંચપ્રસ્તુતિમાં સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમોમાં પણ વિનિયોગ થઈ શકે તેમ છે.

ગદ્યવિભાગમાં બ્રાહ્મણગ્રંથોની – વૈદિકમાંથી પ્રશિષ્ટમાં સંસ્કૃતનું સંક્રમણ થઈ રહ્યું હતું એ કાળની ભાષામાં ડ, વૈ જેવા અવ્યયોનો અનુઅર્થક અથવા ક્યારેક સાર્થક પ્રયોગ થતો, ભાસના પ્રસિદ્ધ નાટકનો ગદ્યપદમય નાટ્યાંશ, કાલિદાસના નાટકનો અંશ, બાણભટ્ટની પ્રસંગાનુસાર પરિવર્તન પામતી પ્રાંજલ ગદ્યશૈલીવાળો નાટ્યાત્મક કથાંશ, પંચતંત્રની બહુ ઓછી જાણીતી એવી ભારણ્ડપક્ષીની કથા, તાનારીરીની પ્રસિદ્ધ લોકવાયકાનું સંસ્કૃત ગદ્યરૂપાંતર, પર્યાવરણવિષયક નિબંધ, મહર્ષિ અરવિન્દનું જીવનચરિત્ર-ઈત્યાદિની ભાતીગળ ગૂંથણી છે સંસ્કૃત ગદ્યમાં માત્ર વાર્તા નહિ, નિબંધ, જીવનચરિત્ર જેવાં સાહિત્યસ્વરૂપો ખેડાતાં થયાં છે એનો વિદ્યાર્થીને પરિચય કરાવવાનો આશય તેમાં સ્પષ્ટ છે. સંસ્કૃત ભાષાને, સંસ્કૃત સર્જક-શાસ્ત્રકારની અભિવ્યક્તિને બળકટ, અર્થગર્ભ બનાવતા ન્યાયમાંથી જે અલ્પપ્રચલિત છે તેનો અહીં પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. ઉષ્ટકણ્ટકન્યાય, શૂર્પકૂર્યન્યાય, લોહાગ્નિન્યાય જેવી ઓછી જાણીતી ઉક્તિઓ વિષે લગભગ ઉચ્ચશિક્ષણ કક્ષાએ અધ્યેતાને પરિચય થાય ત્યારે સંસ્કૃત ભાષાની વધુ ગૂઢ, વધુ અભિવ્યંજક, શાસ્ત્રોમાં પ્રયુક્ત વિશિષ્ટતાઓને પારખવા માટે એ સજ્જ બને છે. આ ભાષામાં પ્રયુક્ત છન્દો અને અલંકારો ગુજરાતી ભાષામાં લગભગ એ જ લક્ષણો સાથે સ્વીકારાયા છે એ દષ્ટિએ વધુ છન્દ-અલંકારનો પરિચય પણ આ તબક્કે યથોચિત ગણાય. છન્દ-અલંકારનાં ઉદાહરણો પણ પાઠ્ય અંશમાંથી અપાયાં છે. છન્દોનાં લક્ષણોમાં રસ, રુદ્ર, સૂર્ય, અશ્વ- વગેરે સંખ્યાબોધક શબ્દો માત્ર સંસ્કૃત ભાષાની જ વિશિષ્ટતા છે. દા.ત. રસ = છ, રુદ્ર = અગિયાર, સૂર્ય - બાર, અશ્વ- સાત ઇત્યાદિ. ઇંદ શીખવનાર શિક્ષકે લક્ષણસૂત્રને આ અર્થ અનુસાર સમજાવવાનું રહે. નહિ તો, અર્થનો અનર્થ થાય. આ સંખ્યાબોધક શબ્દો છન્દોના લક્ષણસૂત્રમાં યતિસ્થાન દર્શાવવા માટે વપરાયા છે એ રીતે છન્દનું લક્ષણસૂત્ર એ ઇંદની અક્ષરસંખ્યા, ગણબંધારણ, યતિસ્થાન અને છન્દનું પઠન કરવાના ગાનલયનું સૂચક નીવડે છે. આ આપણા સૂત્રગ્રંથોનું વૈશિષ્ટ્ય – સંસ્કૃત ભાષાનો વિશેષ છે, એની નોંધ અહીં છન્દવિષયક વાચનસામગ્રીમાં નથી એ નોંધવું જોઈએ.

‘સંસ્કૃત સાહિત્યનો પરિચય’ નામના ત્રીજા વિભાગમાં પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સર્જકો, તેમની નોંધપાત્ર કૃતિઓ, લોકપ્રિય કથાસંગ્રહો અને હેમચન્દ્રાચાર્ય વિષે નોંધ આપવામાં આવી છે. ‘શાસ્ત્રોના ઇતિહાસ’(?)માં આયુર્વેદ અને ખગોળશાસ્ત્રના જ શાસ્ત્રકારો વિષે નોંધ લેવાઈ છે. પસંદગી બાબતે અહીં થોડી અવ્યવસ્થા દેખાય છે, ઉતાવળ પણ હોઈ શકે. ૧૦,૧૧,૧૨ – ત્રણ કક્ષાએ ક્રમશઃ સંસ્કૃતનાં જુદાં જુદાં શાસ્ત્રો – વ્યાકરણ, અલંકાર, વેદાન્ત ઇત્યાદિ લઈ શકાયાં હોત.

પાઠ્યપુસ્તકના લેખક-સંપાદકોએ સૌથી વધુ પરિશ્રમ જેમાં લીધો છે તે છે પુસ્તકને અંતે મૂકવામાં આવેલું શુદ્ધિપત્રક (પરિશિષ્ટ પૃષ્ઠ ૧-૨-૩). લેખન અથવા મુદ્રણમાં રહી ગયેલી ક્ષતિઓને સુધારી લેવાનો પ્રશંસનીય પ્રયત્ન એમાં થયો છે. લેખના આરંભે એટલા જ માટે પાઠ્યપુસ્તક તૈયાર કરવામાં લીધેલી સાવધાની-કાળજીની નોંધ લીધી છે.

સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણ-વાક્યસંરચનાની દૃષ્ટિએ સત્તિ-સપ્તમી પ્રયોગ, અનાદરે ષષ્ઠીપ્રયોગ, પ્રેરક વાક્યરચના, અદ્યતન ભૂતકાળ, ઇચ્છાર્થકરૂપો વગેરેથી આ બારમા ધોરણની કક્ષાએ વિદ્યાર્થી પરિચિત થાય એ ઇષ્ટ છે. વ્યાકરણવિષયક વિભાગમાં આનો પરિચય કરાવી તેવા પ્રયોગોનો સમાવેશ પાઠ્યક્રમ – વાચનસામગ્રીમાં થયો હોત તો ઘણું યોગ્ય લેખાત. શંકરાચાર્યનાં સ્તોત્રો, ભગવદ્ગીતા, રામાયણ ઇત્યાદિ ગ્રંથોમાં કેટલાક આર્ષપ્રયોગ (અપાણિનીય વ્યાકરણરૂપો) પણ થયા છે. એને વિષે અહીં થોડીક સામગ્રી ઉમેરાઈ હોત તો તે ઇષ્ટ લેખત જેથી કોલેજ કક્ષાએ જતો વિદ્યાર્થી ભાષાકીય લાક્ષણિકતાઓ-રૂઢ પ્રયોગો (દા.ત. અર્ધચન્દ્રપ્રદાનેન, નિર્ભક્ષિકં કૃત્વા, ઇત્યાદિ)થી સુપેરે પરિચિત હોય અને સાહિત્યકૃતિઓનું આકલન ભાષાકીય દૃષ્ટિએ પણ કરી શકે. અર્વાચીન સંસ્કૃત રચનાઓમાં કોન્વેન્શનલ, સર્વકાર (સરકાર), વિષાક્તપદઙ્ઠા (ઝેરી રસાયણો) ઇત્યાદિ શબ્દપ્રયોગો આજે વપરાતી સંસ્કૃત ભાષામાં આવેલાં પારિવેશિક પરિવર્તનોનાં દ્યોતક છે એની નોંધ પણ લેવાવી જોઈતી હતી. આ ભાષામાં રહેલી લવચીકતા પ્રત્યે વિદ્યાર્થીને ધરવાનો ઉપક્રમ આ પાઠ્યપુસ્તકમાં હોવો જોઈતો હતો. છતાં સમગ્રપણે આ પાઠ્યપુસ્તક મુદ્રણદોષથી, ભાષાકીય દોષથી, હકીકતદોષથી મુક્ત છે, એમ કહી શકાય.

ધોરણ ૧૧ માટેનું અર્થશાસ્ત્રનું પાઠ્યપુસ્તક રમેશ બી. શાહ

અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસ્ત્ર વગેરે સામાજિક વિજ્ઞાનો તેમજ પદાર્થવિજ્ઞાન, રસાયણશાસ્ત્ર વગેરે પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનોનાં પ્રશ્ન ઘણો સંકુલ છે. તેમને વિદ્યાર્થીઓ માટે વાચનક્ષમ બનાવવામાં ભાષા જેટલો જ, બલકે વિશેષ ભાગ વિષયનું નિરૂપણ – વિષયની રજૂઆત ભજવે છે. તેથી આ બધાં પુસ્તકોની ચર્ચા કેવળ ભાષાની દૃષ્ટિએ થઈ શકે નહિ.

આ મુદ્દાની ચર્ચા હું ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ દ્વારા પ્રગટ થયેલા ધોરણ ૧૧ માટેના અર્થશાસ્ત્રના પાઠ્યપુસ્તકને ઉદાહરણરૂપે લઈને કરીશ. આ પાઠ્યપુસ્તકની પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૦૪માં પ્રગટ થઈ હતી. એ પછી ૨૦૧૨ સુધીમાં તેનાં સાત પુનર્મુદ્રણો કરવામાં આવ્યાં હતાં. મતલબ કે પાઠ્યપુસ્તકની પ્રથમ આવૃત્તિને વાંચવા-સમજવામાં વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોને પડેલી મુશ્કેલીઓને ધ્યાનમાં લઈને તેની સુધારેલી આવૃત્તિ પ્રગટ કરવામાં આવી નથી. પુસ્તક ચાર લેખકો દ્વારા લખાયેલું છે. લેખકોને વિષયસલાહકારનું માર્ગદર્શન મળેલું છે. પુસ્તક બાર જેટલા અધ્યાપકો-શિક્ષકોની સમીક્ષામાંથી પસાર થયેલું છે અને ગુજરાતીના એક અધ્યાપકે તેની ભાષાશુદ્ધિ કરેલી છે. આમ એક સારા પુસ્તકના સર્જન માટે જે પ્રક્રિયાઓ કરવી જોઈએ તે બધી પ્રક્રિયામાંથી આ પુસ્તક પસાર થયેલું છે અને છતાં આ પુસ્તક વાંચીને અગિયારમા ધોરણનો વિદ્યાર્થી તેમાં રજૂ કરવામાં આવેલી અર્થશાસ્ત્રની

પ્રાથમિક બાબતોને સમજી શકે એમ નથી. કેવળ અગિયારમા ધોરણનો વિદ્યાર્થી જ નહિ, અર્થશાસ્ત્રની ભૂમિકા ન હોય એવી શિક્ષિત વ્યક્તિ પણ આ પુસ્તક વાંચીને એમાં ચર્ચવામાં આવેલી અર્થશાસ્ત્રીય સંજ્ઞાઓ અને મુદ્દાઓ ભાગ્યે સમજી શકે. આતું 'અ-પાઠ્ય'પુસ્તક તૈયાર થવા માટે અનેક કારણો જવાબદાર છે, જે અન્ય સામાજિક અને પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનોનાં પાઠ્યપુસ્તકોને પણ દુર્બોધ બનાવે છે. આ કારણોની ચર્ચા ટૂંકમાં કરીએ.

૧. જે સામાજિક અને પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનો આપણી શાળા-કોલેજોમાં શિખવવામાં આવે છે એમનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ વિદેશી ભાષાઓમાં થયો છે. આપણા માટે એ બધાં શાસ્ત્રોના જ્ઞાનની સ્ત્રોત ભાષા અંગ્રેજી છે. તેથી આપણે એ બધાં શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન માતૃભાષામાં ભાષાંતર દ્વારા લઈ આવ્યા છીએ. અલબત્ત, એ ભાષાંતર 'ભાવાનુવાદ' રૂપે થયેલું હોય છે, એટલે કે પાઠ્યપુસ્તકનો લેખક વિષયને જેવો અને જેટલો સમજ્યો હોય તેવો ભાવાનુવાદ તે કરી શકે. સારાં ભાષાંતરો કરવાની જે સમસ્યાઓનો સામનો અન્ય પુસ્તકો – લેખોની બાબતમાં કરવો પડે છે તે ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં પાઠ્ય પાઠ્યપુસ્તકોના ગુજરાતીમાં થતા લેખનમાં પણ અનુભવાય છે.

૨. આ બધાં શાસ્ત્રોની ચર્ચા ગુજરાતીમાં મોટેભાગે પાઠ્યપુસ્તકો પૂરતી સીમિત રહી છે. તેથી આ બધા વિષયોની રજૂઆતમાં અને તેમની ભાષાભિવ્યક્તિમાં વૈવિધ્ય આવી શક્યું નથી. આ બધાં શાસ્ત્રો માટે ગુજરાતી ભાષાને વિકસવાનો અવકાશ સાંપડ્યો નથી. અંગ્રેજીમાં એક જ કક્ષા માટે લખાયેલાં અનેક પાઠ્યપુસ્તકો હોય છે; તે માટેનાં વિવિધ સામયિકો હોય છે; વિષયકોશ જેવા જ્ઞાન-માહિતી કોશો હોય છે. આમ વિવિધ સ્તર અને રુચિ ધરાવતા વાચકો માટે લખતા લેખકો પોતાની આગવી રીતે વિષયનું નિરૂપણ કરીને જે તે વિષય માટેની ભાષાને વિકસાવતા હોય છે. ઉપર નોંધ્યું છે તેમ, ગુજરાતીમાં વિવિધ શાસ્ત્રોની ચર્ચા મહદંશે પાઠ્યપુસ્તક પૂરતી સીમિત જ રહી છે અને પાઠ્યપુસ્તકો પણ શાળાકક્ષાએ દરેક વિષયમાં એક જ હોય છે. તેથી શાસ્ત્રીય ચર્ચા માટે ગુજરાતી ભાષા જે રીતે વિકસવી જોઈએ એ રીતે વિકસી શકી નથી.

૩. પાઠ્યપુસ્તકોના લેખકોને ઉપરથી નક્કી થઈને આવેલા અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે પુસ્તક લખવાનું હોય છે. વધારામાં, તે નિયત પૃષ્ઠસંખ્યામાં લખવાનું હોય છે. આ બે મર્યાદાઓને કારણે લેખકોને પોતાની રીતે વિષયની રજૂઆત કરવાની મોકળાશ સાંપડતી નથી. આપણા પાઠ્યપુસ્તક-લેખકો અજ્ઞાતપણે એક ત્રીજી મર્યાદા પણ નજર સમક્ષ રાખે છે. પરીક્ષામાં પૂછી શકાય એવા પ્રશ્નોના ઉત્તરો વિદ્યાર્થીને પાઠ્યપુસ્તકમાંથી મળી જાય તેની તેઓ કાળજી રાખે છે. આમ લેખકો માટે પાઠ્યપુસ્તક લખવાનો ઉદ્દેશ વિદ્યાર્થીને વિષયની પરીક્ષા માટે તૈયાર કરવાનો બની જાય છે, વિષય સમજાવવો એ એનો ઉદ્દેશ રહેતો નથી. સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષા માટે આપણા ઉમેદવારો જે રીતે પોતે પસંદ કરેલા વિષયો સમજ્યા વિના તૈયાર કરે છે તેવી જ રીતે આપણા વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષા માટે જ 'વાંચે' છે. આમ આપણું શિક્ષણ વિવિધ વિષયોની માહિતી આપવા માટે ચાલે છે, વિષયની સમજ કેવળવવા માટે ચાલતું નથી. આનું પ્રતિબિંબ આપણાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં જોવા મળે છે.

૪. સારું – વાચનક્ષમ પાઠ્યપુસ્તક એક સહિયારું સર્જન હોય છે. તે કેટલી અને કેટલાની જહેમતથી તૈયાર થતું હોય છે તેની જાણકારી મેળવવા માટે એક દાખલો લઈએ. અમેરિકાના એક પ્રસિદ્ધ અર્થશાસ્ત્રી પોલ સેમ્યુઅલ્સનના કોલેજના પ્રથમ વર્ષના વિદ્યાર્થીઓ માટેના પાઠ્યપુસ્તકની છ દસકાઓથી દુનિયાના અનેક દેશોમાં વિદ્યાર્થીઓને ભલામણ કરવામાં આવે છે. એ પુસ્તકનું અનુકરણ કરીને અર્થશાસ્ત્રમાં અનેક પાઠ્યપુસ્તકો પ્રગટ થયાં. ઇંગ્લેન્ડ-અમેરિકામાંથી પ્રગટ થતાં સામાજિક અને પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનોનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં ૧૯૫૦ પછી જે મોટું ગુણાત્મક પરિવર્તન આવ્યું તેનો યશ જે કેટલાંક પાઠ્યપુસ્તકોને આપી શકાય તેમાં સેમ્યુઅલ્સનનું પાઠ્યપુસ્તક પ્રથમ પંક્તિમાં આવે. સેમ્યુઅલ્સનને અર્થશાસ્ત્રનું 'નોબલ પ્રાઈઝ' મળેલું. આવા પ્રખર અર્થશાસ્ત્રીએ પોતાના પુસ્તકની સાતમી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ઋણસ્વીકાર કરતાં લખ્યું હતું :

"Again I am hopeless bankrupt when it comes to indebtedness. Hundreds of students and scores of economics teachers have written, raising questions and giving me the benefits of unsparing criticisms. My MIT colleagues have helped in innumerable ways, including subjecting our students to multivarious experimental drafts. From other colleges I must thank for particular chapter-by-chapter's commentary and suggestions." [આ રીતે ૧૫ અધ્યાપકોનો આભાર માનવામાં આવ્યો છે.]

આ જ પુસ્તકની ૧૨મી આવૃત્તિ સેમ્યુઅલ્સને એક સહલેખકને સાથે રાખીને તૈયાર કરી હતી. તેની પ્રસ્તાવનામાં ઋણસ્વીકાર કરતાં તેમણે નોંધ્યું હતું :

"A book like this has two authors but many contributors... colleagues at MIT, Yale and else where graciously contributed their comments and suggestions." [આ નોંધીને ૨૨ અધ્યાપકોનો આભાર માનવામાં આવ્યો છે.]

અહીં એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય : જ્યારે પ્રથમ પંક્તિના વિદ્વાન પાઠ્યપુસ્તક લખતા હોય ત્યારે તેઓ તેમનાથી ઓછા વિદ્વાન ગણી શકાય એવા અધ્યાપકો પાસેથી કઈ જાતનાં સૂચનો મેળવતા હશે ? પ્રશ્નનો ઉત્તર કલ્પી શકાય તેવો છે. એક અભ્યાસી કે વિદ્વાનની દૃષ્ટિએ જે મુદ્દો સાવ સામાન્ય કે સરળ હોય તે એક વિદ્યાર્થી માટે હંમેશાં સરળ નથી હોતો. લેખકે એને જે રીતે રજૂ કર્યો હોય તે વાચકો માટે દુર્બોધ બન્યો હોય એવું બને છે. મુદ્દાઓને જે ક્રમમાં રજૂ કરવામાં આવ્યા હોય તે કેટલાક વાચકોને વિષય સમજવાની દૃષ્ટિએ સાનુકૂળ ન જણાતા હોય એવું બને. મુદ્દાની સમજૂતી માટે આપવામાં આવેલાં ઉદાહરણો કયાંક સચોટ ન હોય. જ્યાં મુદ્દાઓની ચર્ચા ઉદાહરણ વિના જ કરવામાં આવી હોય ત્યાં તે કેટલાક વાચકો માટે અસ્પષ્ટ રહી જાય છે. પુસ્તકના વાચકને એના વાચનથી કેટલાક પ્રશ્નો ઉદ્ભવતા હોય છે, જે લેખકોને ઉદ્ભવ્યા નથી હોતા.

મારો એક અનુભવ આ સંદર્ભમાં ટાંકવાથી વાચકો કેવી કેવી મુશ્કેલીઓ અનુભવતા હોય છે તેનો ખ્યાલ આવશે. મારા ડૉ. ડી. ટી. લાકડાવાલા સાથેના એમ.એ.ના વિદ્યાર્થીઓ માટેના પાઠ્યપુસ્તક 'આંતરરાષ્ટ્રીય અર્થશાસ્ત્ર'ની પ્રથમ બે આવૃત્તિઓમાં આકૃતિઓમાં દેવનાગરી લિપિમાં અક્ષરોનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલો, જે મોટાભાગના વાચકોને અગવડભરેલો લાગેલો. એ પુસ્તક વિદ્યાર્થીઓને જ નહિ, કેટલાક અધ્યાપકોને પણ અઘરું લાગેલું. એ પુસ્તકનો ઉપયોગ કરનાર એક વિદ્યાર્થીનીએ એવી રિમાર્ક કરેલી કે 'તમે બધા જ મુદ્દાઓને એકસરખા અગત્યના ગણીને વિસ્તારથી ચર્ચા છે તેથી પુસ્તકનું કદ બહુ મોટું થઈ ગયું છે.' તેનો મતલબ સ્પષ્ટ હતો : કેટલાક ગૌણ મુદ્દાઓને ટૂંકમાં રજૂ કરી શકાય. પુસ્તકની ત્રીજી આવૃત્તિ આખી નવેસરથી લખીને પુસ્તકને સરળ બનાવવામાં આવ્યું હતું અને વાચકોની મુશ્કેલીઓ દૂર કરવામાં આવી હતી.

આમ વિવિધ શાસ્ત્રોમાં પાઠ્યપુસ્તકોને વિદ્યાર્થીભોગ્ય બનાવવા માટે તેની ભાષા સાથે વિષયવસ્તુના નિરૂપણનાં વિવિધ પાસાં પર ધ્યાન આપવાનું હોય છે. ૧૧મા ધોરણના અર્થશાસ્ત્રના પાઠ્યપુસ્તકની ભાષાલક્ષી ચકાસણી કરતાં પહેલાં આ જે લાંબી પ્રસ્તાવના કરી છે તે આ મુદ્દાને સ્પષ્ટ કરવા માટે છે. આ ભૂમિકાના સંદર્ભમાં હવે આપણે પ્રસ્તુત પુસ્તકની કેટલીક મર્યાદાઓની ચર્ચા કરીશું.

મોટી મર્યાદા તો નિયત થઈને આવેલા અભ્યાસક્રમમાંથી ઊભી થઈ છે. જે અભ્યાસક્રમ નિયત કરવામાં આવ્યો છે તે કોલેજકક્ષાએ શિખવવામાં આવતો હોય છે. મુદ્દો એ છે કે અભ્યાસક્રમના મોટાભાગના મુદ્દાઓ 'બી-સ્ટ્રીમ'માં જતા આપણા વિદ્યાર્થીઓની કક્ષા બહારના છે. બીજી મર્યાદા પૃષ્ઠમર્યાદામાંથી ઉદ્ભવી છે. ૨૦૦થી ૨૫૦ પૃષ્ઠમાં ઉદાહરણો સાથે વિગતે સમજાવવા પડે એવા અભ્યાસક્રમને ૧૨૫ પૃષ્ઠોમાં આટોપી લેવામાં આવ્યો છે તેથી અર્થશાસ્ત્રની વિવિધ સંજ્ઞાઓની વિદ્યાર્થી સમજી શકે એવી સવિસ્તર સમજૂતી આખી શકાઈ નથી. આ બે મોટી

મર્યાદાઓમાં પાઠ્યપુસ્તક-લેખનની કળાથી અનભિજ્ઞ લેખકોએ પોતાના થકી ઉમેરો કરીને પાઠ્યપુસ્તકને દુર્બોધ બનાવી દીધું છે. તેનાં કેટલાંક ઉદાહરણો નોંધીએ.

૧. પ્રથમ પ્રકરણમાં કેટલાક એવા પારિભાષિક શબ્દોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે જેમની સમજૂતી પ્રકરણમાં જ નહિ, પુસ્તકમાં ક્યાંય આપવામાં આવી નથી. દા.ત., સમતુલાનું વિશ્લેષણ, નિગમનાત્મક (deductive), આગમનાત્મક (inductive). પ્રકરણના આરંભમાં જ નોંધવામાં આવ્યું છે : "આર્થિક પ્રવૃત્તિની ઉત્ક્રાંતિ સાથે જમીનદારીનો યુગ, વેપારવાણિજ્યનો યુગ, ઔદ્યોગિક ક્રાંતિના ફલસ્વરૂપ ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિનો યુગ શરૂ થયો. આર્થિક પ્રવૃત્તિના વિકાસના આધારે વિશ્વ વિકસિત અને વિકાસમાન દેશોમાં વહેંચાયું." (પૃ.૧) જમીનદારી પ્રથા, ઔદ્યોગિક સમાજ વગેરે ઇંગ્લેન્ડ જેવા યુરોપના કેટલાક દેશોમાં અર્થતંત્રના પરિવર્તન સાથે વિકસેલી આર્થિક-સામાજિક પ્રથાઓ છે, જેમની અહીં કોઈ સમજૂતી આપવામાં આવી નથી. વળી અભ્યાસક્રમના સંદર્ભમાં તેમનો ઉલ્લેખ તદ્દન અપ્રસ્તુત છે.

૨. અર્થશાસ્ત્રનો 'સામાન્ય પ્રવાહ'ના અભ્યાસક્રમમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, જેમાં મોટાભાગના વિદ્યાર્થીઓ ગણિતનું નહિવત્ જ્ઞાન ધરાવે છે. વિદ્યાર્થીઓની આ મર્યાદાને બાજુ પર રાખીને બે વિભાવનાઓ (સીમાંત તુષ્ટિગુણ અને કુલ તુષ્ટિગુણ) વચ્ચેના સંબંધોને ગણિતની પરિભાષામાં રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. દા.ત. "સીમાંત તુષ્ટિગુણ ઋણ હોય ત્યારે કુલ તુષ્ટિગુણ ઘટતો હોવા છતાં ધન રહે છે." (પૃ.૧૧) આ સંબંધોને ધન, ઋણ અને શૂન્ય જેવી ગણિતની પરિભાષા સાથે સમજાવવા માટે યોગ્ય ઉદાહરણની મદદ લેવામાં આવી નથી.

૩. "વસ્તુની માંગ અનેક પરિબળો પર આધારિત છે. આવાં પરિબળોમાંથી કોઈ પણ પરિબળમાં ફેરફાર થાય ત્યારે વસ્તુની માંગ ફેરફાર પામે છે, આમ, પરિબળના ફેરફારને કારણે વસ્તુની માંગમાં થતા ફેરફાર ગુણોત્તર માપને માંગ સાપેક્ષતા કહેવામાં આવે છે." (પૃ.૨૮)

આ વર્ણનમાં માંગ સાપેક્ષતાનો ખ્યાલ અસ્પષ્ટ રહ્યો છે અને તેમાં વિગતદોષ પણ પ્રવેશી ગયો છે. માંગ પર અસર કરતાં છ પરિબળો પૈકી ત્રણ જ પરિબળો (વસ્તુની કિંમત, લોકોની આવક અને અન્ય વસ્તુની કિંમત)ના સંદર્ભમાં માંગસાપેક્ષતા માપવામાં આવે છે. વસ્તુની માંગ કેટલાક પ્રમાણમાં આ પરિબળો પર આધાર રાખે છે તેના માપને માંગસાપેક્ષતા કહેવામાં આવે છે. એ માપને એક ગુણોત્તર દ્વારા દર્શાવવામાં આવે છે. એ ગુણોત્તર કેવી રીતે કાઢવામાં આવે છે તે ત્રણ માંગસાપેક્ષતાના સંદર્ભમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

૪. વૈકલ્પિક ખર્ચ : "ઉત્પાદનનાં સાધનો એક કરતાં વધુ ઉપયોગો ધરાવે છે, તે હકીકત પર આ ખ્યાલ આધારિત છે. આવા કોઈ એક હેતુસર ઉપયોગમાં લેવામાં આવે ત્યારે અન્ય ઉપયોગમાં લઈ શકાતું નથી. આમ અન્ય શ્રેષ્ઠ વિકલ્પ ત્યજવો પડે છે, તેથી જતો કરવો પડતો કે ત્યજવો પડતો અન્ય શ્રેષ્ઠ વિકલ્પ વસ્તુનું વૈકલ્પિક ઉત્પાદન-ખર્ચ ગણાય. ધારો કે એક ખેતરમાં ઘઉં પકવી શકાય અથવા તમાકુ ઉત્પન્ન કરી શકાય તેમ હોય અને જો ઘઉં પકવવાનો નિર્ણય કરીએ, તો તમાકુનું ઉત્પાદન અન્ય શ્રેષ્ઠ વિકલ્પ બને અને તમાકુ ઉત્પન્ન ન કરીએ તે ઘઉંના ઉત્પાદનનો વૈકલ્પિક ખર્ચ ગણાય." (પૃ.૪૦)

ઉપરના અવતરણમાં ભાષાની શિથિલતા છે, પણ એને બાજુ પર રાખીએ. એમાં જે ઉદાહરણ આપ્યું છે તેનાથી શ્રેષ્ઠ વિકલ્પનો અર્થ પૂરો સ્પષ્ટ થતો નથી. તે માટે ઉદાહરણને વિસ્તારવું પડે. એક (એકરના) ખેતરમાં ઘઉં, કપાસ કે તમાકુનો પાક લઈ અશકાય તેમ છે. આમાંથી ખેડૂત કયો પાક પસંદ કરશે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર મેળવવા માટે એ પ્રત્યેક પાક લેવાથી ખેડૂતને કેટલી કમાણી થઈ શકે તેમ છે તેની વિગતો આપણી પાસે હોવી જોઈએ. ધારો કે આ ખેતરમાં ત્રણ પાકમાંથી આ પ્રમાણે કમાણી થઈ શકે તેમ છે : ઘઉં રૂ.૪૦૦૦, કપાસ રૂ. ૪૫૦૦ અને તમાકુ રૂ.૩૫૦૦. આ દાખલામાં ખેડૂત કપાસની પસંદગી કરશે કેમકે કમાણીની દૃષ્ટિએ તે ત્રણ વિકલ્પોમાં શ્રેષ્ઠ છે. ત્યજી દીધેલા અન્ય બે વિકલ્પો (ઘઉં અને તમાકુ)માં શ્રેષ્ઠ વિકલ્પ ઘઉં છે. તેથી આ ઉદાહરણમાં કપાસનો પાક લેવાનું વૈકલ્પિક ખર્ચ જતો કરેલો ઘઉંનો પાક છે. જતા કરવામાં આવતા વિકલ્પોમાંથી શ્રેષ્ઠ વિકલ્પ નક્કી

કરવા માટે તેમાંથી મળતી કમાણી જાણવી પડે. લેખકોએ જે રીતે ઉદાહરણ આપ્યું છે તેમાં જતા કરેલા વિકલ્પની શ્રેષ્ઠતા શાના આધારે નક્કી થાય છે તે સ્પષ્ટ થતું નથી. વળી બે જ વિકલ્પો લીધા હોવાથી જતો કરવામાં આવેલો વિકલ્પ આપમેળે શ્રેષ્ઠ થઈ જાય છે. આમ અહીં ઉદાહરણ યોગ્ય રીતે આપવામાં આવ્યું નથી.

૫. ભાષાની દૃષ્ટિએ અત્યંત ક્લિષ્ટ અને અસ્પષ્ટ રજૂઆતનું એક ઉદાહરણ નોંધીએ.

"સમગ્રલક્ષી અર્થશાસ્ત્રમાં સમાનગુણી પરિમાણો(કદ)નો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. નાણાકીય વિશ્લેષણ સમાનગુણી નાણાકીય સરવાળા(પરિમાણો)નો અભ્યાસ કરે છે. આ સરવાળા(પરિમાણો) એટલા બધા સમાનગુણી હોય છે કે, તેમને ભેગા જ ગણતરીમાં લેવા પડે છે. દા.ત, ફિશરના નાણાના પરિમાણના સિદ્ધાંતમાં નાણાં (M), બેન્ક નાણાં (M¹), નાણાનો ચલણવેગ અને બેન્ક નાણાનો ચલણવેગ (V¹)નો એક સાથે જ અભ્યાસ કરવામાં આવે છે" (પૃ.૬૫)

અહીં લેખકો શું કહેવા માગે છે તે અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ માટે પણ દુર્બોધ. 'પ્રત્યક્ષ'ના વાચકોને તે સમજાવવાનો પ્રયત્ન હું નહિ કરું. પણ તેમની જાણકારી માટે એ હકીકત નોંધું કે ફિશરના જે નાણા-પરિમાણના સિદ્ધાંતને ઉદાહરણ તરીકે ટાંકવામાં આવ્યો છે તેની કોઈ સમજૂતી પુસ્તકમાં આપવામાં આવેલી નથી.

લેખનું સમાપન જ્યંત કોઠારીના શબ્દોમાં કરીશ. 'પરબ' અને 'દૃષ્ટિ'ના ઉપક્રમે ગુજરાતી માધ્યમનાં ૨૫ વર્ષ ૧૯૮૦માં પૂરાં થયાં એ નિમિત્તે ૧૯૮૧માં યોજાયેલા એક સેમિનારમાં ગુજરાતીમાં પ્રગટ થયેલાં પાઠ્યપુસ્તકોની ભાષાની દૃષ્ટિએ સમીક્ષા કરવાનો ઉપક્રમ રાખ્યો હતો. તેમાં જ્યંત કોઠારીએ અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્રનાં પાઠ્યપુસ્તકોની ભાષાની સમીક્ષા કરતાં નીચેનું અવલોકન કર્યું હતું :

"... થોડાંક પાનાં ફેરવતાં જ મેં જોયું કે પાઠ્યપુસ્તકની અવગમનક્ષમતાનો આધાર કેવળ ભાષાક્ષમતા પર નથી હોતો, જેને નિરૂપણનાં કહેવાય એવાં તત્ત્વો પણ એમાં એટલો જ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતાં હોય છે. સરળ ભાષામાં થયેલું લખાણ પણ બીજાં કારણોથી સમજવામાં અઘરું હોઈ શકે... પાઠ્યપુસ્તક લેખનની એક વિશિષ્ટ કળા છે. એમાં ભાષાક્ષમતા ઉપરાંત તર્કની વિશદતા, દૃષ્ટાંતોનો સમુચિત ઉપયોગ, કક્ષાનુરૂપ મુદ્દાઓની પસંદગી, મુદ્દાઓના ક્રમની સૂઝ - આ બધું જોઈએ. મારું તો એવું નિરીક્ષણ છે કે આપણાં પાઠ્યપુસ્તકો ગુજરાતી ભાષાના વિનિયોગમાં ઊણાં ઊતરે છે એથીયે વધારે પાઠ્યપુસ્તકલેખનની કળામાં ઊણાં ઊતરે છે." [પરબ : ૧૯૮૧ : ૭ પૃ. ૩૩૦-૩૩૧]

ભાષાસમાજમાં બોલચાલના આ વિવર્તોની સમજ ભાષાશિક્ષણમાં અનિવાર્ય છે. માનો કે સોરઠના એક દૂરના ગામડામાં કે ચરોતરના બારૈયાઓની એક દૂરની વસ્તીમાં નિશાળ શરૂ થાય. બારૈયાનું બાળક પોતાની આસપાસની બોલી શીખ્યું હશે, એને શિક્ષક પાઠ્યરો જ 'આ રૈંટિયો છે, એનો અવાજ મધુરો છે' કરતોકને માન્ય ગુજરાતી ભણાવવાનો પ્રયત્ન કરે તો એ બાળક પર શા આઘાત થાય? પહેલાં તો એક પરદેશી ભાષા શીખતો હોય એટલી મહેનત એને આ માન્ય ગુજરાતીની સાધનામાં કરવી પડે. [...] આખરે એ બાળક સાચી ભાષા વાંચતાં શીખે છે. પણ બોલતાં? બોલવાની તો આપણી નિશાળોમાં તાલીમ(speech training), અપાતી જ નથી! નથી એ બોલતો પોતાની બોલી, કારણ કે ભણેલો હોવાથી પોતાની બોલી પ્રત્યે એનામાં અનાદર જાગ્યો છે; નથી એ છોડી શકતો પોતાની તળપદી ઉચ્ચારણપદ્ધતિ, કારણ કે એ સ્વભાવમાં ઊતરી ગઈ છે. [...] આપણે પારકી ભાષાઓ શિખવાડતી વેળાએ પણ એ ભાષાઓના ઉચ્ચારનો ખ્યાલ નથી આપતા તો સ્વભાષાને વીસરી જઈએ એમાં શી નવાઈ!

-પ્રબોધ પંડિત

[ગુજરાતી ભાષાનું ધ્વનિસ્વરૂપ અને ધ્વનિપરિવર્તન, ૧૯૬૬, પૃ.૨૬૭-૨૬૮]

પ્રત્યક્ષ : વાર્ષિક સૂચિ ૨૦૧૪

- વિગતોનો ક્રમ આ મુજબ છે : ગ્રંથનામ (લેખકનામ), અંક-ક્રમ.પૃષ્ઠ-ક્રમ.
- અંક-ક્રમ આ મુજબ : ૧ જાન્યુઆરી-માર્ચ; ૨ એપ્રિલ-જૂન; ૩-૪ જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર-ડિસેમ્બર
- ‘વિશેષ’ વિભાગોમાંના ગ્રંથોનો નિર્દેશ તે તે સ્વરૂપ-વિભાગોમાં પણ કરેલો છે - ત્યાં *ની નિશાની કરેલી છે.

કવિતા

અથવા અને (ગુલામમોહમ્મદ શેખ),

ચિનુ મોદી, ૧.૭

અનેક એક (કમલ વોરા), રાધેશ્યામ શર્મા, ૨.૫

*બીજરેખા હલેસાં વિના તરતી રહે (જયદેવ શુક્લ),

ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા, ૩-૪.૧૮

*હમ્પીના ખડકો (અનુ. હરીશ મીનાશ્રુ),

ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા, ૧.૨૮

વાર્તા

અત્તરગલી (ગિરીશ ભટ્ટ) દર્શિની દાદાવાલા, ૧.૧૩

જરાક (રવીન્દ્ર પારેખ), પારુલ કંદર્પ દેસાઈ, ૨.૭

થુંબડી (સંજય ચૌહાણ), અજયસિંહ ચૌહાણ, ૧.૧૬

ભેલાણ (દલપત ચૌહાણ), મોહન પરમાર, ૨.૮

નવલકથા

*સરસ્વતીચંદ્ર(ગોમાત્રિપાઠી), અમૃત ગંગર,

૧.૪૦,૨.૨૮

હું હું (નરોત્તમ પલાણ), રમેશ ર. દવે, ૩-૪.૭

નાટક

ઈ. ૨૦૨૨ (પરેશ નાયક), મહેન્દ્રસિંહ પરમાર, ૨.૧૩

ચક્રવાત (પરેશ નાયક), હિમાંશી શેલત, ૧.૧૮

ફારગતી (પરેશ નાયક), પ્રવીણ પંડ્યા, ૧.૨૧

ચરિત્ર

દેવળાને ઝાંપે (કિશોર વ્યાસ), વિનોદ ગાંધી, ૩-૪.૧૧

*માસ્તરાંચી સાવલી (કૃષ્ણભાઈ સુર્વે), અરુણા જાડેજા,

૧.૩૩

વિવેચન-સંશોધન

તાણાવાણા-૨ (હેમંત ધોરડા), ઉદયન ઠક્કર, ૨.૧૭

*મારી દૃષ્ટિ (સતીશ પંડ્યા), ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા,

૨.૨૧

લોકવિવેક (ભીમજી ખાચર), નરોત્તમ પલાણ, ૧.૨૪

લોકસાહિત્યવિજ્ઞાન(હસુ યાજ્ઞિક),બળવંત જાની, ૩-૪.૧૫

વરેણ્ય : ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા

બીજરેખા હલેસાં વિના તરતી રહે, ૩-૪.૧૬

હમ્પીના ખડકો. ૧.૨૮

મારી દૃષ્ટિ, ૨.૨૧

રૂપાંતર : અમૃત ગંગર

સરસ્વતીચંદ્ર, ૧.૪૦, ૨.૨૮

ભારતીય સિનેમા અને શૅક્સ્પિયર, ૩-૪.૨૫

તપાસ-વિશેષ : અરુણા જાડેજા

માસ્તરનો પડછાયો, સાવિત્રી, ૨.૨૪

પુલકિત, સ્વામી, ૩-૪.૨૪

વિશેષાંગ :

પાઠ્યપુસ્તકો – વિમર્શ અને અવલોકન

–એ વિશેના લેખો (અંક ૩-૪, પૃ. ૪૯-૮૭) –

દર્શના ધોળકિયા ૬૩, દીપક મહેતા ૫૮, નીના

ભાવનગરી ૮૦, મણિલાલ હ. પટેલ ૬૪, રતિલાલ

બોરીસાગર ૫૦, રમણ સોની ૩, રમેશ બી. શાહ

૮૨, વિનાયક ધોત્રે ૭૦, વિભા નાયક ૬૮, શ્રદ્ધા

ત્રિવેદી ૬૧, હર્ષવદન ત્રિવેદી ૭૩, હિમાંશી શેલત૭૮.

પ્રત્યક્ષીય : રમણ સોની

ખ્યાત અને ઉદ્ધિત, ૨.૩

ધીરુભાઈ ઠાકર, ૧.૩

‘પાઠ્ય’પુસ્તક-નિર્માણ અને વિદ્યાર્થી‘વાચક’, ૩-૪.૩

પત્રચર્ચા

ગઝલ કે ગીત?, કિરીટ દૂધાત, ૩-૪.૩૨.

‘તાણાવાણા-૨’નીસમીક્ષા(જા.માર્ચ,‘૧૩) વિશે,

હેમન્ત ધોરડા, ૩-૪.૩૧

‘સવાર લઈને’ વિશેની ચર્ચા(જુ.-સપ્ટે.’૧૨),

ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા, ૧.૩૨

સામયિક લેખ સૂચિ ૨૦૧૩

કિશોર વ્યાસ, ૧.૫૨, ૨.૪૭, ૩-૪.૩૪

પરિચય-મિતાક્ષરી : સંપાદક

૧.૬૦, ૨.૪૪, ૩-૪.૪૪

लेभको

अमृत गंगर, १.४०, २.२८, ३-४.२७
 अरुण्डा जाडेजा, १.३३, २.२४, ३-४.२२४
 उदयन ठक्कर, २.१७
 किरीट दूधात, ३-४.३४
 किशोर व्यास, १.५२, २.४७, ३.१८, ३-४.३६
 चंद्रकान्त टोपीवाणा, १.२८, २.२१, ३-४.१८
 दर्शना धोणकिया, ३-४.६३
 दर्शिनी दादावाला, १.१३
 दीपक मडेटा, ३-४.५८
 नरोत्तम पलाश, १.२४
 नीना भावनगरी, ३-४.८०
 पारुल देसाई, २.७
 प्रवीण पंड्या, १.२१
 बणवंत जानी, ३-४.१५

मणिलाल ड. पटेल, ३-४.६४
 महेन्द्रसिंह परमार, २.१३
 मोहन परमार, २.८
 रतिलाव बोरीसागर, ३-४.५०, ५७
 रमण सोनी, १.३, २.३, ३-४.३,..
 रमेश बी. शाह ३-४.८२
 रमेश र. दवे ३-४.७
 राधेश्याम शर्मा, २.५
 विनायक धोत्रे, ३-४.७०
 विनोद गांधी, ३-४. ११
 विभा नायक, ३-४.६८
 श्रद्धा त्रिवेदी, ३-४.६१
 उर्षवदन त्रिवेदी, ३-४.७३ .
 डिभांशी शेलत, १.१८, ३-४.७८.
 डेभंत धोरडा, ३-४.३३

आ अंकना लेभको

अमृत गंगर : E 504, Panchshil Gardens, Mahavirnagar, Kandivali(w), Mumbai 400067.
 झोन ०२२-२८०५४८३. □ अरुण्डा जाडेजा : अ-१, सरगम, ईश्वरभुवन मार्ग, नवरंगपुरा, अमदावाद.
 ३८० ००८. झोन : ८४२८५ ८२५०७. □ किशोर व्यास : ६, मडेटा सोसायटी, स्कूल सामे, कालोव
 (पंचमखाल) ३८८ ३३०. झोन : ८८२४७ ३५१११. □ चंद्रकान्त टोपीवाणा : डी-६, पूर्णेश्वर इलेट्रस,
 गुलभाई टेकरा, आंबावाडी, अमदावाद ३८० ०१५. झोन ०७८-२६३०१७२१. □ दर्शना धोणकिया
 : न्यू मिन्ट रोड, पेरिस बेकरी पास, लुज ३७०००१. झोन ८०८८० १७५५८. □ दीपक मडेटा
 : 55, Vaikunth Society, Lallubhai Park, Andheri (W), Mumbai 4000058. झोन ०२२-
 २६२४३००८. □ नीना भावनगरी : ८०२, झेरम पार्क, अशोकनगर पास, अठवा वार्ड-२, सुरत
 ३८५००१. झोन ८८२५४ १११७५. □ बणवंत जानी : तीर्थ, २६४ जनकपुरी, युनिवर्सिटी रोड, राजकोट
 ३६०००५ झोन ८८२५० ७५०८८. □ मणिलाल ड. पटेल सडज बंगलो, शास्त्री मार्ग, वल्लभविधानगर
 ३८८१२०. झोन ८४२६८ ६१७५७. □ रतिलाव बोरीसागर : अंक-६७, रतिलाव पार्क, सेन्ट जेवियर्स
 स्कूल रोड, नवरंगपुरा, अमदावाद ३८०००८. झोन ८८२५१ ११३०१. □ रमेश बी. शाह : २०२,
 घनश्याम अवेन्यू, नवा शारदामंदिर सामे, पालडी, अमदावाद ३८०००७. झोन ०७८-२६३०१२६५. □
 रमेश र. दवे : वैशाख, २/२ वीमानगर, अमदावाद ३८०००१५. झोन ८७३७७ ४५५५८. □ विनायक
 धोत्रे : सी-४३, कर्मचारीनगर, घाटलोडिया रोड, अमदावाद ३८००६१. झोन ८२२८४ १८६११. विनोद
 गांधी : ८३, सुविधानगर, लुरावाव, गोधरा ३८८००१. झोन ८७२६१ ६६०३१ □ विभा नायक
 : २/४, मृदुल पार्क, पोलिटिकल रोड, अमदावाद ३८००१५. झोन ०७८-२६४३११२५ □ श्रद्धा त्रिवेदी
 : २८२/१८२४, सुभाषनगर, चांदभेडा, अमदावाद ३८२४२४. झोन ८८८८२ ६८८७२ □ उर्षवदन त्रिवेदी
 : सी-४०१, समर्पण टावर्स, धरडाघर पास, अंकुर, नारणपुरा, अमदावाद ३८००१३. झोन: ८८७८३
 ५६४०५. □ डिभांशी शेलत, सभ्य, १८, मणिलाग, अब्रामा, वलसाड-७. झोन ८३७५८ २४८५७.